62

ԱՐՇԱԿ ԱԼՊՈՅԱՃԵԱՆ

ՅՈՒՇԱՄԱՏԵԱՆ ԿՈՒՏԻՆԱՀԱՅԵՐՈՒ

Պէյրութ
1961

ԱՐՇԱԿ ԱԼՊՈՅԱՃԵԱՆ

ՅՈՒՇԱՄԱՏԵԱՆ
ԿՈՒՏԻՆԱՀԱՅԵՐՈՒ

Տպ. ՏՕՆԻԿԵԱՆ
Պէյրութ
1961

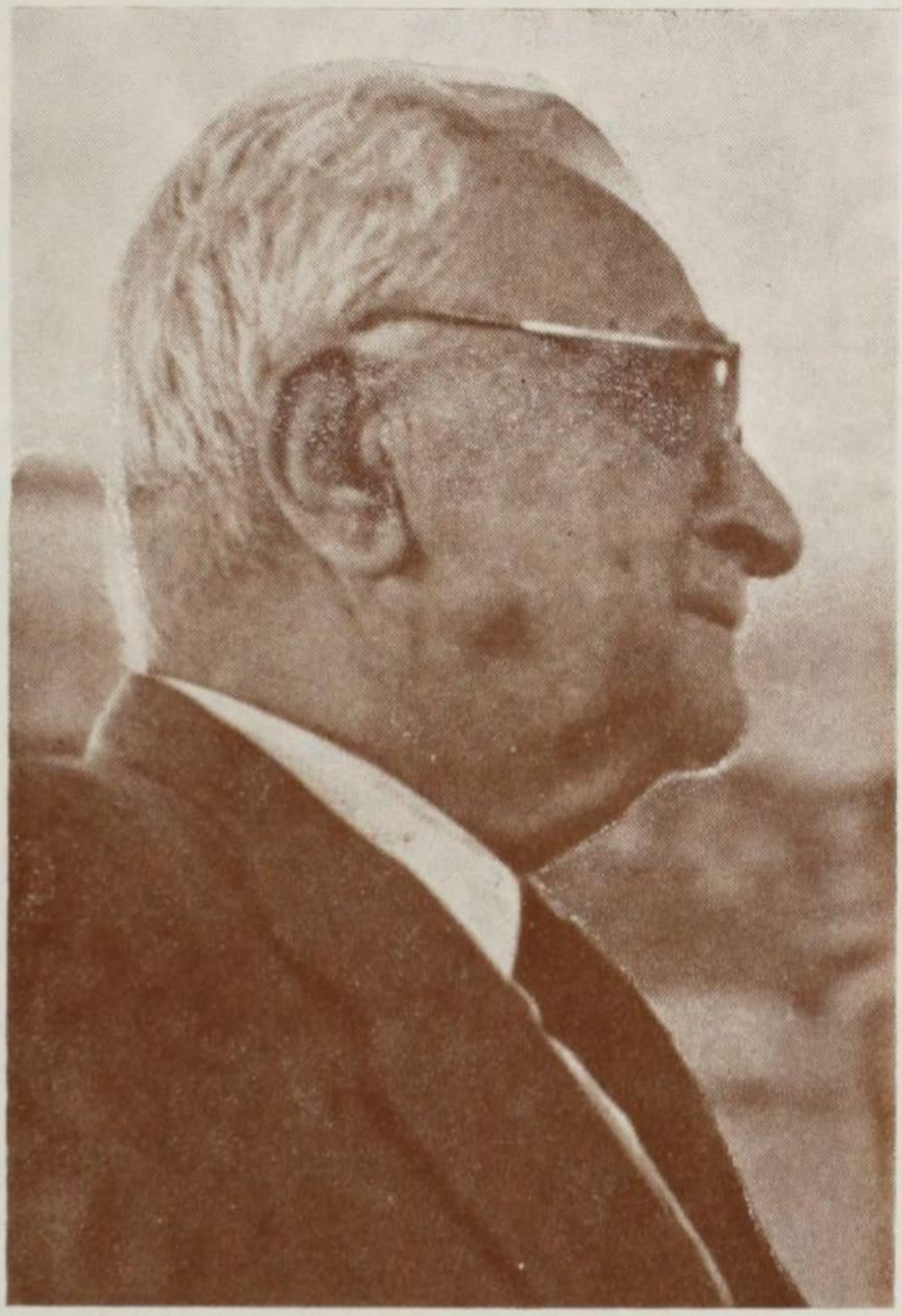

ԱՐՇԱԿ ԱԼՊՈՅԱՃԵԱՆ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Օրմանեան Պատրիարք, իր ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄին պատրաստութեան ատեն, կարծելով որ Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան հաստատութեան պարագաները լուսաբանող տեղեկութիւններ կրնան գտնուիլ Քէօթահիա պահուած ՔԻՒԹԻՒՔ քուրքերէն անունով յիշատակարան-տոմարին կամ ըստ ողբ. Համբարձում Զօրթեանի (Առնակ) ԿՈՒՏԻՆԱՀԱՅ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԵԱՆ մէջ, դիմումներ կատարած էր եւ չէր կրցած գտնել զայն, վասնզի կ'ըսուէր թէ անիկա անհետացուցած էին:

Վահրամ Արքեպ. Մանկունիի վախճանելէն ետք՝ երբ Զաւէն Պատրիարքի հրամանով՝ անոր գիրքերը եւ ձեռագիրները Տեղեկատու Դիւան փոխադրուեցան հոն պահուելու համար, անոնց մէջ գտայ մէկ ընդօրինակութիւնը այդ ՔԻՒԹԻՒՔին:

Առնակ, որ ապրած էր Քէօթահիա, մասնաւոր կերպով շահագրգռուած Կուտինայի յախճապակեգործութեան արհեստով, հետաքրքրուեցաւ այս յիշատակարանով եւ ընդօրինակեց զայն Տեղեկատու Դիւանին մէջ:

Կ. Պոլիսէն հեռանալէս ետքը չէի գիտեր թէ Առնակ ո՞ւր էր եւ ի՞նչ ըրած էր իր օրինակած ձեռագիրը, մինչ ես պէտք կ'ունենայի անոր՝ ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆս համար, ուստի դիմեցի Փարիզ Նուպարեան Մատենադարան, ուր փոխադրուած էին Մանկունի Եպսկ.ի ձեռագիրները:

Շնորհիւ բարեացակամութեան Պ. Հայկ Պէրպէրեանի եւ ողբացեալ Արամ Անտոնեանի, կրցայ ունենալ մէկ պատճէնը այդ յիշատակարանին, որ կարգ մը ծանօթագրութիւններով՝ տպագրութեան համար պատրաստեցի: Սակայն նկատեցի որ այս յիշատակարանը առանձին հրատարակելով կարելի պիտի չըլլար Կուտինայի Հայոց մասին ամբողջական գաղափար մը տալ, ուստի անոր կցեցի Կուտինա քաղաքին եւ մասնաւորապէս հոն հաստատուած Հայոց մասին տեղեկութիւններ, որպէսզի Փոքր Ասիոյ այս հնօրեայ գաղութին վրայ գոնէ բաւականաչափ տեղեկութիւն մը տրուած ըլլար:

Այսպէս 1937ին պատրաստուեցաւ ներկայ ԿՈՒՏԻՆԱՀԱՅ ՅՈՒՇԱՄԱՏԵԱՆԸ, որ ցարդ անտիպ կը մնար նիւթական պատճառներով:

Առնակ՝ երբ 1954ին ՀԱՆԴԷՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅի մէջ սկսաւ հրատարակել ԿՈՒՏԻՆԱՀԱՅ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ խորագիրով պատ-

մական այս յիշատակարանը զոր ես տրամադրած էի իրեն 1922ին, ես ուրախ եղայ՝ որ գոնէ այդ յիշատակարանը տպագրութեան կ'արժանանար:

Դժբախտաբար Առնակ՝ իր անակնկալ մահուան պատճառով՝ յիշատակարանին տպագրութեան լրանալն իսկ չկրցաւ տեսնել:

Նոյնպէս չկրցաւ իրագործել իր ծրագիրը՝ վերստին խմբագրելու Կուտինայի Հայոց եւ մասնաւորապէս յախճապակեգործութեան վրայ իր ընդարձակ ուսումնասիրութիւնները, որոնք հրոյ ճարակ եղած էին:

Ասկէ ետքն էր որ Կուտինացի հայրենակիցներ փափաքեցան տպուած տեսնել իրենց ծննդավայրին նուիրուած իմ աշխատութիւնը, առանց վերատպագրութեան Առնակի արդէն տպագրութեան յանձնած «ԿՈՒՏԻՆԱՀԱՅ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ»ին որ վիեննայի Մխիթարեան Միաբանութեան տպարանէն այս տարի պիտի հրատարակուի իմ ծանօթագրութիւններովս եւ իբր յաւելուած ունենալով նոյն միաբանութեան անդամներէն Կուտինացի Հ. Իգնատիոս Վրդ. Աճեանի նոյն բաղաքին Հայ Կաթողիկէ համայնքին պատմութիւնը: Այս հրատարակութիւնը պիտի կազմէ Մխիթարեան միաբանութեան հրատարակած «ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ»ի հատորներէն մէկը:

Ուրեմն, Կուտինայի մասին միաժամանակ հրատարակուած պիտի ըլլան երկու գիրքեր, որոնք գիրար պիտի լրացնեն: Անոնք այդ գաղութին վրայ կուտան եթէ ոչ ամբողջական, գոնէ բաւականաչափ տեղեկութիւններ, որոնք եթէ չհրատարակուէին՝ գուցէ պիտի կորսուէին:

20 Նոյեմբեր, 1960 — ԱՐՇԱԿ ԱԼՊՕՑԱՃԵԱՆ

Գահիրէ

ԳԼՈՒԽ Ա.

ՔԱՂԱՔԸ ԵՒ ԻՐ ԱՆՑԵԱԼԸ

•

Կուտինա հայ գաղթականութեան պատմութեան տեսակէտով կը ներկայացնէ մասնաւոր չահեկանութիւն մը, վասնզի անկա արեւմտեան Փոքր Ասիոյ այն վայրերէն մին է, ուր Հայք բաւական կանուխ հաստատուած եւ հոն ունեցած են յախճապակիներու պատրաստութեան պէս առանձնայատուկ ճարտարարուեստ մը, որ պարսիկ տիրապետութեան ենթարկուած Հայաստանէն փոխադրած էին ապահովաբար Անատոլուի երբեմնի այս անուանի քաղաքը:

Կուտինա կամ Քէօթահիա (ուղղագրուած նաեւ Քէօթահեա, Քոթայ(1) *եւ այլ ձեւերով)*: «կառուցուած է լեռնակողի մը վրայ· եղած է մէկը հին Փռիւգիայի ոստաններէն եւ հայրենիքը անուանի առակախօս Եզովպոսի: Ան երբեմն մաս կը կազմէր կանաչ Պրուսայի ճահանգին, ինքն իսկ ըլլալով դալարազարդ շրջապատի մը կեդրոնը: Գաւառին մինչեւ հեռաւոր ծայրամասերը հոյակապ անտառներ, գիսախոհ պարտէզներ եւ այգիներ կը պահեն հմայիչ գեղեցկութիւնը լեռներու եւ անտառներու երկար շարանին: Ամէն մէկ ձորակէն, ամէն մէկ ծմակէն զով ու ականակիտ աղբիւր մը կը ժայթքէ կամ առուակ մը կը գլգլայ: Անոնց երաժշտութեան խառնուող սիւրին սօսափիւնը եւ թռչուններուն հաղցրահունչ դայլայլը տիեզերական զգլխիչ համերգ մը կը յօրինեն»: (Առնակ, *Կոմիտաս Վարդապետ*, Հայրենիք ամսաթերթ, ԺԴ· տարի, թիւ 3, էջ 73):

Այն լեռը, որուն կողին կանգնած է Քէօթահիա, կը կոչուէր Աճէմ տաղը: Քաղաքը կը դառնուէր ճէպէլ Հիւրի ժայռաբլուրին տակը, Փուրսաք կամ Քէօթահիա սու (հիններու Թիմբրէ) գետակին վրայ, որ Սաքարիայի մէկ օժանդակն է: Քաղաքը կառուցուած է բերրի դաշտագետնի մը մէջ, ուր մեծ ճամբաներէն մէկուն վրայ, որոնք Պրուսայէն կ'երկարաձգուին դէպի Անատոլուի ներսերը եւ դէպի Եփրատ: Իր կռնակը արեւմտեան կողմը դառնուող բլուրին վրայ կը կանգնի Ըլլտըրըմ Խանի միջնաբերդը տեղացիներէն Հիսար կոչուած հաստ պարիսպներով եւ բոլորշի աշտարակներով, որոնք կ'երկարաձգուին բլուրին գագաթէն մինչեւ ցած դաշտագետինը, ուր

---

(1) Եւրոպացի ժողովուրդներ ալ այլազան ձեւերով ուղղագրած են, ինչպէս Kutayé, Kutaieh, Koutaieh, Kioutahia, Kiutaveh եւայլն:

կառուցուած է այս քաղաքը, իսկ բերդին արեւելեան կողմը կար խոր ձոր մը:

Այս միջնաբերդը որքան որ թրքական անուն մը կը կրէ՝ Օսմանեան շրջանէն շատ առաջ Բիւզանդացւոց ատեն չինուած է եւ արդի քաղաքէն հին է:

Կուտինա հին Փռիւգիոյ քաղաքներէն մէկն էր եւ պատմութեան մէջ յիշատակութիւնը կը սկսէր Քրիստոսէ առաջ 600 թուականէն:

Կուտինա պահ մը պատկանած է Լիւդիացւոց, որոնցմէ անցած է Պարսից Կիւրոս Թագաւորին Թիմբրէի ճակատամարտէն ետք եւ 200 տարի կառավարուած է իբր սատրապութեան մը մաս:

Կուտինա ետքը յաջորդաբար ենթարկուած է Մեծ Ալէքսանդրի, Լիւսիմաքոսի, Սելեւկեանց իշխանութեան եւ վերջապէս 252ին (Քր.է առաջ) Հռոմայեցւոց, որոնք զայն կցեցին Պերգամոնի թագաւորութեան: 189ին անիկա մաս կազմեց Հռոմի ասիական նահանգներէն Փռիւգիոյ:

Kotiaion դրաւած է մանաւոր դիրք մը իբր Փրկաւէտ Փռիւգիոյ մէջ հերետիկոսական մեծ կեդրոն մը: Ե. դարուն Կուտինայի գաւառը մէկը եղաւ անոնցմէ, որոնք անջատուեցան Փռիւգիայի միւս մասերէն:

Հին քաղաքը կը կոչուէր Cotyaeum կամ Cotyaieum կամ Cothoeum Կաւտիոն, որմէ է ապահովաբար այսօրուան Kutaya անունը:

Դրամներու վրայ այս անունը դրուած է Kottaeon ուղղագրութեամբ, բայց Kotvaïon ձեւը, որուն յաճախ կը հանդիպինք, հաւանաբար աւելի ճիշդ է:

Այս քաղաքը աթոռանիստն էր յայտնի Արքեպիսկոպոսութեան մը Բ. դարէն սկսեալ (Համմտ. Ramsay. The Historical geography of Asie Minor էջ 144 եւ 436):

Բիւզանդական կայսրերու ատեն շատ կարեւոր ամրութիւն մըն էր եւ յիշատակուած այլեւայլ պատեհութիւններով:

Հին քաղաքին միջնաբերդը կը կարծուի որ կառուցուած է Յուստինիանոս Ա. (527–565) կրկին պարիսպներով, մին՝ արտաքինը բլուրի ստորոտը եւ միւսը՝ ներքինը՝ վերի մասին վրայ: Անոր փոքր դրան մօտ պտնուած են պետնափորներ՝ հին ղէնքերով լեցուն:

Եւրոպացի ճամբորդներ իբր պատմական հնութիւն կ'այցելէին այս բերդը, ուր Օսմանեան տիրապետութեան շրջանին կը բնակէին 100 տունի չափ Թուրքեր:

Այս բերդը ցոյց կու տայ թէ Բիւզանդական կայսրութեան շրջանին Կուտինա կարեւոր զինուորական կայան մը եղած է:

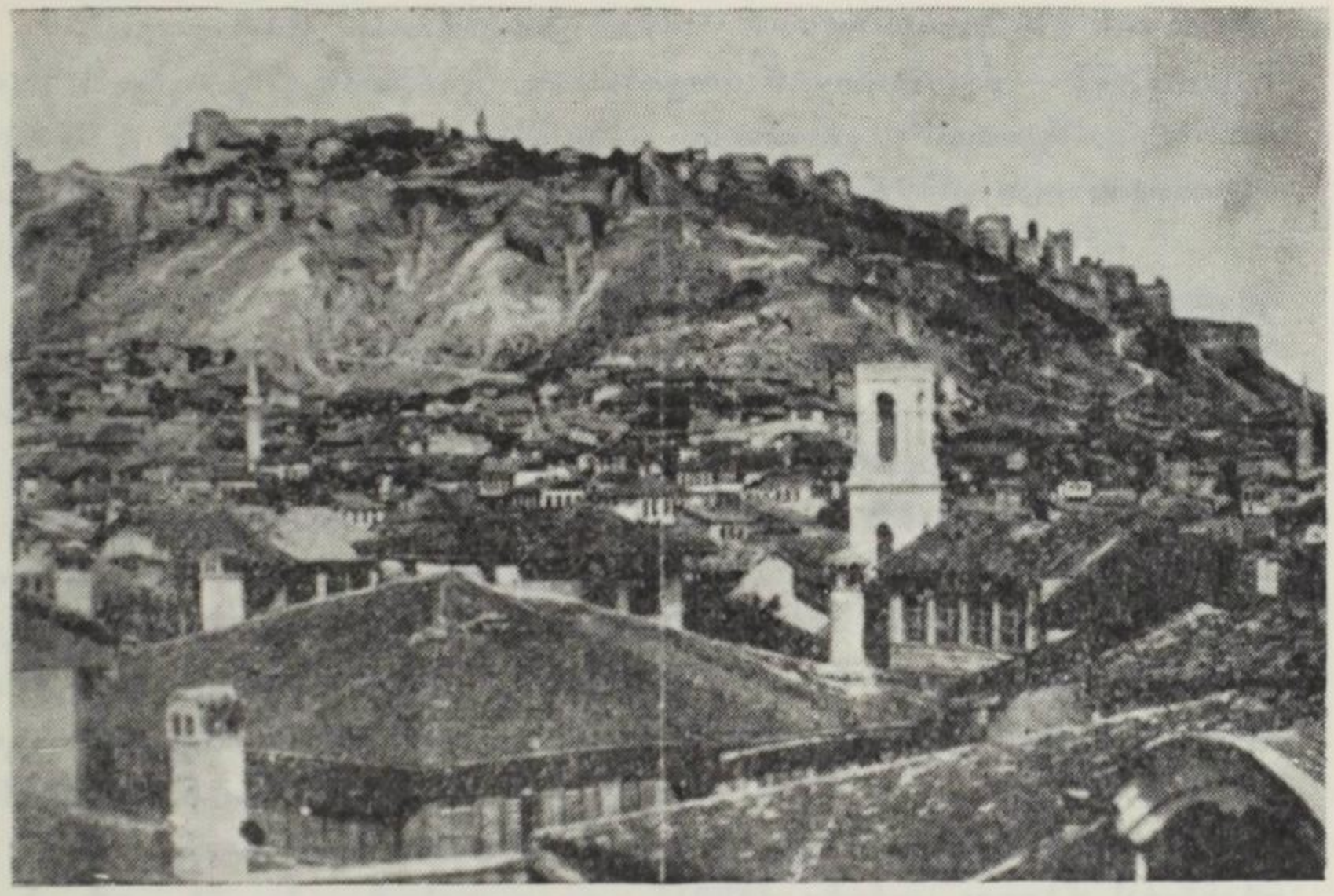

Միջնաբերդը եւ Քաղաքը

Ժ. դարուն վերջերը, վասիլ կայսեր ժամանակ ծագած քաղաքային պատերազմներու ընթացքին յաճախ կը յիշատակուի այս քաղաքը, որ 976–ին ապստամբ Վարդ Սքլերոս պրաւեց Լաբատան պաշարելէ եւ Բիւզանդական կայսերական բանակին ջարդ մը տալէ ետք եւ իրեն առջեւ բաց գտաւ ամբողջ Փոքր Ասիան (Gustave Schlumberger, l'Epopée Byzantine à la fin du dizième siècle, 1896 Paris, հս. I էջ 273–277.) Սքլերոսի յաջողութիւնը դրեթէ ապահով էր: Ամբողջ նահանգներ՝ Անտիոք, Կիլիկիա, Հիւսիս–արեւմտեան Սուրիա իրեն միացած էին իրենց զինուորներով, նաւազներով, կառավարիչներով, հարուստ կալուածատէրներով (համմտ. Ցոյն էջ 375 եւ Ասողիկ էջ 178–179):

Քաղաքային պատերազմը մեծ համեմատութիւն առաւ եւ Վարդ Սքլերոսի բանակները առաջացան կեսարիայէն Cotyaeum սակայն ի վերջոյ աննկուն Վասիլ, որ առանց վհատութեան մատնուելու՝ պայքարը չարունակեց, յաջողեցաւ ընկճել այս ապստամբութիւնը:

Կուտինա սակայն հազիւ դար մը յետոյ պիտի կորսուէր Բիւզանդական պետութեան համար եւ պիտի հնազանդէր Սելջուկ Ռումի կայսրութեան:

1242–ին երբ էրթօղրուլ՝ Օսմանեան Թուրքերու նախահայրը եւ Օսմ. Պետութեան իսկական հիմնադիրը Սելջուկ Ռումի Սուլթան Ալայէտտինէն իբր շնորհ ստացաւ իր երկրին արեւմտեան ծայրագաւառները (Սէօյիւտ եւ Տոմանիճ) հաստատուելու իրաւունք եւ Գարաճա–Տաղի եւ Ողիմպոսի շրջակայ երկիրները իբր վարձատրութիւն: Անիկա իր երկիրն ընդարձակեց դրացի յունական հողեր գրաւելով:

Այս գրաւուած առաջին վայրերն էին Գարաճա–Հիսար բերդը եւ կուտինայի շրջակայքը, որ 1156էն սկսեալ արդէն Սելջուկներէն գրաւուած էին:

Սուլթան Ալաէտտին այս ցեղապետին յառաջխաղացութիւնը քաջալերեց եւ անոր իշխանութիւնը աւելի բարձրացուց: (Հ. Գարբիէլ Վրդ. Այվազովսքի, Պատմութիւն Օսմանեան Պետութեան, Վենետիկ 1841, հտ. Ա. էջ 7): Էրթօղրուլ երբ մեռաւ 1297ին 93 տարեկան Սէօյիւտի մէջ, արդէն անիկա իր փոքրիկ իշխանութիւնը, որուն որօրանը եղած էր Սուլթան Խօնիւ, բաւական ընդարձակած էր եւ իր իշխանութեան տակ ունէր Իսկի Շէհիր, Սէօյիւտ, Սէյտի Ղազի եւ Լեւքէ քաղաքները, ամէնքն ալ մօտը կուտինայի, որ դեռ կը մնար Սելջուկ Ռումի սուլթաններու տիրապետութեան տակ:

Իր յաջորդը Օսման 1299ին, Սելջուկ Ռումի կայսրութեան կազմալուծումէն առաջ, բոլորովին ինքզինքն անկախ հռչակեց եւ իր տէրութեան սահմաններն աւելի ընդարձակելու հետամուտ եղաւ:

Սելջուկ Ռումի կայսրութիւնը քայքայեցաւ, երբ Ալաէտտին Գ. Սուլթանը սպաննուեցաւ Մոնկոլներէն եւ զահուն ժառանգ գոյութիւն չունենալուն համար, այս պետութեան աւերակներուն վրայ կազմուեցան թուրք տասը իշխանութիւններ: Ֆէօթահէիա եւ իր շրջակայքը կազմեցին Կէրմիանի ափրութիւնը, որ մօտաւորապէս մէկ դար իշխեց արեւմտեան Անատոլուի այն շրջանին, որ կը պարունակէր Կուտինայէն զատ Սիւննադա (Synnada= Աֆիոն Գարահիսար), Թավշանլը, Էյրիկէօլ, Սիմաւ իրենց շրջակայ գիւղերով (Հ. Իգնատիոս Վրդ. Աքեան, տես՝ Enzyklopedie des Islam II Band էջ 133 և 1248, երկու յօդուած Mordtmannէ):

Կէրմիաններու հարստութեան հիմնադիրն էր Ալիշիր, որ իբր Սելջուկ կուսակալ մը ժամանակակից էր Էրթօղրուլի եւ կը տիրէր նախապէս Աֆիոն Գարահիսարի եւ եղած էր մէկը այն թուրք իշխողներէն, որոնք Բիւզանդական երկիրներու վրայ յարձակելով կը հարստահարէին եւ կը կողոպտէին այդ երկիրները: Ալիշիր Ա.ի կը յաջորդէ Կէրմիայն Պէյ, որուն Սուլթան տիտղոսով իբր անկախ իշխողներ կը յաջորդեն Կուտինայի մէջ.

1. Ալիշիր Բ. կամ Ալի 1298–1313
2. Եաղուպ Ա. 1313–1355
3. Մուհամէտ 1355–1375
4. Սիւլէյման Շահ ....–1388
5. Եաղուպ Բ. Զէլէպի 1388–1430:(1)

Այս իշխանութիւնը կարճ կեանք մը ունեցած է, վասնզի Օսմանեան կայսրութիւնը, որ հետզհետէ կ'ընդարձակուէր եւ անօրինակ զօրութիւն մը ձեռք բերած էր, ինչպէս զանազան միջոցներով Այտընի, Սարուխանի, Համիտի, Մէնթէշէի եւ այլ իշխանութիւններուն, նոյնպէս նաեւ Կէրմիանի իշխանութեան վերջ պիտի տար՝ վանելով իրենց աթոռներէն այս երկիրներու իշխանները եւ գրաւելով անոնց երկիրները: Կէրմիանի իշխանութիւնը անոնցմէ առաջինները մէկը եղաւ, որ Օսմանեան այժին առջեւ խոնարհեցաւ:

Ըստ Հ. Իգնատիոս Վ. Աքեանի՝ Սուլթան Մուրատ Ա. (1359–1389) Կէրմիանը նուաճեց 1381ին անոր Սիւլէյման Շահ իշխանին հետ խնամութիւն հաստատելով, այսինքն իր Պայազիտ Եըլտըրըմ տղուն (յետոյ Սուլթան) կնութեան առնելով անոր աղջիկը Խաթուն Սուլթանը: Պրուսայի մէջ կատարուեցաւ արքայորդիի հարսանիքը մեծ շուքով: Հարսը իրր օժիտ իր հետ բերաւ Էյրի կէօղ, Թավշան-

(1) J. H. Mordtmannի Enzyklopedie des Islam II Band, էջ 139 եւ 1248, եւ Halil Edhemի Revue historique publiée par l'Institut d'histoire Ottomane I էջ 112. Հ. Իգնատիոս Վրդ. Աքեան:

լը, Սիմաւ եւ Կուտինա քաղաքներու բանալիները, որով այս քաղաքները անցան Օսմանեան տիրապետութեան առանց պատերազմի:

Այս հարսանիքը առիթ մը ըրաւ Սուլթան Մուրատ Ա. իր ոյժը ցոյց տալու չրջակայ իշխաններուն եւ զանոնք կերպով մը իր ազդեցութեան տակ առնելու համար:

Հարսը կէրմիանէն Պրուսա առաջնորդեցին Պրուսայի դատաւորը՝ Գօճա Մահմուտ Էֆէնտի եւ պայրաղտար (դրօշակիր) Ագաէնդուր՝ իրենց կիներով եւ հազարաւոր անձերով:

Հարսանեկան հանդէսին ներկայ եղան ոչ միայն սահմանակից Մէնթէշէի, Գասթէմունիի եւ Գարամանի իշխաններու դեսպանները, այլ նաեւ Սուրիոյ եւ Եգիպտոսի, բերելով իրենց հետ իրր նուէր բազմաթիւ ընտիր երիվարներ եւ ճոխ կերպասներ եւ յոյն գերիներ ու ծառաներ:

Հարսանեկան հանդէսէն ետք Սուլթան Մուրատ Ա. Համիտի իշխանին դեսպանին կ'ըսէ. «Բարեւներս հաղորդելով իշխանիդ Հիւսէյն Պէյի, յայտնէ անոր թէ կ'ուզեմ զնել անոր իմ երկրիս սահմանակից քանի մը քաղաքները»:

Մուրատ այնքան պատկառելի դարձած էր չրջակայ իշխաններուն, որ այս խօսքը բաւական եղաւ որ Համիտի իշխանը առանց առարկութեան յօժարի Սուլթանին վաճառելու Պէկչէհիրը, Սէյտիչէհիրը, Եալաւաճ, Գարա Ագաճ, Սպարթա եւ Ագչէհիր քաղաքները: (Համմտ. Հ.Գ. Ալվազովսքի, Օսմանեան Պատմութիւն Ա. 33):

Այսպէս Օսմանեան կայսեր իշխանութեան կ'ենթարկուէին Անատոլուի թուրք փոքր իշխանութիւնները, որոնց պետերը Սուլթան Մուրատի իշխանութեան առեն տակաւին կը պահէին իրենց գահերը անուանական կերպով:

1389ին Գոսովայի ճակատամարտի մէջ, ուր պիտի սպաննուէր Մուրատ Ա. Միլոշ Քապիլովիչէն, Օսմանեան բանակին ձախ թեւին հրամանատարութիւնը կը վարէր Կէրմիանի եագուպ իշխանը, (նոյն էջ 43) որուն յետոյ սակայն իր փեսան Պայազիտ Ա. Եըլտըրըմ չհնազանդեց եւ Մէնթէշէի իշխանին հետ գահընկէց ըրաւ (1391):

Եագուպ Բ. Սուլթանը ձերբակալուեցաւ եւ արգելափակուեցաւ Իփսալայի (Ռումելի) մէջ: Սակայն ան միջոց մը գտնելով կը փախի եւ իրեն վիճակակից՝ այսինքն գահընկէց Մէնթէշէի Սուլթանին հետ կ'ապաստանի նախ Գաստը Ահմէտ Պուրհանէտտինի եւ իր որդին Ալուլ Աբբասի քով, որոնք Սեբաստիոյ եւ Կեսարիոյ չըրջանակին մէջ կ'իշխէին: Եըլտըրըմ որ առիթ կը փնտռէր փոքր Ասիոյ բոլոր թուրք իշխանութիւնները մէացնելու Օսմ. պետութեան, Գաստը Պուրհանէտտինի իշխանութեան ընծայած այս ապրնջականութիւնը իրմէն հալածուած իշխաններուն եւ Գարամանի իշխան Ալի Պէյի ցոյց տուած համակրանքը եւ օգնութիւնը այս տա-

բազիրներուն պատրուակ ըրաւ 1392ին յարձակելու այս երկու պըզտիկ իշխանութիւններուն վրայ եւ առաջինին վերջ տուաւ Ապուլ Աբբասը սպաննելով եւ երկրորդը նուաճեց Գարաման Օղլու Ալի Պէյը զերի բռնելով իր զաւակներով Կէրմիանի Ադչէհիրի դաշտին մէջ Ադչայ գետին եզերքը՝ կատաղի ճակատամարտէ մը ետք։

Այս ճախողուածէն ետք Օսմանի տան կողմէ իրենց երկիրները ըչն ղրկուած բոլոր թուրք իշխանները, ինչպէս նաեւ Գարամանի իշխանին ժառանգորդները իմբուվին ապաստանեցան Թիմուր Լէնկի քով եւ անկէ օգնութիւն խնդրեցին։

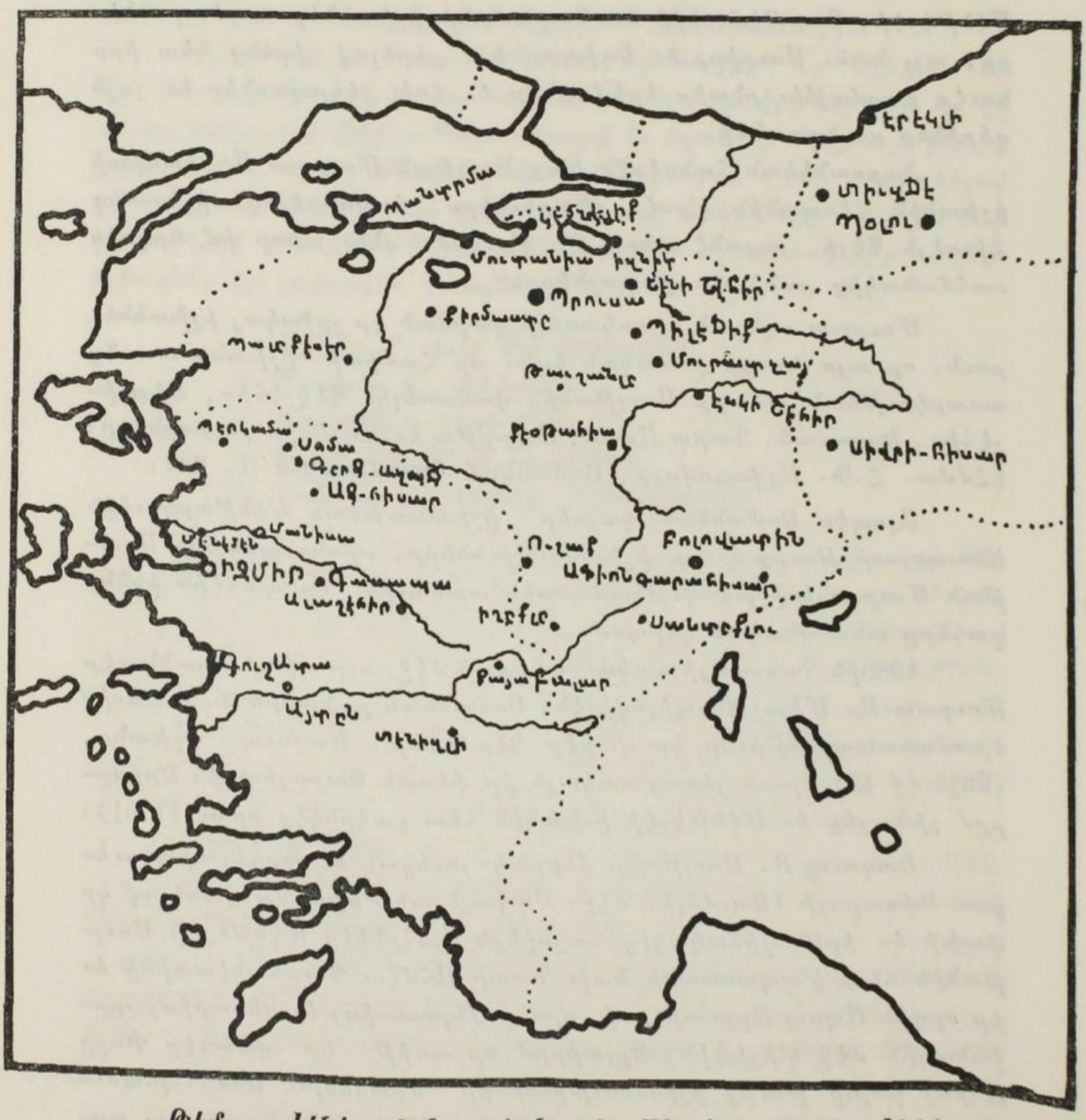

Թիմուր Լէնկ անոնց օժանդակութեամբ 1402ին Էնկիւրիի ճակատամարտին մէջ Պայազիտ Եըլտըրըմը զերի բռնելէն եւ Օսմ. կայսրութեան ոյժը խորտակելէն ետք, հաւատարիմ իր խոստու-

մին վերահաստատեց բոլոր իրեն ապաստանող պէյերը իրենց իշխանութեան մէջ (1403), ի մէջ այլոց նաեւ կէրմիանի իշխան Եաղուպը, որուն վստահած էր Թիմուր Լէնկ Սուլթան Պայազիտի վեցերորդ որդւոյն Մուսայի(1) պահպանութիւնը:

Այն տասնամեայ երկարատեւ պատերազմներուն, որոնք Պայազիտի զաւակները իրարու դէմ մղեցին գահուն տիրանալու համար, վերահաստատուած թուրք իշխանութիւնները եւս խառնուեցան եւ այս պատճառով տուժեցին: Անոնցմէ մէկը եղաւ կէրմիանի իշխանը Եաղուպ, որ Պայազիտի որդիներէն Իսայի օգնեց եւ երբ անիկա պարտուեցաւ 1405ին Մէհէմմէտէն (յետոյ Սուլթան 1413-1421), ստիպուեցաւ իր բերդերուն բանալիները յանձնել յաղթականին եւ անոր հնազանդիլ:

Տարի մը յետոյ (1406) Պայազիտի մէկ ուրիշ զաւակը Սիւլէյման երբ էմիրնէէն Ասիա անցաւ, հալածեց կէրմիանի եւ Գարամանի իշխանները, որոնց իշխանութիւնը այլեւս ազազուն հանգամանք մը կ'առնէր Զէլէպի Սուլթան Մէհէմմէտ Ա.ին գահուն տիրանալով՝ Օսմանեան կայսրութիւնը վերակազմուելէ ետք (1413): կէրմիան եղաւ կռուախնճոր Գարամանի եւ Օսմանի պետութիւններուն միջեւ: կէրմիաններու վերջինը՝ Եաղուպ Բ. Զէլէպին (1388-1430) էր որ անզաւակ ըլլալով եւ իր երկիրը Օսմանեան ուժէն փրկելու անկարելիութիւնը նախատեսելով 1429ին մահէն առաջ զայն կտակեց Սուլթան Մուրատ Բ.ի (1421–1451), (Առնակ, Հայրեճիք 1937 Թ. 9) եւ երբ 1434ին անժառանգ մեռաւ, Մուրատ Բ. այս կտակին վրայ հիմնուած կամ ըստ այլոց հիմնուելով ատենին Պայազիտի ամուսնութեան համար եղած պայմանին վրայ, կէրմիաններու իշխանութեան բոլոր երկիրները կցեց Օսմանեան Պետութեան 1434ին:

Գարամանի պէյը 1444ին օգտուելով Սուլթան Մուրատ Բ.ի Եւրոպայի մէջ զբաղած ըլլալէն՝ ասպատակեց մինչեւ Քէօթահիա, Էնկիւրիւ, Պուլավատին, Սիվրի-Հիսար, Ագհիսար, Ագշէհիր, Պէկշէհիր (Հ.Գ. Այվազովսքի, Օսմ. Պատմութիւն Ա. էջ 117), սակայն Օսմանցիք չուտով այս տեղերը վերադրաւեցին:

Վերջնապէս Օսմանեան կայսրութեան կցուեցաւ Կուտինա իր շրջանակներով Ֆաթիհ Սուլթան Մէհէմմէտ Բ.ի ատեն:

Անգամ մը կէրմիան Զատէներու իշխանութիւնը ջնջուելէն ետք՝ անոնց երբեմնի տէրութիւնը Օսմանեան թուրքերը երկու Սանճաքներու վերածեցին Ա. Գարա-Հիսար եւ Բ. կէրմիան անուններով: Կուտինա կը գտնուէր կէրմիանի մէջ եւ անոր կեդրոնն էր:

---

(1) Մուսա իր հօրը հետ գերեկից եղած էր. (Այվազովսքի, *Օսմանեան Պատմութիւն* Ա. 80):

Քէօթահիա մասնաւորապէս 1471էն ետք ստացաւ մեծ կարեւորութիւն, վասնզի Ֆաթիհ Սուլթան Մէհէմէտի հրամանով Անատոլուի Պէյլէրպէյիին նստոցը էնկիւրի-էն Քէօթահիա փոխադրուեցաւ։

Հաւանական է որ այս պատճառով Ֆաթիհ Սուլթան Մէհէմէտի արեւելեան գաւառներէն 1480, 1486 եւ 1487 թուականներուն դէպի կայսրութեան կեդրոն փոխադրած գաղթականները — մասնաւորապէս Հայեր — կարաւաններէն մաս մըն ալ Քէօթահիա հաստատուած ըլլան։ Սուլթան Սիւլէյմանի (1520–1566) Պաղտատի արշաւանքի ատեն կատարուած երկու բռնագաղթներով ստուարացած է արեւմտեան Անատոլու տեղափոխուած Հայոց թիւը (Բազմավէպ, 1929 էջ 210)։

1513–1514ին Սուլթան Սէլիմ Ա. Եավուզ Դաւրէժը գրաւելէն ետք բազմաթիւ արուեստագէտներ բռնի Կ. Պոլիս բերած է, եւ 1534–1535ին Սուլթան Սիւլէյման Երեւանի եւ Նախիջեւանի տիրանալէ յետոյ ստուար թիւով Հայեր Կ. Պոլիս եւ Արեւմտեան Անատոլու փոխադրած է։

1577ին Դաւրէժէն եւ Նախիջեւանէն հազարաւոր արհեստաւորներ եւ վաճառականներ Կ. Պոլիս եւ շրջակայքը գաղթած են։ Ասոնց հետ պետութեան մայրաքաղաքը եկան նաեւ Պարսիկ վաճառականներ, որոնք դիրքերու հասան։ Այնպէս որ 1578ին Թուրք մեծ վէզիրը պարսիկները թրքացնելու հրաման ըրաւ նախանձէն։

Իմ համոզումովս այս բռնագաղթերով արեւմուտք փոխադրուած պարսկահայ գաղթականներու մէկ մասը Քէօթահիա հաստատուած կրնան ըլլալ։

ԺԵ. դարուն հակառակ անոր որ Քէօթահիա սահմանագլուխներէն հեռու պետութեան կեդրոնի մօտ վայր մըն էր, եւ հետեւաբար թշնամի բանակներուն ոտքին կոխան ըլլալու հաւանականութիւնը չէր ներկայացներ, սակայն խռովայոյզ Թուրքիոյ ներքին տագնապներուն հետեւանքներէն ազատ չէր մնացած։

Մասնաւորապէս ԺԷ. դարուն սկիզբը, ճէլալիներու ապստամբութեան ընթացքին, ինչպէս Անտոն երէց նկարագրած է՝ անշուշտ օգտուելով իրմէն առաջ յիշատագրողներու գրութիւններէն, Քէօթահիա ծանր հարուած կրած է Հասան Պէյի կողմէն, որ 1603ին մինչեւ Քէօթահիա առաջացած եւ քաղաքին մեծ չարիքներ հասցուցած է, ինչպէս կը հաստատուի Հայ եւ օտար պատմիչներէն հաւասարապէս. (Հմմտ. Le vicomte de la Jonquière. Histoire de l'Empire Ottoman 1914, Paris Ա. Հտ. էջ 225, Գրիգոր Դարանաղցի էջ 30)։

Էվլիա Չէլէպի, որ 1672ին այցելած է Քէօթահիա կ'ըսէ թէ

քաղաքը «Անատոլուի էյալէթին ենթակայ վէզիրութիւն(1)։ Ըստ օրինի վէզիրին արքայական տուրքը 10 անգամ 100·000 ղրշ է։ Եգիպտոսի, Պաղտատի, Պօտինի (Պուրա) վէզիրներէն զատ բոլոր վէզիրներու վրայ նախապատիւ է։ Օսմանցիք երբ Անատոլու արշաւեցին Քէօթահիոյ վէզիրը էյալէթին տասնչորս սանճագներուն զինուորներով արշաւանքին կը մասնակցի, էյալէթին բոլոր զինուորներէն զատ պէրաթը 40·000 զինուոր կար։

Քէօթահիայի էյալէթը ըստ Էվլիա Զէլէպիյի մեծ կուսակալութիւն էր։

Էվլիա Զէլէպի Քէօթահիայի թաղերուն մէջ կը յիշէր «Զինճինճի ֆէֆիրլէր մահալլէսի» անուն թաղ մը։

Էվլիա քառասուն զատ թաղերու բաժնուած ցոյց կուտայ Քէօթահիան։ Զայն կը կոչէ նշանաւոր մեծ վայր մը, արտ ու պարտէզ, վարդ ու վարդաստան, բանջարանոց եւ կենսատու ջուրերով, տուներով եւ պալատներով։ Կը յիշէ երեք հայ թաղերու եւ երեք յոյն թաղերու դոյութիւնը։

Քէօթահիա անգամ մըն ալ պատերազմի թատերավայր եղած է 1831–1833ին, երբ Իպրահիմ Փաշա եգիպտական զօրքով առաջացած է մինչեւ Քէօթահիա, ուրկէ սպառնացած է Պրուսայի։

Րէշիտ Փաշա Եգիպտոսի կուսակալին պահանջները ընդունած է անոր հետ կնքելով Քէօթահիայի դաշնագիրը (5 Մայիս 1833ին), որով այս քաղաքին անունը կցուած է պատմական կարեւոր վաւերագիրի մը։

1850–1851ին Քէօթահիա աքսորուած է Հունգարացի յեղափոխական Վայոշ Քօշուտ։

Քէօթահիայի անունը վերջին անգամ խառնուեցաւ Թուրք եւ Հելլէն պատերազմին (1920–1922), որուն ամէնէն վճռական դրուագը Տումլը Բունարի ճակատամարտը տեղի ունեցաւ Քէօթահիայի մօտերը։

Թրքական տիրապետութեան վերստին ենթարկուելէն ետք քաղաքը կեդրոնը եղաւ համանուն կուսակալութեան, հակառակ անոր որ շատ անշքացած էր եւ փողոցները բոլորովին ամայի, տուները քանդուած եւ ճամբաներուն վրայ անօթութենէն սատկած չուներու դիակներ՝ նեխած զարշահոտ։

Սակայն Թուրք Հանրապետութեան կառավարութիւնը իթ-

---

(1) Հ·Ղուկաս վրդ·Ինճիճեան իր *Աշխարհաբրութեան* մէջ (Ա· հտ· էջ 240) ունի հետաքրքրական տեղեկութիւն մը Քէօթահիայի փաշաներէն մէկուն մասին, որ կը կոչուէր «*Գարու Գըրան Փաշա*» (դուռ կոտրող), կ'ըսէ թէ այս փաշան որդին էր Զինճուշի եկեղեցիին ժամկոչին։

Թիհատի կառավարութեան պակաս թողածը լրացուց եւ կուտինայի բարեսիրտ կառավարիչ՝ Ալի Ֆայիզ Պէյի բարեացակամութեամբ տեղահանութենէ զերծ մնացած Քէօթահիայի Հայերն ալ ջարդեց եւ զայն ալ զուտ Թուրք եւ Իսլամ քաղաքի մը վերածեց:

Հիմա անտեսապէս քիչ շատ վերականգնուած է չնորհիւ երկաթուղիին, որուն յարաբերութեան մէջ է թէ՛ Կ. Պոլիսի, թէ՛ Իզմիրի եւ թէ՛ Պանտրմա–Պալըքէսիրի հետ:

Քաղաքը Անատոլուի երկաթուղիին մայր գիծին կապուած է Ալայուտ կայարանէն մինչեւ Քէօթահիա երկարող 11 քիլոմեդր գիծով մը:(1) Ասով հանդերձ կայարանը քաղաքէն 20 վայրկեան հեռու մնացած է:

Քաղաքը հարաւէն եւ արեւմուտքէն շրջապատուած է լեռներով եւ միայն հարաւային արեւելեան կողմէն ազատ է եւ կը նայի դաշտի մը վրայ:

Ծովուն մակերեւոյթէն 931 մեդր (3100 ոտք) բարձր է եւ այս պատճառով իսկ 6–7 ամիս խիստ ձմեռ կ'ունենայ: Ամառն ալ շատ անգամ երաշտ է, թէեւ ունի լաւ սառնորակ ջուրեր:

Քաղաքին եւ շրջակայից բարեջուր աղբերակունքները կը կոչուին Աքսու, Աքբունար, Եօնճաբունար, Զուքուր Չէշմէ, Կունտողլրան (2), Քէօվէքէ, Ըլըճա կամ Գըլըճա Համամ Չէշմէսի, Ինճիրլի, Օլուճաք, Էլմալը Փունար, Աբլխաս, եւայլն: Իսկ քաղաքին մէջ կան Զաբալ Չէշմէ եւ Ուլուճամի Սույու եւայլն: (Հ. Ներսէս Վրդ. Սարգիսեան նոյն էջ 42–44):

Քաղաքը երբեմն արտաքին երեւոյթով բոլորովին անչուք, հին, հոզաչէն եւ փոքր տուներով զուտ Թրքական քաղաք մըն է՝ Թուրքերէն չինուած քիչ մը հեռու՝ հին քաղաքէն որ կը գտնուէր Քարու Եէրի կոչուած տեղը (տես Հ. Ներսէս Վրդ. Սարգիսեան, Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս էջ 41 եւ Բազմավէպ 1863 էջ 227 եւ 260) որ երկրաշարժի մը հետեւանօք կործանած է եւ իր տպաւորիչ աւերակները միայն մնացած:

Նոր քաղաքը վերջերը օժտուած էր երկյարկ եւ մաս մըն ալ եռայարկ տուներով՝ սիրուն ու բարձրադիր տեսարան մը պարզելով քաղաքին նեղկեկ եւ դերբուկ փողոցներէն անցնողներու աչքերուն առջեւ: Փողոցները թէեւ սալարկուած՝ սակայն չունին հարթ ու դիւրանցանելի վիճակ մը, ինչու որ քարերը գործածութեամբ մաշած կամ ցցուած ու անջատուած են:

Քաղաքին կլիման չոր եւ առողջարար է, մէջէն կ'անցնի

---

(1) Ալայուտ՝ Հայտար Փաշայի կայարանէն 382 ֆլմ. է, որով Քէօթահիա 382+11=393 քլմ. հեռու է անկէ:

(2) Հ. Ներսէս Վրդ. Սարգիսեան Կունտուվերան կը կոչէ (Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս էջ 22):

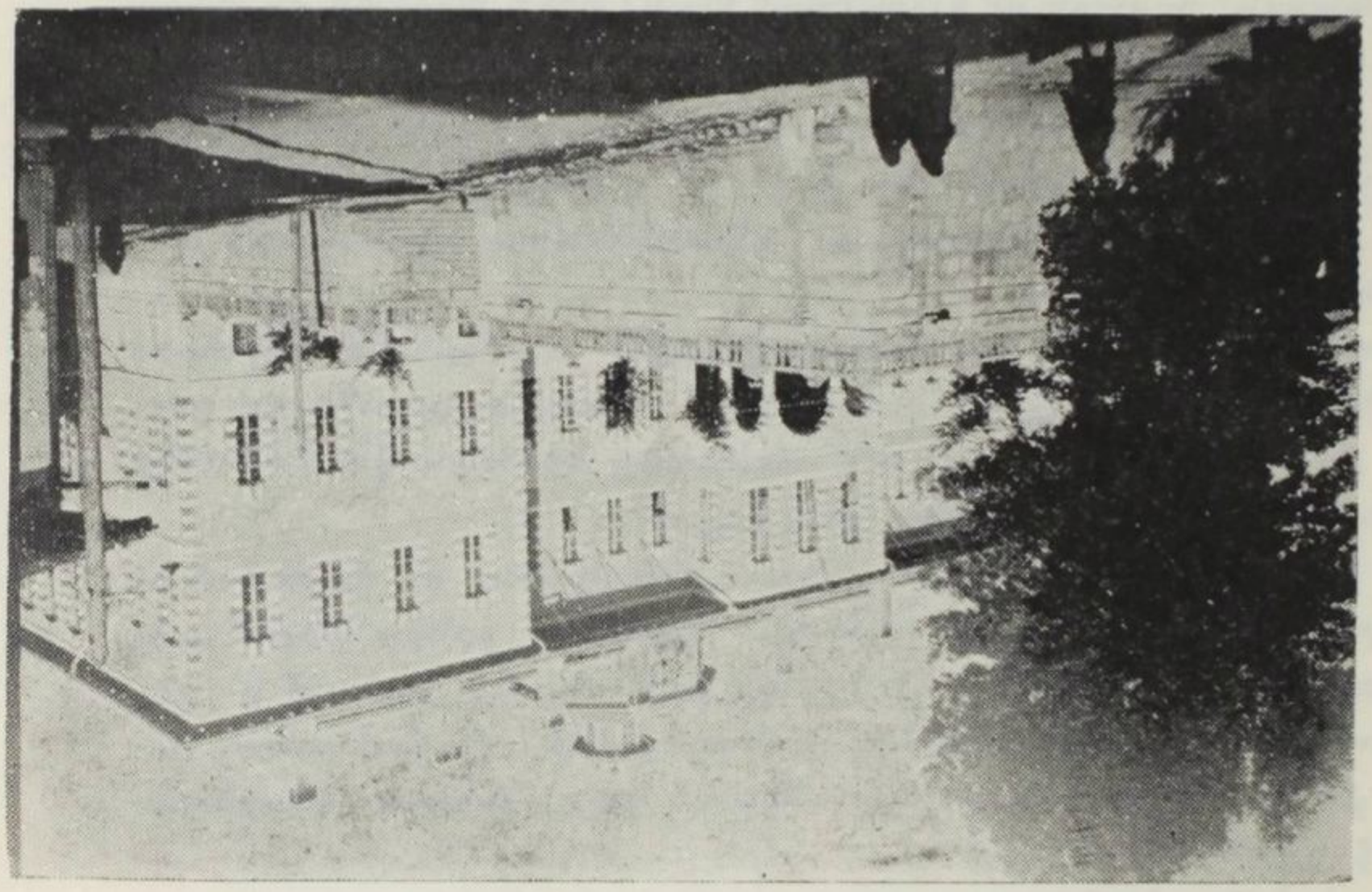

Գափան Սու վտակը, որ ակղատարափ անձրեւներու ատեն ամէն կողմ կ'ողողէ:

Հիսարէն զատ հնութիւններ անչուշտ կան Կուտինայի մէջ: Հին բաղնիքները, չէնքեր, հիմեր եւ ղերեզմաններ յաճախ երեւան եկած են նոր չէնքերու տակը փորուած պարագային:

Քաղաքէն 8–10 ժամ հեռու կար Զավտըր Հիսար մըն ալ հռոմէական շրջանէն մնացած, կը կարծուի թէ Աբրամազդի տաճարըն էր: Տեղացիք այդ տեղէն քարերը կը փոխադրէին քաղաք եւ ճամբաներու եւ ղերեզմաններու շինութեան կը դործածէին:

Միջնադարեան շինութիւնները են միայն Գալէ Պալա Ճամիի (վերին բերդի մզկիթը), որ կը դտնուէր միջնաբերդի մէջ, եւ Մէճիտիյէ մէտրէսէն:

Կային աւելի կամ նուազ արժէքով 18 մզկիթներ, որոնց նըշանաւորագոյններն էին բերդին հարաւակողմը կապարապատ Ուլու ճամին եւ ուրիշ մզկիթ մը 1434ին կառուցուած Եապուպ Բ. Զէլէպիէն: Քաղաքիս ամէնէն աչքառու չէնքերը ներկայացնող այս երկու մզկիթներու հետ կան հնօրեայ դոց չուկան եւ կառավարական նորակառոյց պաշտօնատունը (խօնախ):

Կառավարչատունը եւ այլ պետական չէնքերը կը դտնուէին քաղաքին աւելի ծայրամասերուն վրայ, վասնզի Թուրքերու թաղերն ալ հոն էին. իսկ Հայերը եւ Յոյները ունէին իրենց յատուկ թաղերը:

Քաղաքը ունէր պետական երկրորդական վարժարան մը, ինչպէս նաեւ եկեղեցիներու եւ կարդ մը մզկիթներու մօտ տարրական դպրոցներ, եւ դարձեալ հասարակաց արհեստեան բաղնիքներ:

Շրջակաները համբաւաւոր են մրգաստաններով խնձորի, սալորի, տանձի, կեռասի եւ մանաւանդ բալի, որմէ բանդակ կը պատրաստեն:

Քանի մը քիլոմեդր հեռաւորութեան վրայ կան ջերմուկներ, որոնց ծծմբախառն ջուրերը բուժիչ յատկութիւն ունին եւ ամառնային եղանակին քաղաքացիներուն իբրեւ ամարանոց կը ծառայեն: Առնցմէ ամէնէն նշանաւորն էր Ըլըճաճ (Ջերմուկ) քաղաքէն 20–25 քիլոմեդր հեռու, 3–4 ժամուան ճամբայ՝ ձիու կառքով: Քարայր մըն է բաղնիքը՝ մութ, ջուրը ժայռերու ճեղքերէն դուրս կը ժայթքէր՝ բաւական տաք: Այս քարայրը իբր թէ ժամանակին յարդանոց է եղեր եւ յաճախ ձայն մը կը լսուի «կէլիյօրում» (կուգամ կոր): Տէրը ձանձրացած, օր մը կ'ըսէ ձայնին. «կէլիրսէն կէօրէճէկին տէ վար» (եթէ դաս տեսնելիք ալ ունիս): Առտը վրայ իբր թէ ջուրը դուրս կը ժայթքէ եւ կը քշէ կը տանի յարդերը: Այս բաղնիքը հին Հռոմէական շրջանէն մնացած կ'ենթադրուի: Իր կառուցուածքը, դուռը եւ դուրսի բակը շատ հին շինուածքներ են:

Կոմիտաս Վարդապետ նկարիչ Փանոս Թէրլէմէզեանի հետ ամիս մը անցուց հոն՝ մայրի անտառներուն մէջ 1912ին: Հոն նկարած է Թէրլէմէզեանի կողմէ Կոմիտաս Վարդապետի ծանօթ այն նկարը, ուր նստած է ծառի մը տակ՝ դորգի մը վրայ:(1)

Քէմալական Թուրք Հանրապետութեան հաստատութենէն տասը տարի ետք 1932ին Քէօթահիա երկաթուղիով կցուեցաւ Պալըքէսիրի եւ անկէ Պանտըրմա նաւահանգիստի: Քէօթահիա–Պալըքէսիր գիծը 262 քիլոմեթր էր եւ շինութիւնը չորս ու կէս տարի տեւած էր: Այս գիծին կառուցման համար պեղուած են 37 փապուղիներ, որոնց ամէնէն երկարը 887 մեթր է եւ շինուած 24 երկաթէ կամուրջներ: (Վաստակ Բ. տարի Թ. 38, 5 Մայիս 1932 էջ 279):

Քէօթահիա յախճապակիի (չինի) ճարտարարուեստին կեդրոնն ըլլալով չատ կարեւոր քաղաք մըն էր: Սակայն այս քաղաքը, որ յախճապակիի արուեստին որրանն էր, դժբախտաբար անոր զերեզմանն ըլլալու վրայ է, կը պրէր Վաստակ (նոյն), որովհետեւ ընդամէնը մէկ հատ մխայն գործատուն մնացած էր: Թուրք կառավարութիւնը ջանքեր կ'ընէ միշտ այս ճարտարարուեստը վերստեղծելու այս քաղաքին մէջ:

Քէօթահիան միշտ եղած է ճարտարարուեստական եւ առեւտրական վայր մը: Յախճապակիներէ զատ հոն կը պատրաստուէին ընտիր դորգեր, կաշի եւայլն: Ունէր նաեւ արմտիքի եւ բամպակեղէնի բանուկ վաճառականութիւն: Զուրկ չէր նաեւ երկրագործական արտադրութիւններէ եւ անասնապահութենէ:

Թուրք Հանրապետութեան չրջանին հոն շինուած է նաեւ ապխւսի եւ կղմինտրի գործատուն մը (Վաստակ, նոյն):

Պաղտատի երկաթուղիի շինութենէն (1893) ետք մասնաւորապէս արմտիքի մշակութիւնը տարուէ տարի աւելի ընդարձակուած է, ինչպէս նաեւ զոմէշի եւ այծի մորթի արտածումը աւելցած:

Կուտինայի գլխաւոր արտածութեան նիւթերն եղած են այծի սաեւ (թիֆթիկ), որուն տեսակը լաւագոյնն էր, աֆիոն, որ թաւչանլը գիւղաքաղաքէն կուգար, չուչման, որուն իւղը տեղացիք ուտելու կը գործածէին, ցորեն եւ գարի, որոնք բաւական առատ էին:

Առատ էին նաեւ կաղամբն ու բողկը, բալը եւ սեխը, մատակի սերն ու օղին:

Կարգ մը արհեստներ Յոյներու ձեռքն էին, ինչպէս ոստայնանկութիւնը: Անոնք նոյնիսկ կազմած էին ոստայնանկներու ընկերութիւն մը 1906ին 2500 ոսկի դրամագլուխով, որ կիներու գործած կտաւները կը սպառէր քաղաքին մէջ եւ անկէ դուրս չրջակայքը յաջողութեամբ:

---

(1) Այդ նկարը այժմ Հայաստանի թանգարանը կը գտնուի:

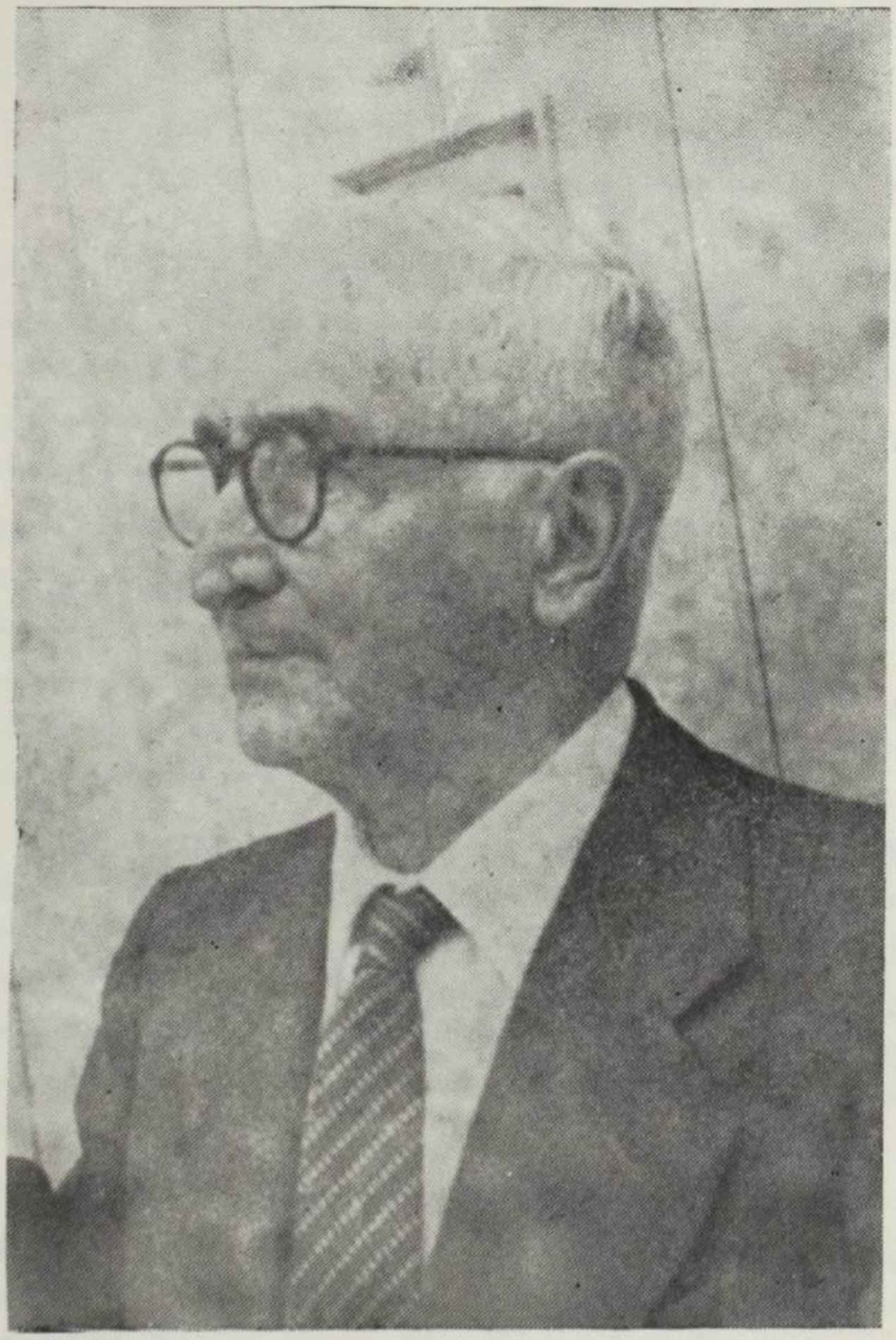

Գէորգ Շամգուլեան

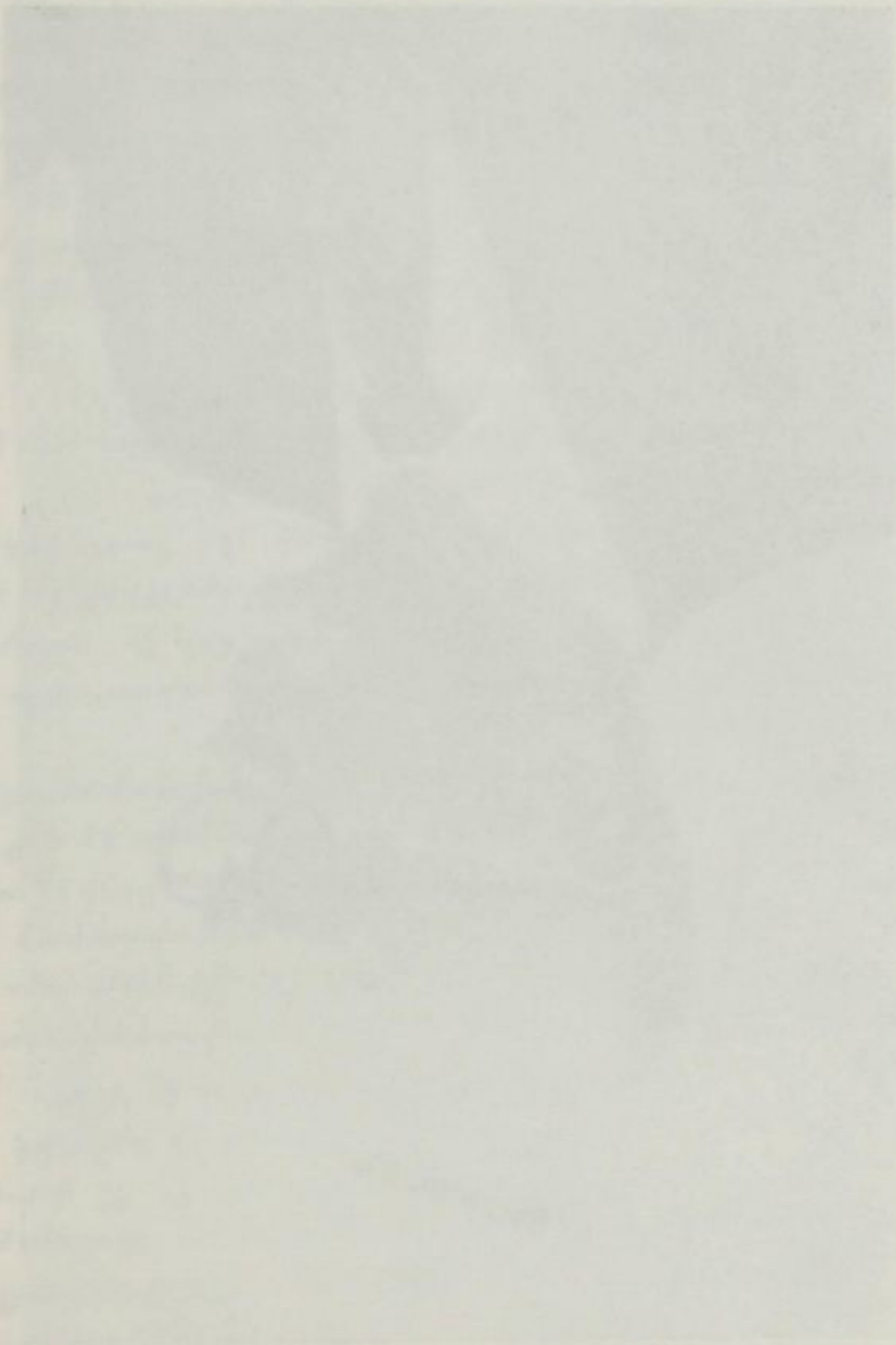

Նոյնպէս Ցոյն էին քաղաքին բոլոր պղնձագործները, մուշտակագործները եւ հիւանները:

Արմտիքի եւ կերպասեղէնի վաճառականութեան մէջ Հայերը գրաւած էին առաջին տեղը:

Հայ բնակչութեան գրեթէ կէսը կը զբաղէր կօշկակարութեամբ: Հայ էին առհասարակ երկաթագործները, դարբինները, վառարան չինողները եւ դերձակները:

1909ին Զիւրիւքտիշեան եղբայրները հիմնած էին ընկերութիւն մը «Էլանիտոն» անուն, որ ապխտոյ կը պատրաստէր եւ կ'արտածէր:

Հայերը հիմնած էին նաեւ վեց գործարաններ գորգի (Սալապաշեան Սեդրաք, Հաճի Գալուստեան Կարապետ, Ցարութիւնեան Ցովսէփ, Պօյաճեան Ցակոբ, Շամգուլեան Գէորգ, Տէր Մատթէոսեան Եղբարք, Օսմանջեան Եղբարք, Զղըրկանեան Աբրահամ, որոնք ամէնագրի գործաւորներ կ'աշխատցնէին:

Ակէ զատ Հայ եւ Ցոյն տուներու մէջ գորգ կը գործուէր:

Կուտինայի գորգերը առհասարակ կը գնէին Իզմիրի գորգի վաճառականները:

Իսկ յախճապակեգործութիւնը, որ երբեմն այնքան փայլուն վիճակ մը ունեցած է եւ Կուտինայի Հայերու գլխաւոր զբաղումը, բոլորովին անչքացած էր:

Մինչ 50–55 տարի առաջ այդ արուեստը ունեցած էր վերազարթնում մը եւ վերջին երեք գործարանները սկսած էին արտադրել բաւական գողտրիկ գործեր, որոնցմով գեղազարդուած են Կուտինայի կառավարչատունը եւ Կ. Պոլսոյ Թղթատարական պաշտօնատան ճակատները, Գոնիայի մէվլէվիներու մենաստանին գմբէթը, բրիտանական խորհրդարանի անդամ Մարք Սայքսի մատնախուցը եւայլն:

Հայոց ձեռքն էր նաեւ ոսկերչութիւնը հնուց ի վեր:

Ցայտնի ոսկերիչներ էին՝ Հաճի Աբրահամեան, Հաճի Ստեփան աղա, Տուզապլըեան Ցովհաննէս աղա, Հերիքնազեան Ցակոբ աղա եւ որդի, Խոզակեան Գէորգ աղա, Տէր Մեքսիմեան Նշան եւ որդի, Դաւիթեան եղբարք: (Ստեփան Աբրահամեանի, Տրամա, տեղեկութիւն):

Հայ բնակչութեան մեծամասնութիւնը արհեստաւոր էր:

Գալով Կուտինայի բնակչութեան ըստ Էվլիյա Զէլէպիին, որ 1672ին այցելած է Քէօթահիա եւ բաւական չահեկան տեղեկութիւններ կուտայ անոր մասին, 10·000 տուներէն աւելի էր եւ անձեռուն թիւն ալ 50·000էն աւելի:

Սակայն աւելի չահեկան են ձոն Մաղտոնալտ Գիննէրի տե-

ղեկուքիւնները, որ 1813–14 թուականին Քէօթահիայի վիճակը կը ներկայացնեն: Անիկա կը դրէ իր դործին մէջ՝

«Քէօթահիա, հին Cotyaeum, Ասիտոլուի մայրաքաղաքն է, եւ թէեւ ոչ բազմաբնակիչ նախնի ժամանակաց պէս, դարձեալ կ'ըսուի թէ ունի 50էն 60 հազարի մէջ բնակիչ, որուն 10 հազարը Հայեր են, 5 հազարը Ցոյն, առաջինները կ'ապրին ճոխութեան եւ առատութեան մէջ, սակայն վերջիններն թշուառօրէն աղքատ են: Նախապէս ակնարկած եմ որ այս է կացութիւնը Թուրքիոյ շատ մը քաղաքներուն մէջ եւ կարելի է հեշտութեամբ բացատրել: Հայերը, որ գրեթէ միշտ առեւտուրի շահադիտութեան մէջ են, հանդարտ եւ բարեբարոյ ժողովուրդ մըն են, հազուադէպօրէն կամ երբեմ պետութեան դէմ ոեւէ դաւով գրաղած, որով շատ կասկածանօք չեն դիտուած, իսկ Ցոյները ընդհակառակն ընդհանրապէս անհանդարտ ցեղ մըն են, հեղինակները յաճախ ապստամբութեանց եւ դաւադրութեանց: Եւ որովհետեւ ասկի բազմաթիւ են ու նուազ գոհ, միշտ մեծ Տէրոջ (Սուլթանին) քաղաքականութիւնը եղած է զանոնք կարելի եղածին չափ ճնշման տակ պահել: Անոնք (Ցոյները) ասկի ռազմասէր են քան Հայերը, յաճախ եկած են ճեղքելով հողամասը պետի մը երկիրը առաջնորդելով Ցոյն ձիաւորներու խումբ մը, սակայն երբեմ Հայերը, որոնք առաջի կարգ անցած երկչոտներ են»:

Քէօթահիա քաղաքը կառուցուած է մասամբ ստորոտը եւ մասամբ կողերուն վրայ Պուրսագ Տաղի, լեռնախումբեր, որոնք կը շրջապատեն բերրի դաշտ մը կամ ասկի ճիշդ հովիտ մը հարաւակողմէն: Ասկի փոքր բարձունքներէն մէկուն վրայ կը գտնուի ամրակները բերդին, որ կը գրաւէ տեղը Cotyaeum ի, որ երբեմն ամրոց մըն էր: Քաղաքը կը տարածուի բաւական տեղ եւ տուները, որոնք ընդարձակ եւ լաւ կահաւորուած են, կառուցուած են Պոլսոյ տուներուն ձեւով եւ նոյն ճիւրերէն: Փողոցները գառիվեր են, սակայն բազմաթիւ գեղեցիկ աղբիւրներ ունին՝ հոն բերուած գետնուղի ջուրի ճամբաներով լեռներէն: Երեսուն հասարակաց բաղնիքներ կան, 50 մզկիթներ, որոնց հասնը հարաշէն մինարէներ ունին· չորս(1) Հայ եւ մէկ Ցոյն եկեղեցի եւ 20 խաներ: Այս խաները մեծ եւ հաստատեստ շէնքեր են՝ դէպի վեր մանր պատուհաններով լեցուն լոյս տալու համար բազմաթիւ մանր խուցերուն, որոնց բաժնուած են: Քառակուսի կառուցուած են մէջը բակով, փայտաշէն պատշգամներով, որոնք տարբեր յարկաբաժիններ կ'առաջնորդեն, ասոնք չեն կահաւորուած եւ ճամբորդը բոլոր իր կարիքները պէտք

(1) *Հայ եկեղեցիներու թիւը չորս չէին, այլ երեք: 1813–14ին տակաւին Հայ-կաթոլիկներու եկեղեցին չինուած չէր, իսկ Ցոյները ինչպէս տեսնուեցաւ, երեք եկեղեցի ունէին:*

է հայթայթէ, ֆանի որ խանին մարդիկը իրեն չեն օգներ: Ես դուրուշ մը վճարեցի օրական իւրաքանչիւր սենեակի համար եւ փոքր նուէր մը ըրի «խահուէճիին» (սրճեփ), երբ խանէն մեկնեցայ: Ֆաղաֆին մէջ իմ պտոյտներուս միջոցին ես տեսայ ֆանի մը յունարէն արձանագրութիւններ, սակայն թուրքերուն ճախանձը այնպիսի է, որ անոնք թոյլ չտուին ինձի օրինակել»: (John Maedonald Kinner. Voyage dans l'Asie Mineure, l'Arménie et le Kourdistan dans les années 1813 et 1814... Traduit de l'Anglais par N. Perrin. Paris. 1818, Tome I. էջ 357-360).

Ուրիշ այցելու մը Քէօթահիան կը ներկայացնէ սապէս.

«Քէօթահիա գուարթ ֆաղաք մըն է: Հիմնուած է ցեղ կիրճի մը մէջ, որ հետզհետէ կը լայնցայ, կը բացուի եւ հովիտին մէջ նուազ սեղմուած տուները կը տարածուին հովահարի մը պէս, կը տեսնենք նաեւ հովիտին երկու կողմերը, ձախակողմեան բարձունքները, որոնք կարմիրի կուտան, աջ կողմը ճերմակ եւ կաւճային գոյն մ'ունին: Այս գոյները, որ այնքան յստի կը թուի նիշդ կէսօրուան պահուն, առաւօտեան մառախուղին կաթնագոյն ցոլք մը կը զգենու: Խոռոչներ եւ ցցուածքներ կը ձեւաւորուին որպէս զաճէ ֆանդակներ վարպետի մը աշխատանոցին:

Այս հորիզոնին դիմաց կը նշմարեմ առանց յայտնի խորութեան տուներ ու ծառեր, դարատափով (Terrasse) տանիքներ, նրբասլաց կաղամախիներ, ոստոստարած ուռիներ: Բիւզանդական դղեակը արեւմտեան բլուրին վրայ կը գտնուի:

Դալարախիտ կածանէ մը կը հասնինք դղեակին աւերակները, հոս հոն ճարտարապետական բեկորներ, որոնք ինկած են վերի բարձրաւանդակէն: Կորնթական խոյակ մը կիսովին վրդովիչ հաւասարակշռութեան մը մէջ կը մնայ առկախ:

Կը հասնինք շրջանակի միացնող որմերուն (Courtine): Աշտարակներ բոլորակաձեւ եւ հաստափոր, շինուած են որմաքարերէ եւ գծաւորուած հորիզոնական ուղղութեամբ կարմիր աղիւսներու շարքերով: Որմադիրները որմաքարերու ստորոտի շարքերուն մէջ գետեղած են գլանաձեւ քարեր, որոնք դուրս կը ցցուին որպէս հրետանիի մը թնդանօթները: Եւ Ցոյն մը, որ ինձի կ'ընկերանայ, կը հարցնէ թէ արդեօք հնօրեայ թնդանօթնե՞ր են անոնք: Քանի մը հին թնդանօթներ, աւելի իրական քայց առանց հրետասայլի եւ ժանկառուտ, կ'երկարին վերէն Քէօթահիոյ վրայ հակած պատի մնացորդի մը վրայ: Այս հրետանին օգտագործողներու համար շատ վտանգաւոր ըլլալու է· այսուհանդերձ զայն գործածեցին ի պատիւ Նորին Բարձրութեան, ինչ որ կը հաստատէ սպիտակորակ հետք մը՝ ցարդ տեսանելի լոյսին բոլորտիքը:

վերելքը վերջացած չէ: Այս բերդը ամբողջ քաղաք մըն էր եւ վերեւի կողմը, երկրորդ շրջափակ մը, վերջին ապաստանարանը կը հանդիսանար պաշարեալներու համար:

Կ'անցնինք բաւիղէ մը, որ խորտուբորդ ճամբաներ ունի եւ որոնք աւերակներու մէջէն կը մագլցին պտղատու ծառերու ոստերուն տակէն:

Օրը կը տարաժամի, մենք կը բարձրանանք տակաւին, պատը կը բարձրանայ եւ մինչ մենք շուրին մէջն ենք, յառաջակարկառ (ogival) մեծ դուռը կը բացուի մայրամուտի շողարձակութեանց վրայ:

Ներքնամասը բացարձակապէս պարապ է, բայց սանդուխներէն բերդին վրայ բարձրանալով անսահման հորիզոնի մը ակնատես կ'ըլլանք: Արեւմտեան կողմը զառիթափները յոյժ սաստիկ են, կը տիրապետենք արտաքին դիրքերուն եւ վերէն կը տեսնենք աշտարակներուն սարահարթը: Ամրութիւնները զառիթափին ուղղութեամբ կ'աստիճանաւորուին սանդխամատներու հեռաւորութեամբ եւ ամէնէն վարը յառաջացեալ ամրութեանց ատամնաձեւ նուրբ քանդակը (dentelure) կը հատանէ դաշտի մշակութիւնները:

Հարաւակողմի լեռները, հոսկից դիտուած, անսպասելի մըթութեան եւ տխրութեան երեւոյթ մը կը ստանան:

Արեւելեան կողմը քաղաքը եռանկիւն մը կը գծէ: Տանիքները վարը իրարու սեղմուած ու խառնուած ինչ առ ինչ իրարմէ կը հեռանան ու կը շփոթուին: Արուարձանները այլեւս կանանչի ովկիան մըն են, ուր կ'երկարին ճանապարհները, որոնք տուներով եզերուած են: Մայրամուտի արեւը մետաղեայ գմբէթները ցայտուն կ'ընէ: Հարէմներու երեսներէն կը պոկէ գոց պատշգամներու հատուածակողմը· կը սահմանաւորէ որոշակի շրջագծով մը սիւնազարդ ճակատներու մութ հետքը եւ կ'արձագանգօծէ մութ անցքերու մէջ գետակներու մակերեսը: Կղմինտրները, որոնք շէնքերը կը ծածկեն, այլեւս գորշորակ եւ աղօտ չեն, ինչպէս Գարա-Հիսարի մէջ, թուխ գոյն մը ունին ու մանիշակագոյն երանգաւորում մը կ'ունենայ: Երեկոյեան յունական գանգակատուներ, կամարներով հատանուած եւ կապոյտ ներկուած, իրենց ղօղանջին սուր ձայնը կ'արձակեն:

Այս տեղէն Քէօթահիան կ'երեւայ մեծ եւ բարգաւաճ, արդէն եւրոպականացած, բայց միշտ սիրուն, հանգստաւէտ կեանքի երեւոյթով մը, որ իրական չէ: Վայրէջքին աչքի կը զարնեն հնամեայ իջեւանները, հետաքրքիր վայրեր, անկիւններ, որոնք գծագրիչի մը նախասիրած տեղուանքը կրնան ըլլալ: Կը յիշեմ մանաւանդ աւերեալ բաղնիքի մը մէջ քանի մը որմամասեր, հողածածկ գմբէթ մը եւ ճոխ բուսականութիւն: Քովիկը փայտաշէն տուն մը, ամբող-

ջուրեամբ մէկ կողմին հակած, տակաւին հաճելի կը թուէր իր տախտակներուն եւ գերաճներուն գրաւիչ տեսքին շնորհիւ: Խաղաղիկ պարտէզէ մը սաղարթները կը յորդէին եւ կ'իյնային որմարգելիի մը (clôture) վրայ, որուն վրայ բացուած էին վաճդակապատէ պատուհաններ:

Շուկան բանուկ է: Փակաւիններ կը շինեն, որոնց տեսաճելի գսպանակները արաբական ոճով են: Ցախճապակիի գործատուները հոչակաւոր են ամբողջ Անատոլուի մէջ: Դժբախտաբար այս ճարտարարուեստը անկումի մէջ է եւ գործատուներ հիչ առ հիչ կը փակեն իրենց դռները: Կ'այցելենք այդ գործատուներէն մէկը, որ կը թուի թէ վերջինն է: Հազիւ ներս մտած, մթին անդաստակի մը մէջ, ծակի մը եզերքը կը սայթաքիս եւ հաւասարակշռութիւնդ գրեթէ կը կորսնցնես խուրձերու դէզի մը վրայ: Սարքաւորումը ճախճակաւ է եւ արտադրութիւնը աղուոր տեսք մը չունի: Գաղտնիքները կորսուած են եւ բրուտները անյաջողութեամբ կը ջանան եւրոպական տիպարները (modèle) օրինակել: Երբ խանութին մէջ կը պտտիս, աւանդական կաղապարներէն տակաւ կը տպաւորուիս, յաճախ սիրուն եւ միշտ յեղակարծ, հարթ ու միաչափ բաժանումներով, գեղեցիկ բոլորակաձեւ սրուակներ՝ երկար ու բացուած վիզով: Բայց մերձակայքը կը գտնուին նաեւ մեծ բաժակներ (bock) եւ ծաղիկի գլանաձեւ արկղներ: Այս բոլոր առարկաները գունդ են նրբութենէ: Խմորը ծանր է, գոյնը շատ մութ կամ շատ բաց, կարմիրներու մէջ թափանցականութիւնը կը պակսի, կանանչ եւ կապոյտ գոյները շատ ջրախառն կը տարածուին յատակին վրայ: Այսուհանդերձ երբեմն շնորհալի տպաւորութիւններու ալ կ'ենթարկուիմ: Մոռնալու չէ որ դիպուածը արեւելցիներու բարի ոգին է: Այս պահուս դարձեալ կը տեսնեմ նապուկ բոյսեր՝ նետուած մեծ ամանի մը կամարաձեւ մասին վրայ: Կարծես թէ գետակի մը պղտոր ջուրին մէջի ջրային բոյսերն ըլլային:

Բայց հին յախճապակիները շատ աւելի գեղեցիկ են: Վաճառողը անոնցմէ հանի մը հատ ցոյց կուտայ մեզի, մերժելով զանոնք ծախել եւ շատ բարձր կը գնահատէ անոնց արժէքը: Այս առարկաները հին Հռոդոսեան ապրանքներուն արժէքը բնաւ չունին, ծիրին նուրբ երշդութիւնը, երանգի փայլն ու փափկութիւնը, բայց դարձեալ սիրուն առարկաներ են եւ ցուցափեղկ մը պիտի չանշխացնէին:

Սկահակները (tasse) թեթեւ, փայլուն եւ զօրաւոր կիտուածով (émail) իրենց եզերքին վրայ մանրադիտային ծակտիկներու շարք մը ունին, որպէս զարդ, փոքր ծաղիկներ, կարմիր հրպուռներ, գոպալթի նրբեղի գիծեր, այս դիմահար (opaque) կամ կիսաթափանց երանգներու ներհակութիւնը կը յիշեցնեն նաթրոնական կարգ մը պնակներ: Սալահարներ (carreau) պարսկական

ռճով, գալարուն սաղարթներով եւ մարգարտածաղիկներով, բաց կապոյտի եւ մուք կապոյտի պարզ ներդաշնակութեամբ մը ակնահաճոյ կը թուին:

Բայց պէտք չէ յամեցնալ այստեղ: Թէեւ գեղարուեստական յիշատակներով հարուստ, Փէօթահիան գեղարուեստի երկրպագուներուն տեղը չէ: Քաղաքին սիրտը շուկային մէջը չէ, ոչ ալ մզկիթին, այլ տախտակները իրարմէ անջատ այն շինութեան մէջ, ուր ճարտարագէտները կ'աշխատին: Հոն է որ պէտք է դիտել ու խորհրդածել, եթէ կ'ուզուի այս երկրէն ճշգրիտ տպաւորութեամբ մը բաժնուիլ: (H. Cuvré, Un mois en Phrygie, Paris 1896 էջ 233-240.)

1850*ական թուականներուն* 60–70 *հազար բնակիչ նշանակած է Ալիշան իր* Աշխարհագրութեան *մէջ եւ Հայերը* 600 *տուն:*

1870*ին կազմուած վիճակագրութեան մը համաձայն* 350 *տուն էին Հայերը եւ կ'ապրէին երկու թաղերու մէջ:*

1906*ին Հայերու թիւը կը կարծուի* 400 *եւ* 1914*ին* 450–500 *տունի բարձրացած:*

Ըստ A. Synvet *–ի,* 1872*ին Թերեւս կը հասնէր* 15·000*ի, բայց Թուրք, Հայ եւ Յոյն խառն (տես* Traité de géographie générale de l'Empire Ottoman, 1872):

Ի. դարու սկիզբը հրատարակուած Larousse *Համաշխարհագիտարանի մէջ բնակիչներու թիւը նշանակուած է* 22·266:

1905ին *Թայմզի* թղթակիցը կը գրէ թէ «Փէօթահիայի բնակչութիւնը կը հաշուուի 8000 տուն, որոնց 6000ը Թուրք են, 1000ը Յոյն, 500ը Հայ Լուսաւորչական եւ իբր 250 Հայ-Կաթոլիկ: Իսկիշէհիրի նման հոս ալ, որչափ որ կրցայ հասկնալ, տարբեր դաւանանքով հասարակութիւնները համերաշխ կ'ապրին իրարու հետ: Եւրոպացի բնակիչ չկայ: Իբր ընդհանուր կանոն՝ ամէն ազգ իր աւանդական արհեստը ունի հոս, Թուրքերը կառավարական պաշտօնեայ, զգարակապան եւ հողագործ են: Յոյները կը զբաղին պըղինձագործութեամբ, դերձակութեամբ եւ ձեռքի ճարպիկութիւն պահանջող արհեստներով· իսկ Հայերը մեծ մասամբ վաճառական եւ խանութպան են: Կ'ըսեն թէ բնիկ թուրքերը փիչ մը ծոյլ եւ հանգըստասէր մարդիկ են, բայց Փէօթահիայի շրջակայքը, ինչպէս եւ փոքր Ասիոյ միւս կողմերը կը բնակին մուհաճիրներ, այսինքն Պուլկարիայէն կամ թուրք իշխանութեան ձեռքէն ելած ուրիշ երկիրներէ գաղթողներ, որոնք խիստ աշխատասէր մարդիկ են: Պուլկարիայէն գաղթող թուրքերու համար այս յատկութիւնը զարմանալի չէ, որովհետեւ թէեւ այժմ կրօնքով մահմետական, հաւանաբար Պուլկար ծագումէ են: Փոքր Ասիոյ հողագործութեան բարգաւաճումը երկաթուղիէն յետոյ այս մուհաճիրներուն շնորհիւ է:

Բնիկ ժողովուրդը սակայն գէշ աչքով կը նայի անոնց, ոչ թէ անոր համար որ հողը չի բաւեր, այլ որովհետեւ բուն Անատոլցին երկրագործ ըլլալէ աւելի՝ խաշնարած է եւ իր շարժումները կաշկանդուած կը զգայ, երբ չի կրնար ուզածին պէս թափառիլ երկրին ամէն կողմը: Անիկա այնպէս կը նկատէ որ մշակուած դաշտերը ճամբորդութեան եւ տուաբածութեան իրաւունքներուն դէմ օրինազանցութիւններ են:

Քէօթահիայի գլխաւոր արտադրութիւնը արմտիք է, հատասար բանակութեամբ ցորեն եւ գարի: Արմտիքէն ետքը առեւտուրի գլխաւոր գործերը կ'ըլլան գորգերու վրայ, որոնք կը շինուին մեծ-կակ գործատունի մը մէջ: Անիկա Հայ ընկերութեան մը կը պատկանի եւ ապրուստ կը հայթայթէ բանի մը հարիւր Թուրք, Ցոյն եւ Հայ աղջիկներու: Բաւական մեծ բանակութեամբ ափիոն ալ կը մշակուի շրջակայքը» : (Լուսաբեր, Թ· 37, 25 Փետր· 1905):

1913ին *ըստ* El. Huartի (Enzyklopedie des Islam II. Band) *կը հաշուէր* 22·000, *որ կը բաղկանար* 15000 *Թուրքերէ*, 4000 *Յոյներէ*, 2500 *Հայկազուններէ եւ* 500 *Հայ-Կաթոլիկներէ*:

Գերմաններէն ուղեգոյց գիրքի մը մէջ Հայոց թիւը նշանակուած էր 1914ին 2500: *Մինչեւ* 1922 *Քէօթահիա պահած էր իր Թուրք, Հայ եւ Ցոյն խառն բնակչութիւնը*:(1)

Առնակ (Հայրենիք Ամսագիր, 1937 Թ· 9 էջ 98) *կ'ըսէ թէ* «կուտինա կը բովանդակէ 6000 տունի մէջ 30000ի մօտ բնակչութիւն մը, որուն 500 տունին մէջ 3500 հոգին Հայ (Հայ եւ Հայ-կաթոլիկ) էր, 1200 տունի մէջ 6000 հոգի Ցոյն, մնացածն ալ Թուրք»:(2)

Թրքական պետական վիճակագրութեան մը համաձայն 1940 *Թուականներուն Քէօթահիայի բնակչութեան թիւն էր* 19889 *անձ, աւելորդ է ըսել զուտ Թուրք*: (Թուրքիոյ Տարեգիրք — Թուրքիէ Ընլըզը 1947–1948, *տես* Յուսաբեր *Լ.Դ· տարի*, Թ· 150, 22 *Սեպտ*· 1948):

---

(1) Հրեայ գոյութիւն չէ ունեցած եւ Էվլիյա Չելէպի իր ճանապարհորդութեան գիրքին մէջ կը գրէ թէ «Հին դարերէ ի վեր Հրեայ թայֆէսի չկայ եւ վաճառականութիւն ընելով կ'երթան եւ tavaftun երէ ընեն կը մեռնին: Արդեօ՞ք հրաշք»:

(2) *Առնակ, որ աւելի կանուխ ուրիշ տեղ մը* (Արշալոյս Օրագրեր, *Իզմիր*, 1908 *Փետր*· 3 Թ·79) *դրեթէ նոյնութեամբ Քէօթահիայի տեղագրականը գրած է, բնակչութեան մասին ունի տարբեր թիւեր: Հոն կը գրէ* «կը բովանդակէ աւելի քան 25000 բնակիչ կամ 6000 տուն, որուն 420 տունը Հայ Առաքելական, 80 տունը Հայ-Հռոմէական եւ 1200 տունը Ցոյն եւ մնացածներն ալ Թուրք են»:

Ինչպէս իւրաքանչիւր ազգութիւն իրարմէ անջատ կղզիացեալ թաղեր կը կազմէին, նոյնպէս առանձին վայրեր էին չուկաները թէ՛ գոց եւ թէ՛ բաց։

Ցոյները կը բնակէին քաղաքին հիւսիսային արեւմտեան ծայրը անջատ թաղամասի մը մէջ, Հիսարի ետին, Թուրք թաղէն դուրս եւ Հայերէն բաւական հեռու, որ աւելի արուարձանի մը հանդամանքը ունէր քան թէ քաղաքամասի։ Ոչ մէկ յարաբերութիւն կար Ցոյներու եւ Հայերու միջեւ բացի չուկայի առեւտրական յարաբերութենէն։

Անոր մայր եկեղեցին — Այ-Եորկի հոյակապ էր՝ իրեն կից ունենալով դպրոցը եւ Մետրապոլտարանը։

Կուսինայի Ցոյները ենթակայ էին Էնկիւրիի Մետրապոլտութեան (Առնակ, Ժողովուրդի Ձայնը, Թ. 619)։ Ցոյներն ալ Թրքախօս էին եւ կոչտ Թուրքերէն մը կը խօսէին։

Գալով Հայերուն՝ ասոնք ալ անջատ երկու թաղերու մէջ կ'ապրէին, քաղաքին ամենաբանուկ չուկային երկու կողմերը։ Իրենց թաղը մէկ կողմէն կ'երկարէր դէպի լեռ Սահան Տուրմազ(1) մաղլցելով։ Հայերն ալ Ցոյներուն պէս Թրքախօս էին եւ յարանուանական տեսակէտով բաժնուած էին երկուքի, մեծամասնութեամբ հայադաւան էին, սակայն կային քաղաքին մէջ ըստ Աղաւնունի Սրբզ.ի 1900ական թուականներուն սկիզբը 80 տունի չափ Հայ-Կաթոլիկներ։(2) Հայ-բօշաներու գոյութիւնն գատ են, սակայն յայտնի չէ ինչպէս գրուած էր թէ կային անոնցմէ եւ հակառակ անոր որ տեղացի հայերը Թրքախօս էին բօշաները հայերէն կը խօսէին (Հայրենիք, ամսաթերթ Ը. տարի, Թ. 11 էջ 119) ինչ որ կը հերքէ Վ.չտունին, կ'ըսէ թէ Քէօթահիայի մէջ եւ չրջակայքը Հայ-Բողոքական աւանդութիւն չկար (ՎԵՐԱԾԻՆ. Հայրենիք Թ. տարի, Թիւ 1 էջ 136)։

Բողոքականութիւնը չէ կրցած արմատ բռնել Կուսինայի մէջ, ուր հազիւ քանի մը Հայեր երբեմն յարած են Բողոքականու-

---

(1) Սահան տուրմազ կամ Գարկա սէֆտի (ագռաւ ոստոստեց) Հայոց վերի թաղին կռնակը կը գտնուէր եւ Թուրք գերեզմանատունով մը բաժնուած էր անկէ, անիշաւ տեղ մըն էր եւ աւազուտ։

(2) Դաւիթ Յովհաննիսեան անունց թիւը կ'ենթադրէ 30–40 ընտանիք։ Առնակ եւս այլուր (տես՝ *Արշալոյս* Թ. 94, 20 Փետր. 1908) կը հաստատէ թէ անոնք 30 տուն մնացած էին, վասնզի կաթուր հատուած մը Հայ-կաթոլիկներէն Պրուսա գաղթած էր։ Հ. Իգնատիոս վրդ. Աճեան, վիճնակաւ Մխիթարեան, համաշխարհային առաջին պատերազմին կուտինայի Հայ-կաթոլիկները մօտաւորապէս 100 ընտանիք եւ 500 անձ կը ներկայացնէ։

թեան: Ասոնք ունեցած են ի սկզբան գերեզմանատուն մը Սարըտէրէ ըսուած վայրը:

***

Քէօթահիա, որ վարչական նոր բաժանումներու համաձայն դարձած էր կեդրոնը համանուն կուսակալութեան, կը գրաւէր այն տարածութիւնը, որ ունէր Խիտավէնտիկեարի կամ Պրուսայի կուսակալութեան Քէօթահիա սանճաղը:

Հիմա Քէօթահիայի կուսակալութիւնը ունի իրեն ենթակայ հետեւեալ գաւառակները.

1·	Քէօթահիա	381 գիւղերով
2·	Էսկիշէհիր	170
3·	Կէտիզ	88
4·	Ուշագ	155
5·	Սիմաւ	124
6·	Բազարքէօյ գիւղախումբը	18
	Համագումար	936 գիւղեր

Ամբողջ կուսակալութեան բնակչութիւնն ալ, որ կը հաշուուէր պատերազմէն առաջ 350·000՝ Հայերը եւ Յոյներն ալ միասին, 1913 Հոկտեմբերին կատարուած վիճակագրութեան մը համաձայն 399 անգամ 42 անձի բարձրացած էր: Համաչխարհային առաջին պատերազմէն ետք անչուշտ պահ մը գոնէ այս թիւը պակսած է, վասն զի Հայերը եւ Յոյները հեռացած էին եւ եղածներէն մաս մըն ալ գաղթած:

ԳԼՈՒԽ Բ.

ԿՈՒՏԻՆԱՅԻ ՄԷՋ ՀԱՅԵՐՈՒ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆԸ

•

Ինչպէս բազմաթիւ փոքր Ասիական քաղաքներուն՝ նոյնպէս նաեւ Կուտինայի մէջ Հայերու հաստատութեան ժամանակամիջոցը եւ անոնց ո՞ւրկէ եկած ըլլալը ճշդել դժուար է, վասնզի շատ հին ժամանակներէ սկսեալ Հայ բնակիչներ ունեցած են Անատոլուի քաղաքներէն շատերը:

Բիւզանդական շրջանին հաւանական է որ Կուտինայի մէջ հաստատուած էին առաւել կամ նուազ թիւով Հայեր: Որովհետեւ ինչպէս Հ. Գելցէր դիտել տուած է, Փոքր Ասիոյ «գլխաւոր fաղաքներէն շատերը Հայ գաղութ ու եկեղեցական հասարակութիւն մը ունէին», (ՀԱ. Ա. 1907 էջ 226) այդ շրջանին՝ ինչպէս ժթ. դարուն: Դժբախտաբար մանաւանդ եւ որոշ յիշատակութիւն մը չկայ, որ Կուտինայի մէջ Հայոց գոյութիւնը բիւզանդական շրջանին հաստատելու իրը փաստ ծառայէ: Միայն մակաբերաբար եւ ընդհանուր երեւոյթներէն հետեւցնելով կարելի է ենթադրել Հայերու գոյութիւնը նաեւ այս շրջանակին մէջ առանց շատ սխալած ըլլալու վախն ունենալու:

Փէօթահիա այն քաղաքներէն մէկն է, որ ամէնէն ուշ խլամական լուծի ենթարկուած է: Ուստի հաւանական է խորհիլ, որ եթէ նոյն իսկ հոն բիւզանդական շրջանին Հայեր հաստատուած էին, անոնք բիւզանդական կայսրութեան կրօնական աններող քաղաքականութեան բերմամբ արդէն «Հոռոմ» դարձած էին, ինչպէս Անատոլուի բազմաթիւ քաղաքներուն Հայ բնակիչները, եթէ նոր հատուածներ չէին հոն հաստատուած Նիկիական կայսրութեան շրջանին, ուր այլեւս հալածանքները դադրած էին այլադաւաններու դէմ պարզապէս երկիրը չգաւառակացնելու համար:

Իսկ Սելճուկ Ռումի կայսրութեան կողմէ Փէօթահիան գրաւելէ ետք անհաւանական չէ, որ հոն հաստատուած ըլլան Հայեր, քանի որ այս պետութեան մէջ Հայոց դիրքը եւ պատճ ընդունելութիւնը ակներեւ է՝ իրր յաջողակ արհեստաւորներ եւ ժրաջան երկրագործներ:

ԺԳ. դարուն կէսերը, (1253–55) Ուիլիամ Ռուբրուք ուղե-

ւորը, որ Փոքր Ասիայէ անցած է, թէեւս չափազանցութեամբ՝ սակայն ոչ բոլորովին ճշմարտազանցութեամբ կ'ըսէ՝ թէ «Թուրքերու երկրի մէջ տասը մարդերէն մէկը Սարակինոս (իմա՝ Մահմետական է, գրեթէ ամբողջութեամբ Հայեր են եւ Յոյներ» (Յովհ. Ցակոբեան, Ուղեգրութիւններ, Ա. Հտ. էջ 30):

Սելջուկեան Թուրքի պետութեան երկիրներու բնակչութեան մէջ սուրբ քրիստոնեաներու դոյութիւնը չարունակուեցաւ նաեւ անոր կազմալուծումէն ետք իր տեղը գրաւող Թուրք փոքր պետութեանց մէջ, որոնցմէ մին՝ Օսմանեանը: Էրթօղրուլ քիչ յետոյ արդէն տէր պիտի դառնար բոլոր միւսներուն եւ ինքն ալ Հայոց իր սահմաններուն մէջ բնակութիւնը պիտի քաջալերէր:

Հայերը Բէօթահիա հաստատուած են եթէ ոչ Բիւզանդական շրջանին, որմէ յիշատակներ չեն հասած, գէթ Սելջուկեան Սուլթաններու տիրապետութեան առեն(1) կամ շատ շատ կէրմիանի

---

(1) Դաւիթ Յովհաննիէսեան Երուսաղէմէն ինծի գրած է թէ 1911–ին երբ Գոնիայի Մէվլէվիներու «Տերկեահ»ը կը նորոգէր, Մէվլէվիներու պետ՝ Վէլէտ Չէլէպին իրեն պատմած է, թէ հին ձեռագիր արձանագրութեանց մէջ տեղ մը հանդիպած է՝ թէ Բէօթահիացի Յովհաննէս անունով Հայ մը Գոնիայի բոլոր յախճապալեներուն (*չինի*) նորոգութիւնը իր վրայ առած է եղեր տարեկան որոշ գումարի մը փոխարէն (3–4 հարիւր դրուշ) եւ ամէն տարի Գոնիա կուգայ, նորոգութիւնները կը կատարէ, տարեկան վարձքը կ'առնէ եւ կը դառնայ եղեր: Դաւիթ Յովհաննիէսեան այս կարգադրութեան թուականը կ'անգիտանայ կամ չի յիշեր, սակայն կը խորհի թէ ասիկա Սելջուկեանց շրջանէն պէտք է ըլլայ եւ ասկէ կը հետեւցնէ թէ Հայք այս շրջանէն ալ կրնան հաստատուած ըլլալ Բէօթահիա, ինչ որ հաւանականութենէն շատ զուրկ չէ, բայց ներկայացուած այս փաստը տկար է, վասնզի այս կարգադրութիւնը ժամանակով աւելի ուշ ալ կատարուած կրնայ ըլլալ: Արձանագրութեան թուականը էական էր փաստը անժխտելի ընելու համար: Դաւիթ Յովհաննիէսեան կ'ըսէ թէ աւանդութիւն մըն ալ գոյութիւն ունէր, որուն համաձայն Սելջուկեանց օրով Հայերը եկած էին Բէօթահիա, գլխաւորապէս երկու արհեստներ ի գործ դնելու, դերձակութիւն եւ յախճապակեգործութիւն, ինչ որ շատ անհաւանական չէ, թէեւ գայն հաստատող գրաւոր վաւերագիր չունինք: Ամէն պարագայի մէջ տարտամ ու անորոշ բան մը կայ այս աւանդութեան մէջ, վասնզի 16 Մայիս 1948–ին երբ Դաւիթ Յովհաննիէսեանի հետ Գահիրէի մէջ տեսակցութիւն մը ունեցայ, ըսաւ թէ Գոնիայի Չէլէպին իրեն ըսած է որ իրենց Միաբանութեան կարգին հին թուղթերու մէջ գտած է վաւերագիր մը, որմէ կը հասկցուի թէ տարեկան 80 ոսկի յատկա-

պէյութեան կազմութենէն եւոք, վասնզի տակաւին Օսմանեան պետութեան վերջնապէս չկցուած իսկ հոն կը գտնենք հայկական հետքեր:

Աւոր աներկբայ փաստը կրնայ նկատուիլ Ժդ. դարուն վերջերը, այսինքն 1391–ին Իրենոյ եկեղեցի մը ունեցած ըլլալը, ինչպէս կը հաստատուի Սարգիս Շնորհալեան «Մեկնութիւն կաթողիկեայց«ի(1) մը ձեռագիրին Բ. յիշատակարանէն, ուր կ'ըսուի թէ Անեցի Ռուզպակ՝ որդի Մկրտիչի, Քաւթի (Քէօթահիոյ) եկեղեցին յիշատակ տուած է այս ձեռագիրը եւ վերակացու կարգած Աբրահամ Քհ.ն Հայոց Պհ. (1391) թուին: (Տես՝ Մկրտիչ Եպս. Ազաւնունի «Քէօթահիոյ հին ձեռագիրները». Բիւզանդիոն, թ. 350–1):

Այս յիշատակարանը, որ կը հաստատէ 1391–ին Կուտինայի մէջ Հայոց եկեղեցի մը ունենալը, ինչպէս նաեւ հոգեւոր պաշտօնեաներ, փաստ մըն է թէ Հայ գաղութը առնուազն 30–40 տարիներ առաջ, Ժդ. դարուն կէսերը արդէն գոյութիւն ունեցած պիտի ըլլար:

Դժբախտաբար չէ նշանակուած եկեղեցիին անունը, որպէսզի գիտցուէր թէ Կուտինայի Հայոց անդրանիկ կամ հնագոյն եկեղեցին ո՞րն էր:

Ս. Աստուածածին եկեղեցիին յիշատակարանը, որ այս տաճարին անդրանիկ չինութեան թուականը (1445) կը նշանակէ, ոչ մէկ ակնարկութիւն ունի այս մասին, սակայն Կուտինայի մէջ պահուած ժողովրդային աւանդութիւնները կը հաստատեն, թէ Հայք հոն կէրմեանի պէյերու շրջանին հաստատուած են եւ նոյն իսկ անոնց առեն իրենց համար սեփական եկեղեցի մը չինած են, ինչ որ 1391ին պրուսոր վաւերապիրով յիշուած եկեղեցին էր հաւանօրէն:

1414ին Պրուսայի Էչէլ ձամիի չինութեան Դաւրէժցի վարպետներու մասնակցութիւնը, որ ինչպէս պիտի տեսնուի, ի տորեւ ցոյց կուտայ՝ թէ այդ քաղաքէն յախճապակեզործներ եկած են, թէ Պրուսա եւ շրջակայ քաղաքները — ինչպէս Կուտինա — եկած հաստատուած են եւ թերեւս նախնական կորիղները կազմած են Փոքր Ասիայի բազմաթիւ հայաբնակ քաղաքներու Հայ գաղութներուն:

ցում մը եղած է Կուտինացի Հայու մը, որ պաշտօն ունէր տարին անգամ մը Գոնիա գալ, մզկիթներուն եւ թիւրպէներուն վնասուած չինիները նորոգել եւ դառնալ կրկին Կուտինա:

(1) Այս ձեռագրին առաջին յիշատակարանը որ սկզբնագիրին կը պատկանի, գրիչ ունի վահրամը, իսկ գրչութեան տեղը եւ ժամանակը կը մնայ անյայտ: Հաւանապէս Անտոն երէց եւ իր հօրեղբայրը Յարութիւն Քհ. այս ձեռագիրը ընդօրինակած են Քիւթիւկին սկիզբը:

Այս աւանդութիւնը կը հաստատեն Կուտինայի մէջ իբր առաջնորդ պաշտօնավարող երկու եկեղեցականները, այսպէս, Յովսէփ Եպս. Պրուսացի, որ քառորդ դարէն աւելի ժամանակ մը հոն պաշտօնավարած է, այս աւանդութեան արձադանգն եղած է իր մէկ պաշտօնագիրին մէջ, որ հոս նոյնութեամբ կը ներկայացնենք (1)։

«Ամենապատիւ Սրբազան Հայր(2) եւ Ազգ. վարչութիւն,

Կուտինայու Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյն՝ վագըֆներէն մինչեւ ցարդ Սալեանէի տուրֆ չէր առնուեր, բայց հիմա կը պահանջեն եղեր՝ որուն համար է երեկեան հեռագիրը, եթէ կարելի իցէ, հրամանագիր մը առնուի չտալու։ Եւ այս վագըֆից հին պատմութիւնը այսպէս աւանդած է։

«Հինգ վեց հարիւր տարի յառաջ Կուտինայու եւ բոլոր շըրջակայից մինչեւ ցիւսկիւտար իշխող տէրը Եագուպան Զէլէպի աւուն մէկը ըլլալով Հայոց եղելոց ի Կուտինա իրեն երդնոցը (սամանլըգ) եկեղեցւոյ տեղ կուտայ(3) եւ փոքրիկ եկեղեցի մը շինել

---

(1) Բնագիրը կը պահուի Բարիզի Նուպարեան մատենադարանը։ Պատճէնը կը պարտիմ ի՛ղձ. Արամ Անտոնեանի բարեացակամութեան։

(2) *Օրուան Պատրիարքը, որուն ուղղուած է այս գիրը, Խրիմեանն է։*

(3) *Դաւիթ Յովհաննէսեան նաեւ այս աւանդութեան ծանօթ էր, անշուշտ ժողովուրդի մէջ սերունդէ սերունդ պահուած ըլլալով ան։ Անիկա կը գրէ ինծի՝ թէ «իբր թէ կէրմիան զատէներէն առաջ 366 գիւղի տէր Գարա Օսման անունով մէկը կայ եղեր, որ այս գիւղերուն բոլոր «էօշիւր»ներով մէկտեղ կէրմիանին նուիրեր է իր աղջկան հետ միասին, որ անդամալոյծ է եղեր։ Սակայն օր մը Աստուածամայրը «ֆէրաճէ»ով այդ աղջկան կ'երեւայ, հողաթափը կը հանէ աղջկան կը քսէ եւ կ'աղեկցնէ եւ հողաթափն ալ իրեն կուտայ եւ կ'ըսէ թէ ձեր յարդանոցը պէտք է եկեղեցիի տեղ ըլլայ։ Ատոր վրայ է որ յարդանոցը Հայերուն կը տրամադրեն, ուր կը շինուի Ս. Աստուածածին եկեղեցին, ուրկէ յետոյ կը տրամադրուի տարեկան 90 օխա ձէթի նուիրատուութիւնը։*

Դաւիթ Յովհաննէսեանի հաղորդած այս գրաւոր տեղեկութիւններն ալ չփոթ մասեր ունին իրենց մէջ։ 16 Մայիս 1948ին, 37 տարի ետքը Գահիրէի մէջ իրեն հետ տեսակցութեանս միջոցին ըսաւ թէ Կուտինայի Հայ գաղութը իր սկզբնական շրջանին 50 տուներ եղած է, որոնք եկած հաստատուած են Սելճուկեան շրջանին կէրմիան Օղլուներու սեփական հողերու վրայ։ Այս 50 տուներները կէս առ կէս չինիճի եւ դերձակ եղած են։ Իրենց տրուած է յունական եկեղեցի մը։

կուտայ յանուն Ս. Աստուածածնի, (եւ հիմակուան եկեղեցին 350 տարուան է), որ ըստ աւանդութեան յանուրջս կամ յարթնութեան այն եկեղեցւոյն երդիկին վրայ կնկան կերպարանօք մէկը տեսած կ'ըլլայ եւ այս եկեղեցւոյն կանդեղի իւղը հանապազօր ինքը կուտայ եւ հասոյթ կը կապէ հարիւր տէօնիւմէն աւելի արտեր «նոկուտլուք պաշը» անունով եւ քանի մը խանութք, բայց հետզհետէ այլազգիք յիսուն տէօնիւմէն աւելի արտերը իրենց Ուլու Ճամիին կը սեպհականեն, որուն համար շատ անգամ վէճեր կը բացուի, իրովարտակներ կ'առնուի, մեր ազգէն յատուկ «միւթէվէլլի»ներ կը տրուի, բայց ի վերայ այսր ամենայնի հիմակ յիսուն տէօնիւմէն քիչ մը պակաս արտօրայք մնացած են, որուն տասանորդը երկու երեք հարիւր դրշ. տարին եկեղեցին կ'առնէ եւ արտերուն «փէբազ»ը առաջնորդը կ'ընէ, «Կէրմիանլար վագըֆ»ը կ'ըսուի, եւ Եըլտըրըմ Պայազիտ Օսմանեան թագաւորը, որ Ֆէթիհ Սուլդանին հայրն է Կէրմիաններուն՝ այսինքն Եազուպան Չէլէպիի սերնդոցը աղջիկ տալով եւ մեծ մզկիթը այս պատճառաւ շինել տալով կը խնամիանայ եւ իրենց հողերուն հետզհետէ կը տիրապետէ՝ եւ այս ցեղին երեք հարիւր վաթսուն վեց գիւղ կուտայ, որոնք մինչեւ ցարդ անկախ յումեքէ կը վայելեն այս «վագըֆ»ները: Եւ ահա այս կարգէն է եւ Կուտինայու եկեղեցւոյն «վագըֆ»ներն, բայց հիմայ տուրք կ'ուզեն:(1)

1870 *Նոյ.* 27 — *ՅՈՎՍԷՓ ԵՊՍ.*

Ի Պատրիարքարանի Հայոց — *ԿՈՒՏԻՆԱՅՈՒ*

Կէրմիան Օղլուները «վագըֆնամէն»ի մը մէջ որոշած են, որ այդ գաղթականներուն տրուի «իմարէթէն», «չօրպա» (որմէ առաջ եկած է Ջօրպանի բառը) եւ Հայոց եկեղեցիին 100 *օխա ձէթ, ինչ որ մինչեւ վերջերը կը տրուէր: Այս բոլորը հաւաստի եւ վաւերական տեղեկութիւններ ըլլալէ բաւական հեռու են:*

(1) *Այս պաշտօնագիրին մէջ որ Կուտինայի Առաջնորդարանէն յղուած է Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանը, պատմական եւ ժամանագրական սխալներ եղած են: Նոյնութեամբ պահած եմ վասնզի կարելի չէ պաշտօնագիրը սրբագրել եւ գրիչ խաղցնել մէջը: Միայն ընթերցողներու ուշադրութեան կը յանձնենք հետեւեալները.*

ա. Եըլտըրըմ Պայազիտ Ֆաթիհի Սուլթան Մուհամմէտ Բ.ի պապին հայրն է եւ ոչ հայրը:

բ. Կէրմիան ընտանիքէն Պայազիտ Եըլտըրըմ հարս առած է եւ ոչ թէ հարս տուած:

գ. Կէրմիան Եագուպ Բ. Չէլէպին Սուլթան Պայազիտի ոչ թէ աները այլ աներձագն էր, որուն հայրը Սիւլէյման Շահ 1389*ին արդէն մեռած էր: (Այս ճշգումները կը պարտիմ Հ. Իգնատիոս Վրդ. Աքեանի): (Հմմտ. նաեւ վերը էջ* 10*):*

Ողբացեալ Դաւիթ Յովհաննէսեան որ հոն ապրած է մինչեւ 1916, կը գրէր թէ Կէրմիանի Թիւրպէյին մէջ մինչեւ վերջերը գոյութիւն ունէր քարէ «վագըֆ»նամէ մը, 1411 թուականով, որուն համաձայն Կէրմիանի «վագըֆ»էն տարեկան 90(1) օխա ձէթ կը տրուէր Հայոց եկեղեցիին մինչեւ վերջերը անխափան, ինչ որ կը հաստատէ «վագըֆ»ի մը եւ անկէ Հայոց յատկացումի մը իրողութիւնը:

Յովսէփ Եպիսկոպոսի նամակը, ինչպէս նաեւ Դ. Յովհաննէսեանի տեղեկութիւնը արտայայտութիւններն են ժողովուրդին մէջ ապրող աւանդութիւններու եւ իրողութիւններու եւ սովորութիւններու, որոնք տակաւին 100–110 տարի առաջ կը պահպանուէին եւ 40–45 տարի առաջ կը շարունակուէին գոնէ մասամբ:

Նախ Յովսէփ Եպիսկոպոսի գրի առած աւանդութեան համաձայն Հայերը եկեղեցի մը ունեցած էին Կէրմիանի Եագուպ Չէլէպիի իշխանութեան առեն, որ հաւանօրէն պիտի ըլլայ այն Եագուպը, որ աներձագն էր Սուլթան Պայազիտի եւ որ ասոր իշխանութեան շրջանին, 1388–1403ի միջոցներուն, գործօն դեր մը ունեցած է Փոքր Ասիոյ մէջ, ինչպէս տեսնուեցաւ:

Կէրմիանի իշխաններուն մէջ երկու Եագուպ անունով անձեր կային, մին Եագուպ Ա. (1313էն–1355) եւ երկրորդը՝ Եագուպ Բ. Չէլէպի (1388–1430 կամ 34), որով խնդրոյ առարկայ Եագուպը երկրորդն է՝ Չէլէպի մականուանեալը: Աւանդութիւնը այս Եագուպ Չէլէպիին կ՚ընծայէր եկեղեցիին տեղը տուած ըլլալու եւ նոյն իսկ անոր հասոյթ մը ապահովելու շնորհները: Նշանակելի է «վագըֆ»ին տրուած Կէրմիանցար վագըֆը անունը, որ արդէն անոր հաստատութեան ժամանակը կը ճշդէ:

Առաջնորդին իբր միւթէվէլլի իրաւասութիւնն ալ նշանակելի է:

Միակ շփոթութիւնը, որ աւանդութենէն կուգայ, անշուշտ Կէրմիանի իշխան Եագուպան Չէլէպիի շինած եւ «վագըֆ»ով մը օժտած եկեղեցւոյն Ս. Աստուածածինը նկատուիլն է, որ իրական կրնայ ըլլալ այն առեն միայն, եթէ Ս. Աստուածածինը կանխած ըլլայ փայտաշէն խեղճ եկեղեցի մը՝ անոր տեղւոյն վրայ 1445ի կառուցումէն առաջ:

Յովսէփ Եպիսկոպոսի այս նամակին տեղեկութիւնները լրացնելու հանգամանք ունին Կուտինայի ուրիշ մէկ առաջնորդին՝ Գէորգ Եպս. Դերձակեանի տեսութիւնները, որոնց կը ծանօթանանք

---

(1) Այս թիւը միօրինակաբար պահուած է, ինչպէս կը տեսնուի, վասնզի Յովհաննէսեան ալ նոյն թիւը կը նշանակէր:

Վահրամ Եպս. Մանկունիի օրագրութիւնից հետեւեալ հատուածէն, որ կը կրէ 1881 *Նոյեմբեր* 2 *թուականը* (1)։

Այսօր եկեալ էր առ իս Գէորգ Վրդպ. առաջնորդն Քէօթահիոյ եւ թախանձէր միջնորդել առ Վեհ. Հայրապետ ի ձեռնադրել գինւոն փութով յեպիսկոպոս եւ արձակել ի վիճակն։ Ետու գպատասխանի բացասական՝ յայտնելով միանգամայն, զի պարտ է նմա ըսպասել ցյառաջիկայ գարունն, մանաւանդ զի եւ տկարութիւն Վեհ. Հայրապետի ոչ ներէ ինեւեան արտաքս ի տանէ — ի վեհարանէ — անգամ ելանել։

Այսու առթիւ շրջեցի զբան իմ ի վերայ «*Քիւթիւկ*» անուանեալ Յիշատակարանին գտանելոյ ի Քէօթահիա, եւ լուայ զի հազիւ յաջողի գրագրին ընդօրինակել զայն ցերիս ամս։ Հարցի նմա եւ զժամանակէ գաղթականութեան Հայոց ի Քէօթահիա եւ թէ ուստի՞։ Ոչ գիտել խոստովանեցաւ զատոյգն, այլ ըստ աւանդութեանցն եղելոց ի տանկաբարբառ Հայս Քէօթահիոյ՝ յաւել ասել, զի յաւուրս իշխանութեան Զէլէպի եագուպին (ի կողմանս Քէօթահիոյ) երեւին գաղթել գալ ի Պարսկաստանէ (գուցէ յայսոցիկ [Կովկաս] կողմանց) անտի իբր 5–7ին տամբ, ուր եւ յեզեր գետոյ անցելոյ ընդ քաղաքն շինեալ են գմատուռ մի իբրեւ զեկեղեցի, յորոյ ի պէտս ընծայեալ է յիշեալ Զէլէպի զմեծատարած վարելահողս ի պահել արդեամբք նոցա գհանանայ, զժամակոչ, զվառեալ կանթեղս եւ այլն։ Եւ միանգամ յորդեալ գետոյն լծանի ի մատուռն մինչեւ քանդել զշինուքիւնն ի յաջորդ աւուր, ուստի եւ առաջնորդութեամբ եւ մեծաձեռն նպաստիւ Եուսուֆ անուն Հայկազնի տեղացւոյ կառուցանեն ի նորոյ զեկեղեցի փոքրիկ (որ կայ մնայ ասաց ցայսօր առընթեր այժմեայ եկեղեցւոյ եւ է պահարան)։ — Այլ իմ կարծիք տարբերք են, իբր զի Հայք Քէօթահիոյ գաղթեալ իցեն ի Սիս մայրաքաղաքէ Կիլիկիոյ կամ, Անւոյ, եւ զի ի նմին վիճակի է եւ Մուրատչայ անուն գիւղ հայկական, որպիսին գտանի եւ ի Կիլիկիա, հաւանականագոյն հաստատութիւն առնում չիմ կարծես եւ այլն։ Ի ժամանակին յորժամ ընկալայց զՔիւթիւկն, մանրամասնեցից զիմ քանս եւ զդիտողութիւնս։ Եւ ի նահանգին Ատրպատականի ի կողմանս Որմեայ է Մուրատչայ անուն գետ մի»։

Ինչպէս այս տողերէն կը տեսնուի՝ եագուպան կամ եագուպ Զէլէպիի հովանաւորութիւնը կրկին կը հաստատուի։ Նոյնպէս կը

---

(1) Այս օրագրութիւնները եւս այսօր կը մնան Բարիզի Նուպարեան Մատենադարանը, դժբախտաբար ապաշնորհ ձեռքէ խորտակած։

Այս հաղուածը կը պարտիմ դարձեալ ողբացեալ Արամ Անտոնեանի։

հաստատուի անոր օրով մատուռ մը կամ եկեղեցի մը չինուած եւ իր կողմէ անոր մշտնջենաւոր հաստոյթներ ապահովուած ըլլալը:

Գէորգ Եպս. Դերձակեան աւելի ըլլալով կը հաստատէ, թէ առաջին անգամ Քէօթահիա հաստատուած Հայերը 5–7 տուն էին, ինչ որ անշուշտ չատ անհաւանական չէ, սակայն ինչ որ խիստ երկբայելի է, այն է որ այդ 6–7 տուն Հայերը եկեղեցի չինած ըլլան անմիջապէս (1):

Տրամաբանական է մտածել թէ անդրանիկ 6–7 տուներուրները ժամանակով աւելի կանուխ եկած են եւ հետզհետէ իրենց թիւը չատցած եւ կարեւորութիւնը տեսնուած ըլլալով՝ կէրմիանի պէյերէն Եադուպ Զէլէպի, կապելու համար զանոնք երկրին, անոնց օգնած է աղօթարան մը ունենալուն:

Իսկ եկեղեցիին հեղեղէ մը քանդուիլը եւ Եուսուֆ անուն Հայու մը կողմէ վերաշինութիւնը չատ ուշ է եւ թերեւս ոչ մէկ կապ ունի Քէօթահիայի Եադուպ Զէլէպիի օրով չինուած եկեղեցւոյն հետ, վասնզի այդ հեղեղէն վնասուած եկեղեցին Ս. Աստուածածինն էր, ինչպէս յիշատակարանը կը հաստատէ:

Գալով դաղթականութեան ուրկէ ըլլալուն, աւանդութիւնը Պարսկաստանը մատնանիշ կ'ընէ, որ ինչպէս Մանկունի Եպս. դիտել տուած է այդ ժամանակներու համար ունէր չատ ընդարձակ առում մը, վասն զի բովանդակ Կովկաս եւ արեւելեան Հայաստան պարսկական տիրապետութեան տակ էին եւ բոլոր այս չրջանակները էն փախչողները, որոնք Փոքր Ասիա տեղափոխուած են, միչտ Ա-ճէմ՝ Պարսիկ կոչումով ճանչցուած են(2):

Իսկ չեմ գիտեր թէ Մանկունի Եպս. ինչո՞ւ կը խորհի՝ թէ «Հայք Քէօթահիոյ գաղթեալ էցեն ի Սիս մայրաքաղաքէ Կիլիկիոյ կամ յԱնւոյ»:

Մուրատչայ անուն վայրի մը կամ գետի մը գոյութիւնը Կիլիկիա եւ Ատրպատական բնաւ չեն կրնար Սիսը կամ Անին մատնանիշ ընել:

---

(1) Առնակ (տես *Հայրենիք ամսագիր*, 1937 թ. 9) ինքն ալ այս աւանդութեան արձագանգ կ'ըլլայ ըսելով՝ թէ «*առաջին գաղթողները Կէրմիաններուն օրով են եղած՝ իրենց քահանային Տէր Յակիբ հետ, 7 տնուոր, որոնք կուտինա հասնելուն պէս սկսած են պարապիլ ոսկերչութեամբ, դերձակութեամբ եւ ոմանց կարծիքով երկրագործութեամբ*»:

(2) Գէորգ Եպս.ի ենթադրութիւնը կամ աւանդաբար ըսուածը՝ թէ Պարսկաստանէն են գաղթած Քէօթահիայի Հայերը, կէս մը կը բացատրէ՝ թէ ինչո՞ւ Կուտինայի Քիւրքիւկին նուիրատուութեանց յիշատակարանին մէջ այնքան բազմաթիւ են «Անէմ» յորջորջուած նուիրատուներու անունները, ինչպէս կը տեսնուին:

Արդեօ՞ք Մանկունի Եպս. ինքն ալ ծանօթ էր Անեցի Ռուզպակի 1391ի նուիրատուութեան:

Եթէ Եապուպ Զէլէպիի նուիրատուութեամբ չինուած եկեղեցին 1391էն քիչ առաջ կառուցուած է, — ինչ որ շատ հաւանական է — խիստ տրամաբանական է հետեւցնել, թէ Անեցի Ռուզպակ, որ անոր նուիրատուներէն մէկն է, է նաեւ Քէօթահիա հաստատուած անդրանիկ պաղթականներէն մէկը, որ 1319ի սոսկալի երկրաշարժէն կամ աւելի հաւանօրէն 1386ի Լէնկ Թիմուրի աչխարհաւեր յարձակումէն ետք թողուց իր երկիրը եւ եկաւ հաստատուեցաւ թերեա ուրիշ Անեցիներու հետ Քէօթահիա:

Սամսոն Գասպարեան (Հայկ.Ս.Ս.Ռ. Արուեստի վաստակաւոր գործիչ) իր «ԿՈՄԻՏԱՍ, Համառօտ ակնարկ իր կեանքին եւ եբաժշտական գործունէութեան վրայ» յօդուածին մէջ (տես Արեւ, 7 Յունիս 1947 ԼԳ. տարի, թ. 8657) կը գրէ՝ թէ «Քէօթահիայի բնիկ Հայ ընտանիքները հայկական Զոկ ցեղից են, որոնք գաղթել ու բնակութիւն էին հաստատել այնտեղ ԺԷ. դարի վերջերում Գողթն գաւառի Ցղնա գիւղից»: *Հաւանական է որ Զոկեր եւս եկած ըլլան Կուտինա գուցէ ԺԷ. դարուն, բայց բացարձակ սխալ մըն է Կուտինայի բոլոր Հայերը այդ ցեղէն եւ մանաւանդ ԺԷ. դարու վերջերը պակաս համարել:*

Նոյն սխալը ըրած է Հրանդ Հրահան «Կոմիտասի նախահայրերն ու ծնողները» *յօդուածին մէջ* (Արեւ, 30 *Հոկտ.* 1952), *գրելով՝ թէ* «Կոմիտասի իսկ վկայութեամբ, իր ազգատոհմը՝ Սողոմոնեան ընտանիքը եւ բոլոր Քէօթահիացիները Հայաստանի Գողթն գաւառի Ցղնայ գիւղից են եւ Քէօթահիա են գաղթել ԺԷ. դարում»: *Կարելի է որ Կոմիտասի ընտանիքին նախահայրերը Հայաստանի Գողթն գաւառի Ցղնա գիւղէն գաղթած ըլլան նոյն իսկ ԺԷ. դարուն, բայց բնաւ ճիշդ չէ որ «բոլոր Քէօթահիացի»ները նոյն տեղէն գաղթած են այդ գարուն, վասնզի ԺԴ., ԺԵ. եւ ԺԶ. դարերուն Քէօթահիոյ մէջ զանազան տեղերէ գաղթող Հայեր կային բաւական թիւով՝ կազմակերպուած գաղութով մը:*

Այս առաջին գաղթականներու կեանքին եւ զբաղումներուն մասին վաւերական ո՛եւէ տեղեկութիւն չունինք դժբախտաբար, եւ դժուար է ըսել թէ այդ չրջանէն սկսեալ Քէօթահիայի մէջ յախճապակիի արհեստարաններ հաստատած էին, թէեւ բոլորովին ալ հաւանականութենէ դուրկ չէ:

Աւանդութիւնը, որ Քէօթահիոյ յախճապակիի պատրաստող հայ արհեստաւորներու մէջ պահուած էր, այն էր թէ առաջին գաղթականները այս ճարտարութիւնը Պարսկաստանէն փոխադրած էին Քէօթահիա:

Նկատի ունենալով սա իրողութիւնը՝ թէ Հայաստանի ինչ ինչ

վայրերուն, ինչպէս Արտաչատի եւ Անիի աւերակներուն մէջ գըտնուած են յախճապակեայ ամաններու մասեր, (տես Առնակ, Յախճապակի, Թէոդիկ, Ամէնուն Տարեցոյց 1923, էջ 212), կարելի է առանց չատ սխալելու հաւատալ՝ թէ Փէօթահիա հաստատուած առաջին Հայերը այդ արհեստով զբաղած էին: Նոյն իսկ կարելի է մտածել ողբ. Դաւիթ Յովհաննէսեանի հետ, թէ Սելճուկեան Թուրքի Սուլթանութեան չրջանին հոն հաստատուած էին Հայերը, որոնք այս արհեստով կը զբաղէին քանի որ Սելճուկ Սուլթաններու մեծագործ չինութիւններուն մէջ յախճապակիներ արդէն կը գործածուէին:

Դժբախտաբար այս մասին տակաւին գրական փաստ մը չունինք, վասնզի Թուականով եւ տեղով որոշ յախճապակեայ անօթները ժե. դարէն աւելի հնութիւն չունին(1):

Ինչ որ անժխտելի է՝ սա է որ ամէնէն ուշը ԺԴ. դարու կէսերէն սկսեալ Հայեր հաստատուած էին Փէօթահիա հասնօրէն արեւելեան Հայաստանէն կամ Ատրպատականէն գալով:

Վ.երը յիշատակուած գանազան անձերու տեղեկութիւններէն անջատօրէն իրը նորագոյն ուսումնասիրութիւն մը հոս կ'արտագրեմ Վ.իեննայի Մխիթարեան Միաբանութեան անդամներէն Կուտինացի Շ. Իգնատիոս Վրդ. Աքեանի հետեւեալ տողերը, որ ինծի տրամադրած է ազնուօրէն:

«Կէրմիան Զատէները, որոնց սերունդէն տակաւին այսօր ընտանիքներ մնացած են, որոնք ալ պատմութենէն անհետացած ըլլան, սակայն Կուտինահայութեան համար բացառիկ կարեւորութիւն մը ունին սա հայեցակէտէն, որ երբ անոնց վերջին պայազատին Եագուպ Բ. Չէլէպիի օրով (1390–1400ի միջոցներուն) կը պատահի արեւելեան Հայաստանէն դէպի Կուտինա գաղթը խումբ մը հայ ընտանիքներու, նա՝ Չէլէպին մարդասիրաբար կը հիւրընկալէ զանոնք

---

(1) Սըր Մարք Սայքս, որ սիրահար մը եղած է յախճապակեգործութեան, կը հաւաստէ թէ Լոնտոնի միւզէին մէջ կը գտնուի հին յախճապակեգործութեան ամենալաւագոյն նմոյշներէն մին ԺԵ. դարէն՝ վրան «Փէօթահիայի Յովհաննէս» յիշատակութեամբ: Ուրեմն Սելջուկեանց օրով Հայեր եղած են Կուտինա: Ասոր վկայ են «Կէրմիան Զատէ»ներու կանգուն մնացած դամբարանին *չինի*ները, ինչպէս նաեւ Պօզ–Իլիւրի կէս խարխուլ մզկիթին *չինի*ները: Պրուսայի Եէշիլ Ճամիի ու մաս մըն ալ Օմարի մզկիթին *չինի*ները: Անոնց թեմիհը մինչ ԺԳ. դար տեւած է: Անկէ վերջը փոխուած է: Կէրմիան Զատէներու «վագըֆ»նամէի մը համաձայն ան Փէօթահիացի Հայ վարպետի մը պաշտօն կուտար Գոնիա երթալ նորոգելու Մէվլէվիներու թիւրպէին *չինի*ները (տես *Արեւ*, բ. 2294):

սկիզբները հասարակաց ապուր բաշխելով, ամոնց իբրեւ օգտակար ու աշխատասէր տարր մը դիւրութիւններ ընծայելով բնակելու, տեղաւորուելու եւ գործելու: Կուտինահայերը եագուպ Բ. Չէլէպիի դրուատիքի արժանի այս արդիւնքը գնահատելու եւ յաւերժացնելու համար ետքէն առ երախտագիտութեան ամոր շիրիմը կը դրուագեն իրենց համբաւաւոր արհեստին յախճապակի տապակներովը (plaque): Իսկ ապուրի յիշատակը դարերով անջնջելի կը մնայ կուտինահայերու մէջ, որոնք մինչեւ ետր ժամանակները աւանդաբար կը պատմէին, թէ եագուպ Չէլէպի իրենց նախնիքը կերակրած է: Միեւնոյն աւանդութիւնը Թուրքերն անգամ պահած էին իրենց բաղաբակից Հայերը կոչելով «Չօրպաճի»ներ եւ կը համարէին զանոնք աւանդ ձգուած նոյն Սուլթանէն, ամոր համար ալ Կուտինայի մէջ միշտ համերաշխ ապրելով ամոնց հետ ո՛չ 1895–1896ի դէպքերուն ջարդած են եւ ո՛չ 1915ին բոյլ տուած են տեղահան ըլլալու, մանաւանդ թէ նոյնիսկ զէնքով պաշտպանած են Քէմալականներու դէմ 1919ին, որ երիկ մարդիկը չմոռնան:

Կուտինայի եկուորներու նախկին հայրենիքն էր Ցղնա կամ Ցղնա գիւղաքաղաքը, որ կը գտնուի Երասխի ափերուն վրայ՝ մօտ Սիւնեաց(1) նահանգին Նախիջեւան եւ Ագուլիս բաղաքներուն:

Թէ ի՛նչ եղած է շարժառիթը Ցղնացիներուն տեղափոխութեան՝ ամոր պատմական բացայայտ տուեալները կը պակսին: Այնու հանդերձ ժամանակի բաղաքական անհանդուրժելի հանգամանքներէն կրնայ մակաբերուիլ, թէ ամոնք հարկադրուած պէտք է ըլլան լքելու խուճապով իրենց բնագաւառը եւ այլուր փնտռելու կեանքի ապահովութիւն եւ անդորրութիւն: Վասնզի ինչպէս նախընթաց ժամանակաշրջաններուն Թուրանական ցեղախումբեր Հայաստանի ժողովուրդին խժդժութիւններ ըրած էին, նոյնպէս եւ ԺԴ. դարուն վերջին քառորդին՝ գազանաբարոյ Լէնկ–Թիմուր ասիական երկիրները հերթով ասպատակած եւ անոնք նախնիրներով ահ ու սարսափ սփռած էր ամէնուրեք եւ հուսկ իր արշաւանքներու ընթացքին եկած բանակը հաստատած էր Արցախ(2) եւ Սիւնիք նահանգներու մէջ, ուր կար նաեւ Ցղնա աւանը:

Արդեօք չէ՞ կարելի բացի Թուրք–Թաթար հարստահարութիւններու դրդապատճառէն՝ ենթադրել նաեւ, որ Ցղնայի բնակիչներուն գաղթելու թելադրած ու հրաւէր կարդացած ըլլայ եագուպ Բ. Չէլէպի, որ անշուշտ ամոնց պիտանի ժողովուրդ մ'ըլլալը ճանչնալու առիթն ունեցած էր նիշդ այն միջոցներուն, երբ ինքն ալ իր-

---

(1) *Այժմ Շարուր–Նախիջեւան փոքր հանրապետութիւն Ատրպէյճանի ներքեւ:*

(2) *Այժմ Ղարաբաղ Ատրպէյճանի ենթակայ:*

րեւ անիրաւուած մէկը Սիւնեաց աշխարհը փութացեր էր Լէնկ-Թիմուրէն աղերսելու, որ անոր հեղինակութեամբը եւ օժանդակութեամբը Պայազիտ Ա.էն բռնագրաւուած իր երկիրները վերստին ձեռք ձգէ:

Խնդրոյ առարկայ գաղթականութեան համար եղած փաստարկութիւնները կամ պատճառաբանութիւնները ինչ ալ ըլլան, այսօր պատմական անհերքելի իրողութիւն են սա երկու կէտերը, որ Կուտինայի Հայերը գաղթած են.

1. Սիւնեաց նահանգի Գողթն գաւառի Ցղնա աւանէն:

2. Կէրմիան Սուլթան Եագուպ Բ. Չէլէպիի օրով ԺԴ. դարուն վերջերը կամ ԺԵ. դարուն սկիզբները:

Այն ժամանակները, որ Ցղնացիները գաղթեցին Կուտինա, բովանդակ Հայաստան նուաճուած էր Լէնկ-Թիմուրէն, եւ որովհետեւ անոր տիրապետած այլ երկիրներու շարքին Հայաստանի հարեւան Պարսկաստանն եւս կար եւ անոր հետ մէկ պետութեան մաս կը համարուէր, ասկէ Կուտինահայերը հայերէնէ թրքերէնի փոխուած իրենց բարբառով միշտ կը յիշատակէին՝ թէ *«Ալի Աճէմիստանտան կէլմիշիզ»*: Ասիկա հնաւանդ շփոթուած վարկած մըն է, որ պէտք է սրբագրուի եւ վերի բացատրութեան համաձայն հասկցուի Հայաստանի՝ եւ ոչ թէ բուն Պարսկաստանի համար, ուր ԺԵ. դարուն ոչ Ցղնա հայաբնակ գիւղ մը գոյութիւն ունի եւ ոչ ալ առհասարակ ետքէն Շահաբասի Այրարատեան գաւառներէն Իսպահան փոխադրած Հայ գաղթականութիւնը կար, ինչ որ շատ ուշ՝ 1605ին տեղի ունեցած է:

Պէտք է գիտնալ դարձեալ թէ Կուտինացի Հայերուն ամբողջութիւնը միայն Ցղնացիներէ չի բաղկանար, այլ անոնք մեծամասնաբար կը կազմեն Հայ գանգուածին կորիզը, որուն վրայ հետագայ դարերուն Հայաստանի զանազան քաղաքներէ եւ այլ հայաբնակ տեղերէ ընտանիքներ գալով աւելցած են: Անոր հակառակ Կուտինայի ընդհանուր Հայութիւնն եւս մնալով կեդրոնական գաղութ մը՝ ժամանակի ընթացքին ճիւղաւորուած է դէպի Էսկիշէհիր, Պրուսա եւ այլուր բազմաթիւ ընտանիքներ իրմէ ցրուելով եւ այսպէս նոյն տեղեր երկրորդական գաղութներ ձեւացուցած է»:

Բոլոր այս տեսութիւններուն մէջ ճշմարտութեան կորիզներ կան, սակայն շատ բան ալ մութ է սրբագրութեան եւ մանրազնին ուսումնասիրութեան կարօտ:

Միակ անվիճելին այն է որ Կուտինա հայաբնակ ըլլալ սկսած է ԺԴ. դարէն սկսեալ:

Իսկ այն տեսութիւնը որ Հայերը Կուտինա բերած են այս արհեստը Պարսկաստանէն եւ իրենց հոն հաստատուած օրերէն զբաղած են յախճապակիներու չինութեան գործով շատ հաւանական է

սակայն հաստատուն փաստ չկայ առ այժմ եւ լուրջ ուսումնասիրութեան կարօտ հարց մըն է որուն ձեռնհաս չեմ։

Ասոնք ճշդել արդէն այս գրքին բուն նպատակը չէ(1)։ Ինչ որ անժխտելի է սա է որ յախճապակեգործութիւնը ԺԵ. դարուն սկիզբներէն այլամերժօրէն Հայերու սեփական գործ մը եղած է Կուտինայի մէջ։

Այս արհեստը՝ իբր տեղական առանձնայատուկ զբաղում եւ

---

(1) Յախճապակեգործութեամբ զբաղած են Եւրոպացի, Հայ եւ Թուրք հեղինակներ հատորներով եւ յօդուածներով, որոնցմէ մի քանին կը յիշենք հոս իրենց հրատարակութեան թուականի կարգով, հետաքրքրուողներուն համար։

Ա. Ս. Ղազար վանքի հայկական յախճապակիները, Անահիտ, Բազմավէպ 1918 էջ 197–203։

Բ. L'Arménie au Musée Céramique de Sèvres par Frédéric Macler(Revue des Etudes Arméniennes Tome I p.433-437. 1921).

Գ. Յախճապակի Համբարձում Պ. Զօրթեան (Անանկ), Թէոդիկ Ամէնուն Տարեցոյց ԺԷ. տարի 1923 էջ 198–228։

Դ. Le Céramique d'Asie Mineure et de Constantinople du XIV au XVIII siècle par Gaston Migeon et Armenag Bey Sakisian. Paris 1923. (Revue de l'Art.)

Ե. Քէօթահիա քաղաքը (Քէօթահիա չէհրի) Զարշըլը Օղլու Իսմայիլ Հազզը (Պալըքէսէրի մէպուս) Սթամպուլ, 1932։

Զ. Քէօթահիայի յախճապակիներու հարցը Արմենակ պէյ Սագըզեան, Բազմավէպ 1935 էջ 142–150։

Է. Կուտինահայ Յախճապակիներ, Յարութիւն Քիւրտեան, ԳԵՂՈՒՆԻ, 1947 էջ 25–30։

Ը. Փոքր Ասիոյ յախճապակեգործութիւնը եւ Քէօթահիոյ Հայերու կատարածները, Պերճ Էրզեան (Ընդարձակ Տարեգիրք Ս. Փ. Ա. Հիւանդանոցի, 1949՝ էջ 79–91)։

Թ. Օսմանլըլար Տէվրինտէ Քիւթահիա Չինիլէրի (Թրք. Քէօթահիոյ Յախճապակիները Օսմանեան Շրջանի) Տօքթ. Օքթան Ասլանաբա, 1949 Սթանպուլ։

Կը յիշեմ նաեւ քանի մը յօդուածներ.

1. Յախճապակիի Պատմութիւնը, (Բիւզանդիոն, թ. 3193)։

2. Յախճապակեգործութիւնը Երուսաղէմի մէջ, (ԱՐԵՒ թ. 2288 եւ 2294)։

3. եւ 4. Բարիզի 1931ի գաղթային ցուցահանդէսին մէջ Հայ յախճապակիներու մասին Արշակ Զօպանեանի (ԱՊԱԳԱՅ 19 Սեպտ. 1931) եւ Հանդէս Ամսօրեայի խմբագրութեան (ՀԱ. 1931 էջ 564) գրածները։

արհեստ յիշած եմ պիրքիս նպատակին ծառայելու չափով եւ երբեք չեմ մտած արուեստական նրբութիւններու մէջ: Սակայն պէտք է դիտել տալ թէ Թուրքերը որոնք մինչեւ Հաթեան կամ Հեթական քաղաքակրթութիւնը իւրացնելու եւ իրենց լեզուն մայր լեզու նկատելու աստիճան ճամարտակութիւններ կ'ընեն չեն վարանած յախճապակեղծութիւնն ալ իրենց սեփականացնելու, Հայոց ինչքերը եւ հարստութիւնները կողոպտելէ ետք անոնց հոգեկան եւ մշակութային ժառանգութիւնն ալ թալանելու եւ ինչ որ Հայերը ըրած են, իրենք իւրացնելու համար:

Սթամպուլի Համալսարանին պրսկան ֆաքիւլթէի պեղարուեստի պատմութեան դասախօսներէն Բրօֆ. Էռնէստ Տից որ համաշխարհային հռչակ ունեցող իսլամական արուեստի մասնագէտ մըն է, 1947ին Կ. Պոլսոյ մէջ հրատարակեց ԹՈՒՐՔ ԱՐՀԵՍՏԸ (Թուրք Սանաաթը) անուն հատոր մը: Այս գործին մէջ կը խօսուէր Թրքական պեղարուեստի բոլոր ճիւղերուն վրայ, տալով անոնց ընդհանուր պատկերը: Հեղինակը Թուրք արուեստի կարդ մը ճիւղերուն վրայ Բիւզանդականին հետ Հայ արուեստին ալ ազդեցութիւնը յիշատակած էր: Աւիկա Թրքական սուիեստ ազգայնականութեան ըղդացումներուն անհամապատասխան ըլլալով Թուրք մամուլը աղմուկ յարոյց եւ մեղադրեց հեղինակը իբր Թրքութիւնը անարգող:

Յախճապակեայ տապակ կամ սալիկ ԺԷ--ԺԸ· դար

Տոքթ. Օքթայ Ասլանապա որ թարգմանիչն էր այս պիրքին, նոյնպէս մեզադրուեցաւ: Կ'երեւի այս մեղադրանքէն ինքզինք փրկելու համար Տոքթ. Օքթայ Ասլանապա 1949ին հրատարակեց «Քէօքահիոյ Յախճապակիները Օսմանցիներու Երջանիին» գործը, ուր չէ կրցած ճշմարտութիւնը ծածկել սակայն չէ չեչտած, չզրգռելու համար թուրք կողոպտիչ ոգիպայնականները որ ուրիշներու ժառանգութիւնը կողոպտելով կը անանին(1) եւ լռելեայն խոյս կուտայ ճշմարտութիւնը բացայայտելէ, սակայն իր մէջբերած կարգ մը վաւերագիրները կը հաստատեն իրողութիւնը որ չատ պայծառ է: Հայերն են յախճապակեգործութիւնը կուտինա ներածողները, անոր վարպետները եւ մշակողները:

(1) *Այս գործին վրայ Պ. Պերճ Էրզեան գրած է Աստղաբերդի մէջ (Ա. տարի 1951, թիւ 3 եւ 4) եւ ցոյց տուած թէ, այս հատորին մէջ կան վաւերաթուղթեր — երեւան հանուած հեղինակին կողմէն— որոնք կ'ապացուցանեն՝ «Հայոց ունեցած անուրանալիօրէն կարեւոր դերը Քէօքահիոյ յախճապակեգործութեան մէջ» չըսելու համար աւելի որոշ թէ այս գործը հայկական էր:*

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹԻՆ ԲԱՐԳԱՒԱՃՈՒՄԸ

Հայերու նախնական այն պզտիկ խումբը, որ ամէնէն ուշը ժԴ. դարուն կէսերուն պոյուքիւն առած էր հոն, կը թուի թէ նոր հաստուածներով ստուարացած է, մանաւորապէս ժԵ. դարուն, երբ դարձեալ արեւելեան աշխարհներէն Հայեր եկած հաստատուած պէտք է ըլլան Քէօթահիա, ուր համախմբուած պէտք է ըլլան նաեւ ուրիշ տեղերէ Հայեր, չնորհիւ յախճապակիներու պատրաստութեան արհեստին մէջ իրենց ձեռք բերած դիրքին եւ տնտեսական բարեկեցութեան, վասնզի այդ դարուն այլեւս հաւաստի կերպով կրնանք պնդել՝ թէ Քէօթահիոյ մէջ այս արհեստագործութիւնը կեդրոնական տեղ մը դրաւել սկսած էր:

Գաղութին այս արտասովոր բարգաւաճումը եւ թիւին զարգացումը հաւանօրէն մէկն էր, որ հարկը զգալի ըրած է երկրորդ եկեղեցի մը ունենալու եւ կառուցուած՝ 1445ին Ս. Աստուածածին եկեղեցին:

Ս. Աստուածածին վայրապէն մատուռ մը կրնայ եղած ըլլալ եւ եաքը 1445ին քարաշէն եկեղեցի մը վերածուած:

Գաղութին թիւին աճումը եւ զարգացումը եկեղեցիին վերաշինութենէն կամ երկուքի վերածուելէն զատ՝ ուրիշ կերպով ալ կը հաստատուի:

Եկեղեցին շինած օրերուն (1445) կը յիշուին երեք քահանաները, 1. Կոստանդին երէց, որ Ս. Աստուածածին եկեղեցին շինած է, 2. Կիրակոս ՔՀ. եւ 3. Գրիգոր ՔՀ. որոնք նոյնպէս հոն կը պաշտօնավարէին:

Իսկ եթէ ճիշդ է թէ Ս. Աստուածածինէն առաջ կար նաեւ ուրիշ եկեղեցի մը, ան ալ անշուշտ ունէր իր քահանաները: Հետեւաբար գաղութը ունէր 4–6 քահանաներ, որոնք գաղութին թիւին համեմատ պաշտօնի կոչուած էին:

Ասիկա բաւական է մօտաւոր գաղափար մը տալ քաղաքին հայաբնակութեան վրայ:

Նոյնպէս դիտելի է որ անոնք ունէին իրր ազգային կազմակերպութիւն՝ 12 տանուտէրներու վարչութիւն մը նման Լեհաստանի եւ այլ գաղութներու մէջ տեսնուածին, որուն արձագանգն ըլլալ կը թուի վերջին դարերու մէջ Թուրք կառավարութենէն ազգա-

Երուսաղէմի Ս. Յակոբայ տաճարին մէջ
Քէօթահիայի հին յախճապակեներէն

յին վարչութիւններուն կամ թաղականներուն տրուած օնիֆիլէր *(տասերկուքներ) կոչումը:*

Կուտինայի Հայերը այդ թուականներուն ունէին նաեւ ազգային ներկայացուցչութիւն մը կամ այդ տասերկուքներուն նախագահը, որ «երեսփոխան» կը կոչուէր, ինչպէս Կոստանդին երէց իր յիշատակարանին մէջ յիշած է յանուանէ ըսելով՝ թէ Ս. Աստուածածին եկեղեցին չինուած է «ի երեսփոխանութեան Յակոբին»:

Աւելին լսելով Կուտինայի Հայերը ունէին նաեւ այդ թուականին վիճակային կազմակերպութիւն՝ իրը թեմ կապուած լսելով եպիսկոպոսական աթոռի մը, ուստի կը յիշատակուի իրը իրենց եպիսկոպոսը Յովակիմ անուն եկեղեցական մը, որ հաւանօրէն նոյնինքն 1438ին յետոյ Կ. Պոլսոյ կամ Բերայի եպիսկոպոս եւ 1461ին յետոյ Պատրիարք ախտոռով պատուուած այն եկեղեցականն է, որ ինչպէս պատմական այլ վաւերագիրներով ալ կը հաստատուի Կ. Պոլսոյ պրաւումէն առաջ իր հոգեւոր հսկողութեան տակ ունեցած է առաջնակոչման փոքր Ասիոյ եւ Պալքանեան Թերակղզիին Օսմանեան պետութեան կցուած վայրերու Հայ պատուիրները, որոնցմէ մէկն էր նաեւ Կուտինա, որուն պատուիրը ամէնէն բարգաւաճներէն եւ նշանակելիներէն մէկն էր Թերեւս:

Նոյն

Նոյն

Նոյն

Նոյն

Այս զարգացումը Կուտինա կը պարտէր ապահովաբար յախճապակիի ճարտարագործութեան, որ մեծ առաջդիմութիւն մը կ'ունենար ԺԵ. դարուն, ինչպէս մեզի հասած որոշ յիշատակներ կը հաստատեն:

Առնակ (Համբարձում Զօրթեան), որ տեղւոյն վրայ ուսումնասիրած է այս արուեստը, (տես Ամէնուն Տարեցոյց 1923 էջ 198–228) փաստացի կերպով կ'ապացուցանէ, թէ Պրուսայի համբաւաւոր Եէշիլ Ճամին(1) (կառուցուած 1414ին Հայ ճարտարապետի մը կողմէ)(2) զեղազարդող յախճապակիները.— որոնք նշանակուած

---

(1) Գէորգ Ասլանեան Կ. Պոլսոյ մզկիթներու մասին ուսումնասիրութեան մը մէջ այս նշանաւոր մզկիթին համար կ'ըսէ թէ «Չէլէպի Սուլթան Մէհէմէտի (1413–1421) այս ձեռակերտը Օսմանեան ճարտարապետութեան ամէնէն ճաչակաւոր յիշատակարաններէն մին է, ուր Հնդկաց Իսլամական արուեստը մեծ բաժին ունի: Սպիտակ մարմարիոնէ վերին գաւթէ մը կը մտցուի անմիջապէս տաճարին մէջ, որ կը ներկայացնէ երկու գմբեթաւոր կոնք: Դուրսէն մարմարիոնէ շինուած մասերն սքանչելապէս քանդակուած են եւ ներսի պատերը զմայլելի գունաւոր խեցիներով (իմա յախճապակի): Երբեմն մինարէն եւ գմբէթներն ալ խեցեզարդ էին, բայց այսօր իրենց զարդերէն մերկացած են անհոգութեան պատճառաւ: Միւս կողմէն գետնաշարժն ալ շատ վնասած է այս նրբակերտ յիշատակարանին»: (Բիւզանդիոն թ. 3086, 1913, Յուլիս 16):

(2) Առնակ Հիւնքեալ Մեհվէլի կոչուած արքայական բաժինին կատարը դրոշմուած ոսկեզօծ հետեւեալ տողերը կարդացած է.

قدم نقش هذه الاية البينة لانقاذ الناس علي ابن الياس بن علي في اواخر رمضـــان المبارك سنة ٨٢٧.

որուն թարգմանութիւնն է, «Այս յիշակերտը բարեզարդեց մարդկային ողորմելի արարած Ալիի զաւակ Իլիասի որդին Ալին, ութ հարիւր քսան եօթը Թուականին սուրբ Ռամազան ամսուն»: Առնակ կը խորհրդածէ թէ՝ «Հայ արուեստագէտը այդպիսի ժամանակի մը մէջ, ուր աշխարհակալ Թուրքին իսլամական մոլեռանդութիւնն ու աններողութիւնը ծայրագոյն աստիճանին հասած էր, չկրնալով ինքնութիւնը խորամխել մահմետական սրբավայրի մը վրայ, ուր սակայն հոգիին խոյանքները մարմնացուցեր էր, կը դիմէ այս միջոցին, իր ու մեծ հօրը անունները սքօղելով Ալի (մեծ) անունին տակ եւ հօրը անունը՝ Եղիազարը նմանափոխելով Իլիասի: (Տես՝ Ժողովուրդի Ձայն թ. 618): Սակայն որ աստիճանի ճիշդ են այս խորհրդածութիւնները՝ խնդրական է ինծի համար:

են իբրեւ «ձեռագործը Դավրէժցի վարպետներու«(1) — *մեծ նը-մանութիւն ունին գրեթէ նոյն ժամանակները կառուցուած Կուտի-նայի* Կէօք շատրուանին *մէջ՝ Կէրմիան Ջատէ Եաղուպ Չէլէպիի գամբանը զարդարող յախճապակիներուն հետ* (*տես*, նոյն *էջ* 218), *ինչ որ փաստ մըն է թէ Եէշիլ Ճամիի եւ Կուտինայի գործարաններու առաջին յախճապակեգործները եղած են միեւնոյն մարդիկը* (նոյն, *էջ* 219)։

Հաւանական է ենթադրել, թէ այդ Դավրէժցի արհեստաւորները հաստատուած էին այդ շրջանակին մէջ՝ Պրուսա, Նիկիա(2), *Քէօթահիա, Գոնիա, Թոգատ եւ այլն՝ նոյն իսկ Եէշիլ Ճամիի շինութենէն առաջ կամ շատ շատ անկէ անմիջապէս ետք*(3), *եւ մանաւորապէս անոնք Կուտինայի մէջ կրցած էին հասցնել իրենց գործը անօրինակ բարգաւաճման մը, մինչ* «Փոքր Ասիոյ զանազան կեդրոններու խեցանոցները երկար կեանք մը չեն ունեցած եւ իրենց արտադրութիւնները ալ անշան ու անզարդ մնացած են վերջի վերջոյ անհետ կորած են։ Հետախոյզ մը ինչպէս ներկային՝ անցեալին համար ալ յաճախ զուր կը ճգնի անոնցմէ ապացոյցներ, յիշատակներ, օրինակի համար՝ աւերակ կամ երկրին ընդերքին մէջ թաղուած յախճապակիի բրձոց, բրուտի դուրգ, տաշտ, երանգապնակ, զաւազանիկ եւայլն ընձեռել ուզած ատեն։ Կուտինան այսպէս չէ, սովորական բան մըն է անոր հայկական Վերի Թաղէն գրեթէ ո՛եւէ տունի մը յատակը պեղելով հին հնոցի մը փլատակը գտնել» (*Առնակ*, նոյն *էջ* 213–4) *կամ Հայ տուներու փլցուած տեղն միշտ չրան-*

---

(1) Մզկիթին միհրապին վրայ արձանագրուած է عمل اسطاوات توريز (գործ Դավրէժցի վարպետներու)։ Առնակ (*Ժողովուրդի Ձայնը — Ժամանակ*, *թ*. 618, 39^{1}4) հոս մեծապէս իրաւունք ունի այդ Դավրէժցի վարպետները Հայեր ենթադրելու։

(2) Փոքր Ասիական յախճապակիներու համար Քէօթահիայի չափ հռչակաւոր մէկ կեդրոն մըն էր, որ ԺԸ. դարուն անշքացած էր։

(3) Ուշագրաւ փաստ մը եւս հերքող այն տեսութիւնը՝ թէ այս արհեստաւորները Կ. Պոլիս եւ շրջակայքը փոխադրուած են Սուլթան Սէլիմ Ա.ի կողմէ 1514 Սեպտեմբերին, ինչպէս ԺԸ. դարու թուրք պատմիչներէն Գարա Չէլէպի Ջատէ Ազիզ (Սուլթան Մէհէմէտ Դ.ի ատեն Շէյխ իւլ իսլամ) կը հաստատէ ժողովրդային աւանդութեան մը արձագանգ ըլլալով։ Արմենակ Սազըգեան հերքած է (*Բազմավէպ* 1935 էջ 147) այս տեսութիւնը տարբեր փաստերով, որոնց կարելի էր կցել նաեւ 1414ին կառուցուած Եէշիլ Ճամիի յախճապակիներուն *«Դավրէժցի վարպետներու ձեռագործը»* ըլլալու այս անհերքելի փաստը։

ւած կամ կէս բանուած յախճապակիէ ամաններու կտորներ գտնել։ (Դաւիթ Յովհաննէսեանի նամակ 17 Հոկտ. 1937)։

Շատ որոշ է ուրեմն թէ Պարսկաստանէն — ի մասնաւորի Դավրէժէն — Կուտինա բերած էին այս արուեստը Հայերը եւ մինչեւ վերջը բրուտագործական թէ գեղարուեստական բոլոր աշխատութիւնները այլամերժօրէն իրենց ձեռքին մէջ կեդրոնացուցած (նոյն էջ 213)։ Իրենց այնքան հիանալի արտադրութիւնները առաջին անգամ գեղազարդած էին Օսմանեան կայսրերու ժե. դարուն կառուցած բազմաթիւ յիշատակարանները, ինչպէս Պրուսայի Եէշիլ ձամին, Ադրիանուպոլսոյ Մուրատիէ մզկիթը եւ այլն։

Իրենց գործին գտած ընդունելութիւնը եւ յաջողութիւնը ֆէօթահիան գարձուցած է Հայ կեդրոն մը։

Այս համոզումը, որ չատերունը եղած է, ամանք տարակոյսի տակ կը ձգեն ինչ ինչ երեւոյթներու վրայ հիմնուած։

Ինչպէս տեսնուեցաւ, մասնաւորապէս ֆէօթահիացի ուսումնասիրողները — ինչպէս Դաւիթ Յովհաննէսեան, Առնակ եւ այլն — այս գործը այնքան տարածուած ցոյց կուտային որ գրեթէ չատ մը տուներու մէջ ալ առանին միջոցներով այս գործը մշակուած ըլլալը կը հաւաստեն։

Կուտինայի Ս. Աստուածածին Եկեղեցին ունեցած է տոմար մը, ուր արձանագրուած են այդ եկեղեցիին եղած բոլոր նուիրատուութիւնները 1445էն մինչեւ ժԹ. դարուն սկիզբները, այսինքն 350 տարուան պատկառելի չրջան մը։

Զարմանալի է որ այդ երկարատեւ չրջանին հարիւրաւոր նուիրատուներուն մէջ մեայն մէկ Չինիճիի կը հանդիպինք Անտոն անուն, որ 1672 եւ 1678 թուականներուն միջեւ նուիրատուութիւն մ'ըրած է եկեղեցիին։ Եթէ անոնց թիւը կարծուածին չափ չատ եղած ըլլար, չատ մը ուրիչ Չինիճի նուիրատուներ պէտք է գոյութիւն ունենային։

Ինչո՞ւ այս պակասը, արդեօք անո՞ր համար որ բոլոր Չինիճիները Ս. Թորոս Թաղին կը պատկանէին եւ իրենց նուէրները այս Թաղին տուած էին։

Ողբացեալ Արամ Անտոնեան, Նուպարեան Մատենադարանի մատենադարանապետը, ուրիչ ուշագրաւ քննութիւն մըն ալ կատարած էր ինձի համար՝ այդ նուիրատուներուն արհեստները նչանակած է ցոյց տալու համար, թէ Կուտինայի մէջ Հայերը ինչ արհեստներով զբաղած են։

Այդ հետաքրքրական ցուցակը կը ներկայացնեմ հոս պիտել տալով՝ թէ կարգ մը արհեստներու անուանները մեկնել անկարելի եղած է, վասնզի կան թուրքերէն բառեր, որոնք գործածութենէն

դաղրած են վաղուց եւ իրենց նշանակութիւնը բոլորովին մոռցուած է:

Էվլիա Զէլէպի իր ծանօթ գործին մէջ ունի այս կարգէ բազմաթիւ բառեր:

Ահա ազբացեալ Արամ Անտոնեանի գտած արհեստանները.

Եափուճի
Պագըրճի
Ղաւուգճի (*խոյրարար*)
Թէրզի
Սարաճ
Սաղաւարտ շինող
Լէմճի (*լեհիմճի՞*)
Մօմճի
Ջատըրճի
Օյմէճի
Ֆիւրճիճի
Նալպանտ
Նաղաշ
Թէրփուշճի (*դդակագործ*)
Լահոռճի (?)
Ղասապ
Պէզզազ
Պէօրէճիճի (*ծաղարար*)
Թուլումճի
Եըլաճիճի (?)
Իփլիճիճի
Զինճիճի
Ֆիրիշճի (*լարագործ*)
Զէնճիր շինող
Տէկիրմէնճիճի
Փէշտիմալճիճի
Ղըլըճճիճի
Ղույումճիճի
Սահէթճիճի
Պօյէճիճի
Պասմէճիճի
Քէլլէ փոշճիճի (?)
Էֆմէէճիճի
Ղավաճ (*կարուակ*)
կապող (*կազմարար*)
Քէլլէճիճի (?)
Բրուտ
կէնէճիճի (?)
Ճէպէճիճի (*վերարագործ, զրահ*)
Սըվաճիճի
Դայեկ (*կիներ*)
Այիճիճի (?)
Պագլաճիճի
Պօզաճիճի
Ղալէմբեար
Ճամճիճի
Եօրղաճիճի
Զաճախճիճի
Զալաճիճի

Ասոնց մէջ կան արհեստապետներ, ինչպէս Թէրզի պաշի, դուլումճի պաշի, էքմէքճի պաշի, քէլէճի պաշի, ղըլըճճի պաշի եւայլն:

Անտոնեան հանդիպած է միայն երեք բժիշկներու անունին, առաջինը Հէքիմ Կիրակոս՝ յիշատակուած 1445 եւ 1512 թուականներուն միջեւ: Երկրորդը Հէքիմ Հայրապետ՝ յիշատակուած է 1672 եւ 1678 թուականներուն միջեւ, իսկ երրորդը Պրուսացի Հէքիմ ուսուա Յակոբ՝ յիշատակուած է 1817էն առաջ:

Շատ մը անուններ յիշատակուած են իբր «Աճէմ» (Պարսիկ):

Ասոնց թիւը չատ մեծ է մասնաւորաբար ժէ. դարու սկզբնական տարիներուն եւ վերջերը:

Ասիկա կը հաստատէ թէ ԺԶ. դարուն վերջերը ստուար թիւով Հայեր արեւելեան Հայաստանէն գաղթած են Քէօթահիա:

Մէկ երկու տեղ ալ յիշատակուած են իբր «Ճուղայինք», յոգնակի — «Ճուղայինք» տուին...:

Ցիշատակարանին մէջ արձանագրուած ամենահին անուններուն մէջ կան Շահմիր, Իսկէնտէր, Սպանդիար, Աբլպէկ, Սինան, Ասլան, Այվատ, Գալուստան, Շահզատ, Շահզատէ, Պալի, Ըռուպէկ, Ղարատաղ, Զիատ, Ղութլտուշահ, Պէնկլի, Պուլաճուխ, Մուրատ, Եօնուզ, Մուղալ, Խաթունչահ, Փաչա, Տէտէ, Ալակէօզ, Ղարակէօզ, Խոնգի, Զաղաւաթ, Ղասիլան, Խըտըր եւ այլ անուններ, որ յատկանշական են եւ ցոյց կուտան իրենց նախկին բնակավայրերը:

1651ին յիշուած են «Ամէմ տղաք»: «Ամէմ»ներու յիշատակութիւնը կը սկսի այնուհետեւ՝ հետզհետէ ստուարանալով:

Սկիզբները «Սեցիններ» ալ յիշատակուած են, բայց ոչ չատ բազմաթիւ:

Շատ թուով տիրացուներ կան նուիրատուներու մէջ: Նաեւ «խոճա»ներ աւելի բազմաթիւ: Գիւղապետներ ալ սակաւաթիւ չեն:

Արձանագրուած անուններուն մէջ չատ բազմաթիւ են «Հաճի»ները — կին եւ այր — ինչ որ կ'ենթադրէ թէ Քէօթահիացիք ատկ եւ բազմութեամբ ուխտի կ'երթային Երուսաղէմ:

Այս բոլոր նկատողութիւնները կը հարկադրեն մեզի ընդունելու, թէ կուտինայի Հայերը մեծամասնութեամբ ծագումով արեւելեան կամ պարսկական Հայաստանէն, բազմաթիւ ուրիշ քաղաքներէ եւ գաւառներէ եկող գաղթականներու հետ խառնուած են:

Բնաւ արհեստ մը մասնաւոր գործը չէ եղած Հայոց, այլ անոնք բազմազան գործերու աշխատած են:

Այսպէս բաւական չփոթ են կարպ մը բաներ եւ մինչեւ հիմա ներկայացուածին պէս պարզ չեն իրերը: Մասնաւորապէս յախճապակեգործութեան իրը արհեստ տիրապետող դիրք ունենալուն համար բաւական տարակոյսներ կը ծագին միտքերու մէջ: Հետեւաբար կարելի չէ ըսել թէ յախճապակեգործութիւնն էր Քէօթահիոյ բարեկեցութեան պատճառը, բայց անժխտելի էր, որ այս գործը այլամերժօրէն Հայոց սեփական գործ մը եղած է կուտինայի մէջ:

Յախճապակեգործութիւնը կամ խեցեգործութիւնը բոլորովին Հայերու թողին յատուկ էր եւ մի միայն Հայեր կ'աշխատէին: Վերջէն Թուրք մըն ալ սկսաւ, սակայն Հայ վարպետներ էին կրկին աշխատողները: Ցոյները կաւէ ամաններ միայն կը շինէին իրենց թաղին մէջ: Յախճապակիի Հայոց թաղին մէջ ժամանակին 60ի

չափ աշխատանոցներ կան եղեր: Հայկական Կաւտինան պոյուքենէ պաղբելէն ետքն ալ մինչեւ 1947 եւ թերեւս մինչեւ հիմա կը շարունակեն մի քանի թուրքեր հայ աշխատաւորներով, որոնք յատկապէս պահուած են, չարունակելու համար այս պործը, պոր Դաւիթ Յովհաննէսեան տեղափոխած էր Երուսաղէմ:

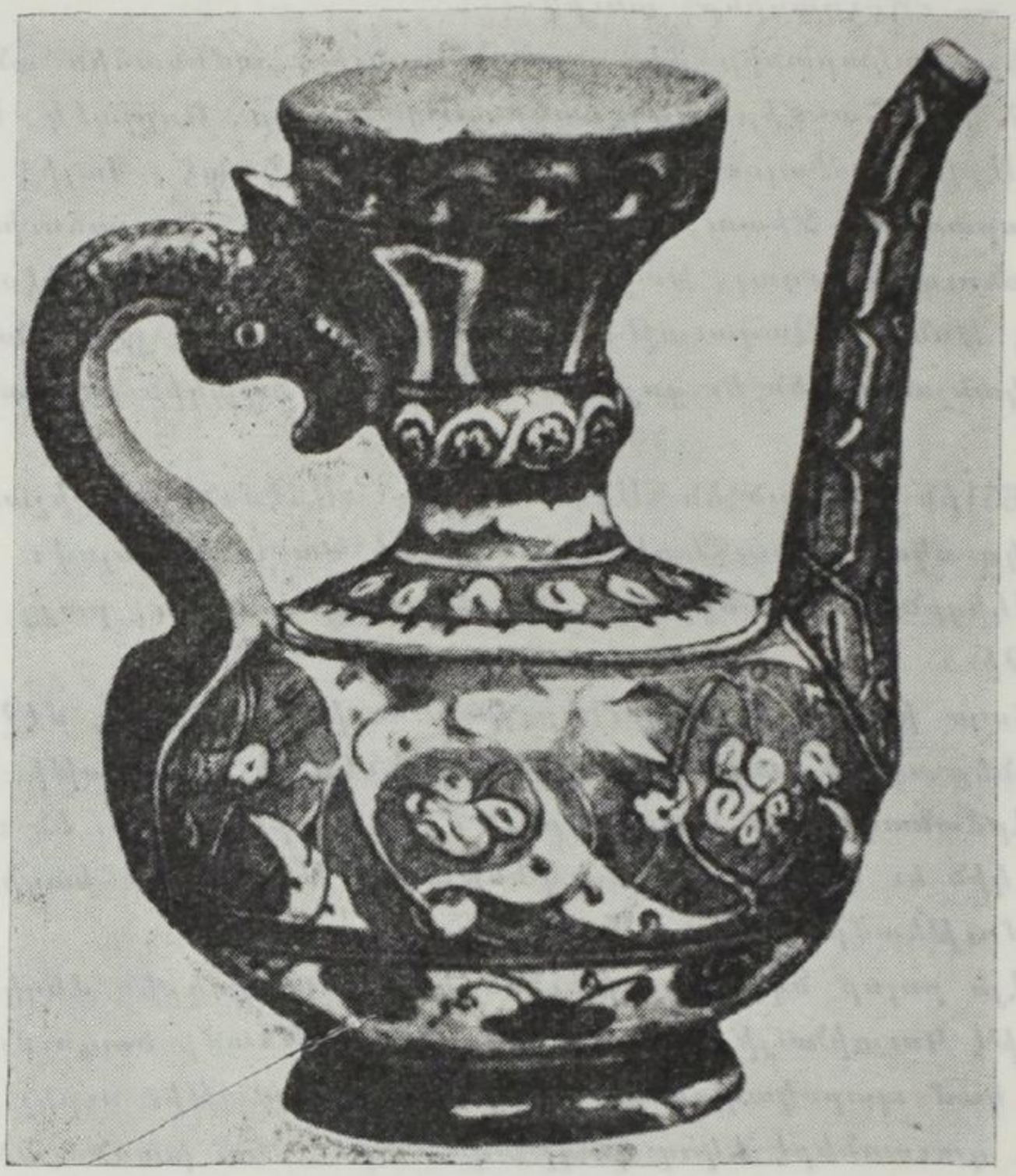

Յախճապակեայ ջրաման Կուտինացի Աբրահամի
յիշատակարանով 1510ԷՆ

Բայց անկէ պուրս ալ ինչպէս տեսնուեցաւ՝ բաղմաթիւ արհեստներով եւ պործերով պրաղած են Հայերը Կուտինայի մէջ: Անոնք մեծ մասամբ արհեստաւորներ էին քան թէ վաճառականներ: Երկրագործութեամբ եւ հողային արդիւնաբերութիւններով ալ չատ չեն պրաղած, բայց ասոր հանդերձ ձեռքի աշխատութեամբ կերտած են իրենց բախտը եւ բաւական բարեկեցիկ վիճակի մը հասած են:

Ասոր վկայ կը տեսնենք հոն պարպանալը առօրեայէն եւ ընթացիկէն պուրս՝ ուրիչ մտատանջութիւններու, հոգեկան եւ մտաւորական, որոնց ըմբռչխնումին հետամուտ կ'ըլլան:

Այսպէս ժե. պարուն վերջերը հոն կը պտնենք պրչագրական աշխատութիւններու սկիզբ մը, օրինակի համար՝ կաֆայեցի Աստ-

ւածատուր անուն սարկաւագ մը իբր գրիչ ասոր անոր հաշւոյն ձեռագիրներ կը գրէ, երեւոյթ մը՝ որ կը հաստատէ գաղութին մէջ բարեկեցութեան մը գոյութիւնը:

Աստուածատուր Կաֆայեցիի ի Կոստինա գրած ձեռագիրներէն մեզի ծանօթ են երկուքը, որոնք նշանակելի է որ երկուքն ալ գանձատետրեր են, մին գրուած 15 Նոյեմբեր 1486ին Զաքարիա քահանայի խնդրանօք (Մկրտիչ Վրդ. Աղաւնունի, Քէօթահիոյ հին ձեռագիրները, Բիւզանդիոն Թ. 350–1) եւ միւսը՝ գրուած 23 Հոկտ. 1490ին քաղաքին Ս. Սարգիս եկեղեցւոյն մէջ Աբրահամ Սարկաւագի համար, որ շատ նշանակելի է թէ Չինիճիի (յախճապակեգործ) մը որդին էր (Աղաւնունի, նոյն):

Արմենակ Պէյ Սաղըրեան, որ ուսումնասիրած է «Քէօթահիայի յախճապակիներու հարցը», իր մէկ գրութեան մէջ (տես Բազ-

Յախճապակեայ բաժակ ԺԶ. դար

մավէպ 1935 էջ 142–150) կը հաւաստէ թէ Անատոլուի թուակիր ամենահին յախճապակեայ գործը, որ անժխտելի կերպով հայկական է, վասնզի կը կրէ Հայերէն արձանագրութիւն մը եւ ունի Քէօթահիայի մէջ պատրաստուած ըլլալու անհերքելի փաստը, — նշանակուած ունենալով այդ քաղաքին անունը, — կը կրէ Հայոց 959 թըւականը (1510 Քր.) եւ սկիհ մըն է մեծափոր՝ կապոյտ եւ ճերմակ նուիրուած քաղաքին Հայ եկեղեցիներէն մէկուն՝ ի յիշատակ ծառային Աստուծոյ Քէօթահիացի Աբրահամի (Բազմավէպ 1935 էջ 145), այնպէս որ կը մղուիմ մտածել ակամայ՝ թէ Չինինի մը որդի այն Աբրահամ Սարկաւագն է, որ 1490ին, հազիւ 20 տարի առաջ այդ թուականէն, տեղւոյն Ս. Սարգիս եկեղեցւոյն մէջ Կաֆայեցի Աստուածատուր Սրկ. գրիչին գանձատետրը գրել տուած էր:

Նոյնը ըլլայ կամ ոչ, գոնէ բան մը ամէն տարակոյսէ դուրս պէտք է մնայ, անիկա սա է՝ թէ յախճապակեգործութիւնը ԺԵ. դարուն արդէն հասած էր բարդուած վիճակի մը շնորհիւ բազմաթիւ արհեստաւորներու, որոնցմէ մէկն էր Աբրահամ Սարկաւագի հայրը, որ 1490էն բաւական տարիներ առաջ ապահովաբար հաստատուած պէտք էր ըլլար Կուտինա, եթէ երբեք եկուոր մը կամ գաղթական մըն էր(1):

Նոյն դարուն մէջ յախճապակեգործութեան զարգացման մէկ ուրիշ ապացոյցը կրնայ նկատուիլ անոր յարակից արուեստի մը՝ նկարչութեան կամ աւելի զարդանկարչութեան արուեստին զարգացումը Կուտինայի մէջ, որուն փաստը մեզի կ'ընծայէ 1495ին հոն գրուած շքեղ Աւետարան մը, որուն գրիչը Սահակ կ'ըսէ՝ թէ «գրեցի··· ոսկով, լանվարտով եւ գեղրանֆ զանազան»: Ձեռագիրը գըրել տուողն է Սըլխաթուն (կին ոսկերիչ Մինանի) Քաւթայ (Քէօթահիա) Ս. Աստուածածին եկեղեցիին համար (Աղաւնունի, նոյն):

Հետաքրքրական է այս յիշատակարանը նաեւ անով որ ասիկա կը հաստատէ, թէ այս թուականին Կուտինա բնակութիւն ունեցող Հայերուն մէջ կային նաեւ ոսկերիչ արհեստաւորներ, որոնք հաւանօրէն իրենց ճարտարութիւնը յախճապակեգործներուն պէս

---

(1) Այս շատ ուշագրաւ յիշատակարանը, որ ոչ թէ 1510էն՝ այլ 1490էն բաւական առաջ Քէօթահիայի մէջ յախճապակեգործութեան գոյութիւնը կը հաստատէ, վրիպած է Արմենակ Պէյ Սագըզեանի ուշադրութենէն, որ միայն 1510 թուականով Քէօթահիոյ եկեղեցիին նուիրուած սկիհին վրայ, — որուն Նիկիոյ գործ ըլլալը պնդողներ կան — հիմնուած կը ջանայ ապացուցանել թէ Քէօթահիոյ մէջ ԺԵ. դարուն գործատուններու գոյութիւնը առասպել մը չէ, ինչպէս պնդած են Ռէյմոն Գէօֆլէն եւ ուրիշներ (տես Բազմավէպ 1935 էջ 146–147):

Հայաստանէն, — ուր ա՛յնքան զարգացած էր այս արհեստը — փոխադրած էին Կուտինա, ուր ինչպէս բոլոր Անատոլուի Թրքական քաղաքներու մէջ՝ Հայերու մենաշնորհը եղած էին արհեստները եւ առեւտուրը: Նաեւ նկատելի է որ Սահակ դրիչի վարժապետն էր Կաֆայեցի Գրիգոր Վրդպ., ինչ որ ցոյց կուտայ թէ Կուտինայի Հայոց մէջ մտաւորական շարժման ծլարձակում կը կատարուէր Կ. Պոլսոյ գիծով եւ Կաֆայէն հասած անձերու միջոցաւ, վասնզի ինչպէս տեսնուեցաւ, տեղւոյն վրայ ասկէ առաջ 1486 եւ 1490 թուականով գրուած երկու գանձատետրերուն գրիչը Կաֆայեցի մըն էր եւ այս գեղեցիկ Աւետարանին, — որուն սկզբնատառերն ոսկիով չինուած եւ լուսանցքի ծաղիկները ոսկեխառն նկարուած են — գրիչը Կաֆայեցի վարդապետի մը աշակերտն էր:

Մկրտիչ Արքեպ. Աղաւնունի (տես Բիւզանդիոն Թ. 350) առանց յիշատակարանին ամբողջական պատճէնը տալու կ՚ըսէ, թէ օրուան առաջնորդն էր Կարապետ Եպս., որով կարծես կ՚ուզէ տալ Կուտինայի Հայոց առաջնորդութեան պատկանելի հնութիւն մը, սակայն ես այս կարծիքէն չեմ:

Ինչպէս որ 1445ին յիշուած Եպիսկոպոսը Կ. Պոլսոյ Յովակիմ Եպս. էր, 1495ին ալ յիշուած Եպիսկոպոսը՝ Կ. Պոլսոյ Կարապետ Կաֆայեցի Պատրիարքն էր, որ 1489էն 1509 պաշտօնավարած է:

Կուտինա հակառակ ԺԴ.–ԺԵ. դարերու ընթացքին հետզհետէ իր ստուարացող Հայ գաղթականութեան՝ մինչեւ ԺԷ. դար ուղղակի կապուած էր Կ. Պոլսոյ Պատրիարքներուն եւ անոնց անմիջական հովուութեան տակ կը գտնուէր, ինչպէս Օսմ. Կայսրութեան արեւմտեան բոլոր հայաբնակ վայրերը: (Տես՝ Արշակ Ալպօյաճեան, Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութիւն ու Պրուսայի, Էտիրնէի եւ Ռոտոսթոյի առաջնորդութիւնները, Ամէնուն Տարեցոյց, 1909 էջ 209–214, հատուած «Ռումէլիի Հայերը» ձեռագիրէն):

Ասոր անժխտելի փաստը կուտայ մասնաւորապէս Դարանաղցի (տես էջ 181–182), որ 1610–1613 պատրիարքական աթոռին շուրջ, մասնաւորապէս Գրիգոր Կեսարացիի դէմ կատարուած ձեռնարկները եւ պատրիարքութիւնը մասերու բաժնելու մանրամասնութիւնները տուած ատեն կը նկարագրէ, թէ ինչպէս 1613 Մայիս 25ին «չաւուշ»ով Կ. Պոլսէն հեռացուցին Կեսարացին, անոր բարեկամ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսը՝ Յովհաննէս Այնթապցին եւ Էրզրումցի Մինաս եւ Քացախ Մինաս Վարդապետները, եւ յետոյ հաւաքուեցան «ամենեքեան վարդապետքն եւ ամենայն քահանայքն եւ խալիֆայն» իր մօտ «նոր. թատպիր առնելու» համար եւ «ասացին Ջաֆարին (Վանեցի)՝ թէ այս անգամ դու մի լինիր գլուխ, թող Յովհաննէս (Խուլ) լինի, նորա յանգ է՝ որ տեղացի է եւ հանդարտ մարդ: Ջաֆարէն այլ իւր յօժար կամօքն դայիլ եղեւ: Եւ գրեցին զպարաքն ի

վերայ խլուն եւ զմեզ (*Դարանաղցին եւ Զաքարիան*) ընկերակից ընորին եւ վերակացուբ, մէկ պարաք եւ երկու յամր հանեց խալիփայն, մոհրով թէսբիհաբ այլ երկու ի Նասուփ փաշայէն, որ նա էր գլուխ վէզիրն»: (*Դարանաղցի*, էջ 181):

Ա.յս կարգադրութեան համաձայն «զՈւռումէլն Ղալաքու հետ՝ ինձ (*Դարանաղցիի*), զԱնատոլու փարափանետաւ Ոսկոտարէն Խթաւն Զաբարին եւ զԸստամպօլն եւ Սեբաստիոյ ի վայր մինչեւ ի կափայն եւ Քոթիաւն՝ (*Քոթահիան*) Յովհաննէսին» *կը տրուէր* (նոյն, էջ 182):

Ա.յս տողերը անժխտելիօրէն ցոյց կուտան, թէ մինչեւ ժէ. դարուն առաջին տարինները ուղղակի կ. Պոլսոյ ենթակայ էին Փոքր Ա.սիոյ մէջ մինչեւ Սըվազ տարածուող երկիրները, որոնց մէջ առանձին կարեւորութեամբ կը չեչտուին Քէօթահիան, Ռումէլին եւ Ղրիմը: Առանց անոր անըմբռնելի պիտի մնային 1612ին եւ 1613ին կատարուած բաժանումները, որոնք նախակարապետը պիտի ըլլային եառքը պատրիարքական վիճակներու բաժանման, երբ սովորութիւն պիտի ըլլար կ. Պոլսոյ Պատրիարքին իրաւասութիւնը անխախտ պահելով Օսմ. բոլոր երկիրներու վրայ՝ հրամանագրով իբր պատուիրակ կամ պատգամաւոր (մուրախխաս) ճանչնալ իր ներկայացուցիչները հայաշատ կարեւոր կեդրոններու մէջ: (Ազգապատում, էջ 2187):

ԳԼՈՒԽ Դ.

ՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹԻՆ ՈՍԿԵԴԱՐԸ ԺԶ. ԵՒ ԺԷ. ԴԱՐԵՐՈՒՆ

•

ԺԶ. դարուն երկրորդ կէսին Կուտինահայերու ապրուստի գլխաւոր միջոցը՝ յախճապակեգործութիւնը կը չրջափոխուի ըստ Առնակի: (*Տես* Ամէնուն Տարեցոյց 1923 էջ 219)։

ԺԷ. դարու արտադրութիւնները չինուած էին կարմիր կըղմինդրի վրայ տեսակ մը կիտուածով, եւ նկարները հակառակ մէկ երկու ծաղիկներէ բաղկացած ըլլալնուն՝ ընդհանուր երեւոյթով կատարեալ էին եւ գոյներն ալ իրարմէ զանազանուելով նրբութիւն մը կը ցոլացնէին: *ԺԶ. դարէն սկսեալ արտադրուած անօթներուն կուր սպիտակի եւ յատակը փոխանակ մութ կանանչ եւ լուրթ մանիչակագոյնի՝ կաթնաթոյր ճերմակի կը վերածուի*: *Նկարազարդումին մէջ ալ արաբական ֆիւհի եւ սիւլիւս տառերով վերտառութիւնները չարունակելով հանդերձ՝ առաւօրէն դործածական կը դառնան բոյսեր եւ ծաղիկներ, նաեւ բուսաձեւ երկրաչափական գիծեր*: «Տիրող գոյները՝ կապոյտ, մութ մանիշակ, պերոզակ, կդմինտրագոյն, ճերմակ այնպիսի համաչափութեամբ ներդաշնակուած են իրարու հետ, որ ամէն գոյնի տիրականութիւնը կ'ընդգըշմարուի հոն…: Արհեստագիտական կատարելութիւն, լիակատար գիտակցութիւն եւ խիստ կիրք ճաշակ մը կը շողշողան այնտեղ»: (*Առնակ*, Ամէնուն Տարեցոյց, 1923 էջ 219–220)։

Միայն թէ դժուար է ճշդել թէ ԺԶ.–ԺԷ. դարերու կ. Պոլսոյ արքունական չինութիւնները, ինչպէս Սուլթան Սէլիմ Ա.ի դամբանին (1520), Սէլիմէյէ (1522), Րիւսթէմ փաշա (1560), Սիւլէյմանիէ (1566), Փխալէ փաշա (1570), Սուլթան Ահմէտ (1614) եւ Վալիտէ Սուլթան կամ Եէնի-ճամի (1616–1665) մզկիթներու յախճապակիները իրապէս Քէօթահիոյ արտադրութիւններ է՞ն թէ Նիկիոյ։

Առնակ (Ամէնուն Տարեցոյց, 1923 էջ 221) *անոնց կարեւոր մէկ մասը (Րիւսթէմ փաշա, Սիւլէյմանիէ, Փխալէ փաշա, Սուլթան Ահմէտ եւ Եէնի ճամի) առանց վարանման կը համարէ արտադրութիւնները Քէօթահիոյ, մինչ Արմենակ Պէյ Սապըղեան (Բազմա-*

վէպ, 1935 էջ 145 եւ 147) աւելի մօտ է զանոնք համարելու Նիկիոյ գործեր, որուն համար ունի ալ կարեւոր փաստեր:

Յախճապակեայ խնկաման ԺԸ. դար

Մանաւորապէս Եէնի-Ճամի մզկիթին համար (որուն բացումը կատարուած է 30 Հոկտ. 1665ին) կ'ըսէ «ստուգապէս ծանօթ է թէ յախճապակիներուն վրայի մեծատառ արձանագրութիւնները գծելու համար Նիկիա գացած է գեղագիր Թէքնէճիզատէ Իպրահիմ, որ մեռած է 1689ին, (Բազմավէպ, 1935 *էջ* 145): *Ասիկա ապացոյց մըն է՝ թէ հակառակ անոր որ այդ մզկիթին յախճապակիները աւանդօրէն Կուտինայի գործ կը նկատուէին, սակայն իրականին մէջ անոնք Նիկիոյ գործեր էին:*

Սիմէոն դպիր Լեհացի իր Ուղեգրութեան *մէջ (տես էջ* 41), *դէպի Նիկիա այցելութիւնն ալ կը նկարագրէ* 1609*ին: Ան կ'ըսէ* «Նիկիա այժմ կոչի Զինիկ Իզնիկ, զի անտի ելանեն չինիք, փին-

նանք(1) եւ սուլահիք(2)։ *Անկէ կը հասկցուի թէ հոն կը պատրաստուէին ամէն տեսակ յախճապակիներ։*

Արմենակ Պէյ Սաղըրեանի «այնպէս կը թուի թէ հին ժամանակները, Քէօթահիոյ մասնագիտութիւնը կը կայանար ամաններ շինելու մէջ եւ թէ բնաւ պատի յախճապակի չէ արտադրած, ինչ որ մինչեւ ատենեան մը կրնայ բացատրուիլ իր մրցակից կեդրոնին (այսինքն Նիկիոյ) մայրաքաղաքին աւելի մօտ գտնուելով։ Էվլիա Չէլէպի կ'ըսէ թէ Նիկիա կը կոչուէր «Ռումի երկրին Չինը, որովհետեւ Օսմանի հարստութեան ամբողջ հողերուն վրայ շինուած բարեպաշտական հաստատութեանց (իմարէթ) գունաւոր յախճապակիները այստեղ շինուած են»(3)։ (Բազմավէպ, *նոյն էջ* 145)։ *Իսկ երբ Քէօթահիոյ վրայ կը խօսի, կը յիշէ* «իր սկահակները, թասերը, խմելու ծառայող ամենազգի ամանները, կուժերը, պուտուկները եւ պնակները», *առանց յիշելու յախճապակները*։ (Բազմավէպ, 1935 *էջ* 143)։

Բայց կարելի չէ վճռական ըլլալ եւ ըսել, թէ Քէօթահիա «բնաւ պատի յախճապակի չէ արտադրած»։

Ինչպէս Էվլիա Չէլէպի ըսած է՝ թէ իր թուած ամանները «նզակի եւ մէկ տեղի յատուկ չեն», *եւ* «Նիկիոյ բազմագոյն սկահակները նմանապէս աշխարհային հռչակ մը կը վայելէին», (Բազմավէպ, *նոյն էջ* 143), *նոյնպէս պատի յախճապակ պատրաստելն ալ միայն* Նիկիոյ մենաշնորհը *չէր, եւ Քէօթահիա ալ անոնցմէ պատրաստած էր եւ հաւանական է որ Կ. Պոլսոյ այդ յիշատակարաններուն մէկ մասն ալ Քէօթահիոյ պատի յախճապակներով զարդարուած էին մանաւանդ ժէ. դարուն սկիզբէն առաջ, երբ Նիկիոյ անշքացումը անժխտելի կերպով սկսած էր եւ այդ* «մեծ քաղաք»*ին 1609ին* «մեծ կէսն աւերակ եւ ամայի» *եղած էր* (*Սիմէոն Լեհացի* Ուղեգր. *էջ* 41) *ապահովաբար իրր հետեւանք օդին վատառողջութեան, ինչպէս կը շեշտէ Սիմէոն Լեհացի* «հաւան գէշ» *ներկայացնելով* (*էջ* 41) *եւ կրկին շեշտելով, որ* «եւ զի օդն դառնաշունչ էր եւ դժնիկ, վասն այն ոչ միայն եկաց. այլ եւ բնակաց գոյն երեսաց դեղին եւ նուաղեալ որպէս մեռելոց» (*էջ* 42)։ *Իսկ եթէ արհեստաւորները Հայ էին, իրենց թիւն ալ, որ 1609ին 15 տունի իջած էր*, (նոյն, *էջ* 41), *ար-*

---

(1) Գաւաթ, սկահակ։

(2) Սիւրահի պարսկերէն բառ է, երկարաձեւ ձուակերպ շիշ, սկաւառակ կը նշանակէ։

(3) Ըստ Արմենակ Պէյ Սազըրեանի Սաատէտտին (Թաճ-էթ-Թէվարիխ *Ա. էջ* 430) միեւնոյն կերպով կ'արտայայտուի, միայն սա տարբերութեամբ որ ինքը քաղաքային շէնքերուն ալ խօսքը կ'ընէ։ (*Բազմավէպ*, նոյն էջ 145)։

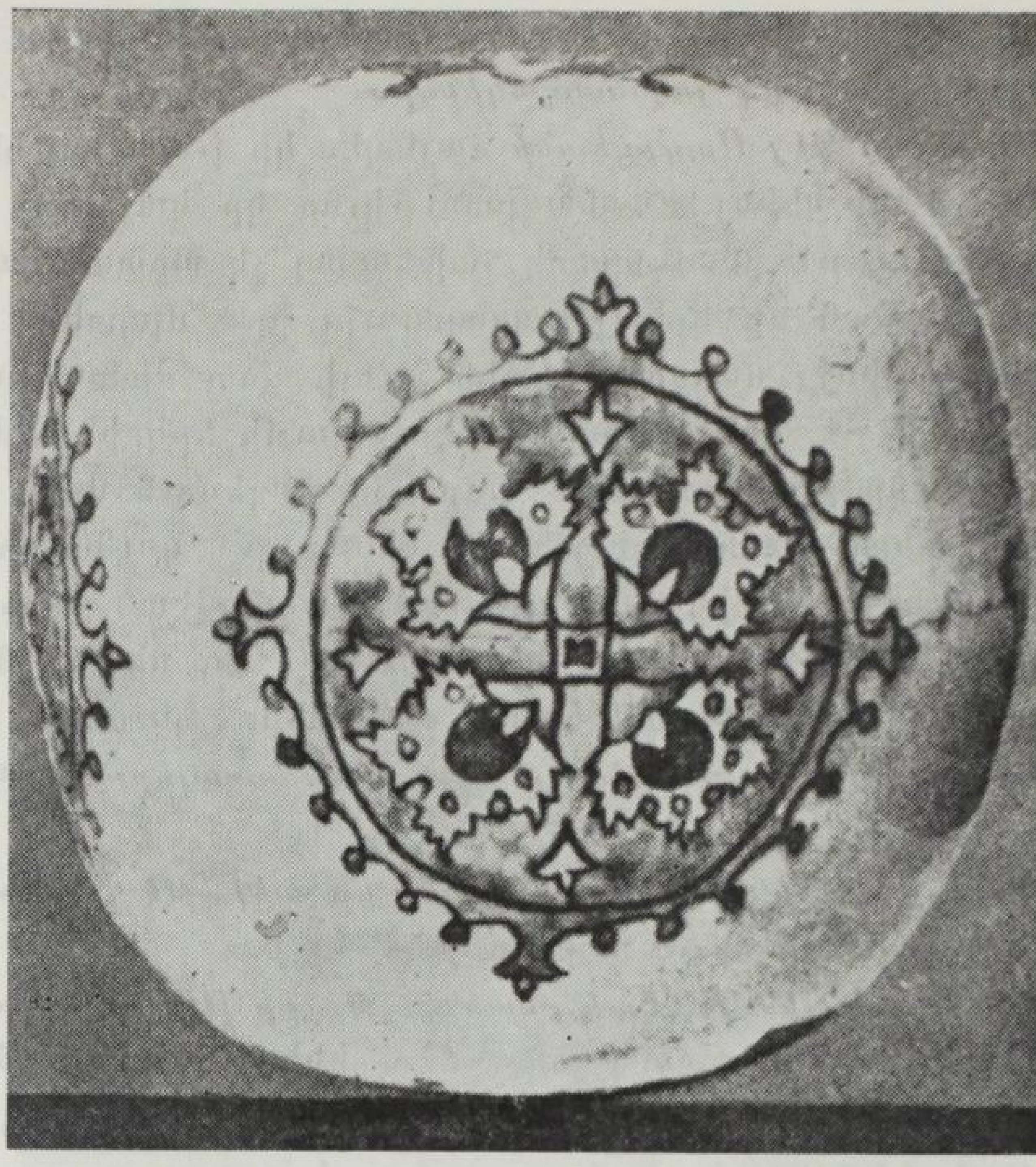

Յախճապակեայ կանթեղի գունդ ԺԷ. դար

Յախճապակեայ կանթեղի գունդ ԺԸ. դար

դէն ցոյց կուտայ թէ այդ դարուն սկիզբը ո՛րքան անշքացած է Նիկիա, ուր չէր կրնար տակաւին այս ճարտարարուեստը գործադրուիլ նախորդ փայլով, այնպէս որ շատ հաւանական է, թէ Կ. Պոլսոյ արքունական շինութիւններու համար Քէօթահիա ալ արտադրած ըլլայ յախճասալեր: Ասոր անժխտելի փաստերն էին Կուտինայի Ս.

Աստուածածին եկեղեցիին յախճապակիներուն մնացորդները(1) 1666էն, *այսինքն Եէնի–ճամի մզկիթին շինութեան թուականներէն: Այնպէս որ հարկ է ընդունիլ, թէ Քէօթահիա թերեւս աւելի կարեւորութիւն ընծայելով հանդերձ յախճապակեայ ամաններու պատրաստութեան, մինչեւ Նիկիոյ դործանոցներուն վերջնական անկքացումը, որ ժԸ. դարուն սկիզբը կատարուած իրողութիւն մը կը դառնայ (տես Բազմավէպ նոյն էջ 144–5), ամէն տեսակի արտադրութիւններ ունեցած է ԺԶ. եւ ԺԷ. դարերուն:*

Այս ժամանակամիջոցը ըստ Առնակի կը ներկայացնէ Կուտինահայ յախճապակեգործութեան ոսկեդարը: Քաղաքին մեծաքանակ արտադրութիւնները ուղտի կարաւաններով կուտինայէն կ'արտածէին չրջականերն ու Կ. Պոլիս, որուն դառիթաւերէն մին՝ Ֆինճանճլար եօղուշու՝ իր անունը առած է Կուտինահայ յախճապակիներու հոն կեդրոնանալով վաճառուելէն (տես նոյն, էջ 223):

Հակառակ անոր որ այս չրջանին ամբողջ տեւողութեան Կուտինայի Հայերը Թուրք եւ Պարսիկ պատերազմներու եւ Թուրքիոյ ներքին խռովութեանց հետեւանօք ծանր կորուստներ ունեցած են եւ թէ՛ ԺԶ. դարուն առաջին տարիները եւ թէ՛ ԺԷ. դարուն սկիզբը, այսինքն 1512ին եւ 1603ին քաղաքը հրկիզուած եւ 1512ին Հայոց երեք եկեղեցիները եւ 1603ին երկու եկեղեցիները (Ս. Աստուածածինը եւ Ս. Թորոսը) այրած են, եւ 1572ին պետը յորդում մը ունեցած եւ քաղաքին վնասներ հասցուցած է եւ 1658ին քաղաքը Ապաղա Հասան Փաչայէ պրաւուած ու կեղեքումներու, կոլոպուտներու եւ հարստահարութեանց ենթարկուած է, Հայերը այնքան բարգաւաճ վիճակ ունէին, որ յաջողած են նորոգել այդ եկեղեցիները եւ վերաշինել իրենց տուները: Տնտեսական այս բարեկեցութիւնը անոնք կը պարտէին ըստ ամանց յախճապակիի ճարտարարուեստին, որ այդ ժամանակամիջոցին Թուրքիոյ մէջ բաղմաթիւ կեդրոններ ունէր, բայց անոնց երկու գլխաւորներն էին Քէօթահիա եւ Նիկիա, ինչպէս կը հաստատէ Էվլիա Զելէպի (Բազմավէպ, 1935 էջ 143–4):

---

(1) Ըստ Առնակի նոյն տաճարին ամբողջ որմերը պճնուած են եղեր հնագոյն թանկագին յախճապակիներով: (Ինչ որ եթէ ճիշդ է պիտի հաստատէ թէ սխալ է, որ Քէօթահիա *«բնաւ պատի յախճապակի չէ արտադրած»*, այլ շատ հին ժամանակէն ինկի ալ ասոնցմէ արտադրած է): Բայց խաւարամտութիւնը թափածները առիթ համարելով՝ զանոնք փակելն ու եկեղեցիին ետեւի *Գափան Ալթը* վտակը նետելը մաքրութեան եւ կոկութեան պահանջներէն նկատել տուած է: Ոմանք ալ կ'ըսեն թէ հնախոյզներու ծախուած է: Վերջերը կը մնային խորանին աստիճաններուն եւ կիսաբոլոր յետսորմին վրայինները, (*Առնակ, նոյն*, էջ 221) որոնց թուականը 1666 էր:

Այս երկու կեդրոններն ալ իրարու հետ մրցումի մէջ էին եւ ինչպէս կը հաստատուի՝ յաղթանակը Քէօթահիա ապահոված էր եւ համանորէն իր յախճապակեգործները չկամութիւն ցոյց կուտային Նիկիոյ նախանիւթ հայթայթելու։ Սուլթանը կը միջամտէ 1608ին Քէօթահիոյ Գատըին ուղղելով հրամանագիր մը, որպէսզի Քէօթահիոյ վարպետները, ինչպէս որ սովորութիւն եղած էր երկար ժամանակէ ի վեր, օրուան պաշտօնական արժէքին համաձայն եւ դրամական հատուցումի փոխարէն հայթայթեն Գարահիսարի «եխրէ»(1) կոչուած նիւթը, որպէսզի կարելի ըլլայ Նիկիոյ մէջ շինել Սուլթաններու շիրիմներուն, կայսերական պալատին եւ պարտէզին համար հարկ եղած յախճապակիները։ (Աստղաբերդ, Գ. տարի Թ. 1 էջ 3)։ Կ'ազդարարուի նմանապէս որ ոչ ոք յամառի այս հրամանը չգործադրելու եւ կամ ժամավաճառութեան պատճառ ըլլայ։ (Բազմավէպ, նոյն էջ 143 կամ Ահմէտ Րէֆիք, Կեանքը Ստամպոլի մէջ արաբական թուականի ԺԱ. դարուն (1592–1689) «Թուրքերէն» Ստամպոլ 1931, փաստաթուղթ Թ. 64)։

Այս մրցումին մէջ Քէօթահիոյ յաղթանակին մէկ ուրիշ փաստն է Էվլիա Չէլէպիի այն վկայութիւնը, որ 1648ին յախճապակիի արտադրութիւնը ինկած վիճակի մէջ կը տեսնէ ի Նիկիա, ուր ինն արհեստանոց միայն գտեր է, մինչդեռ Քէօթահիայի յախճապակեգործները(2) ամբողջ թաղ մը կը գրաւէին, ինչ որ պարզ կերպով ցոյց կուտայ, թէ այս ճարտարարուեստը, գոնէ ԺԷ. դարուն, աւելի

---

(1) 1949ին Կ. Պոլիս հրատարակուած Քէօթահիոյ յախճապակիներուն մասին Գրական Ֆաքիւլթէի Գեղարուեստից Պատմութեան տոցենտ Տօքթ. Օքթայ Ասլանաբայի կողմէ պատրաստուած մէկ ուսումնասիրութեան մէջ ալ յախճապակիի շինութեան մէջ գործածուած *խըրէ* կամ *եէօրէ* կոչուած անյայտ նախանիւթի մը ապօրէն բաժանումի մասին «Սէրգիս Վէլէտի Պալապան»ի եւ «Պատատը Վէլէտի Պօղոսի» 1702ին Շէրրի դատարանին մէջ երկու թուրքերու դատը։ Այս *խըրէ*ն կամ *եէօրէ*ն ինծի կը թուի թէ այս *եխրէ*ին հետ կապ ունի։ Տօքթ. Ասլանաբա այս նիւթը կը նոյնացնէ *պօրաքս*ի հետ պատճառաբանելով՝ թէ այդ ընթերցումը սխալի հետեւանքն է։ *Եէօրէ* բառին առաջին տառին տակ մէկ կէտ աւելի դրուած է եւ *պօրա* բառը, որ կրճատուած մէկ ձեւն է *պօրաքս*ի, այսպէս այլափոխուած է։ Տօքթ. Ասլանաբա ասոր իբր փաստ կ'ըսէ, թէ հին ատեն *պօրաքս* կը գործածուէր եւ յետոյ անոր տեղ *սոտա* գործածուած է։

(2) Իր բառերովը՝ *Չինիճի քիւֆրասը*, որ տառական թարգմանութեամբ կը նշանակէ *հայհոյիչ յախճապակեգործներ*, սակայն *քիւֆրա* բառը փոխաբերաբար անհաւատ կամ ոչ-իսլամ իմաստով գործածուած է (Արմենակ Սագըզեան *նոյն*)։ Ըստ Ուզուն Չար–

ծաղկեալ վիճակ մը ունէր Քէօթահիոյ մէջ: (Արմենակ Սագըզեան, Բազմավէպ, նոյն էջ 144):

Քէօթահիոյ հայ յախճապակեգործներուն ամբողջ հրապարակին տէր դառնալուն մէկ ուրիշ փաստը կրնայ համարուիլ ԺԸ. դարու ընթացքին այս ճարտարարուեստին Նիկիայէն անհետանալը(1), մինչ յայտնի է թէ անիկա ապրած է Կուտինայի մէջ մինչեւ մեր օրերը (նոյն), ԺԸ. դարէն սկսեալ Հայերու իրական մենաշնորհի վերածուելով գրեթէ (նոյն):

Նշանակելի է որ արդէն ԺԻ. դարուն յախճապակեգործները կը կազմեն ճանչցուած արհեստապետութիւն մը, վասնզի ինչպէս Էվլիա Չէլէպի կը յիշատակէ, անոնք ալ կը մասնակցին 1633ին Սուլթան Մուրատ Դ.ի ներկայութեան արհեստակցական Միութեանց (Էսնաֆ) կատարած տողանցքին (նոյն):

Այն բարգաւաճումը, որ այս ճարտարարուեստին տուած էին տեղւոյն Հայերը, պատճառ մըն էր որ դաղութին ալ ունենար իր զարգացումը եւ հոն Հայ կեանքը ոգեւորուէր: Դժբախտաբար յիշատակարանները ճոխ չեն մասնաւորապէս ԺՉ. դարուն համար, ուրկէ մեզի հասած չեն Կուտինայի Հայոց վերաբերեալ հայկական յիշատակներ, որոնք ապահովաբար պէտք էր պտնուէին:

ԺԷ. դարուն սակայն հոն կը տեսնենք սկիզբ առնելը իմացական չարժումի մը ժամանակին ոչոյն համաձայն եւ կապակից նոյն ժամանակներու մէջ այլուր տեսնուած նման չարժումներու:

Նոյն իսկ այդ դարուն սկիզբը հոն կը գտնենք բնիկ Կուտինայի Եպիսկոպոս մը՝ Յակոբ Եպսկ. Քէօթահիացին, որ կարծես թէ իր ծննդավայրին մէջ տեսակ մը ռահվիրան կը դառնայ իմացական գործունէութեան մը: Այս Եպիսկոպոսը, որ ծնած էր 1567ին եւ որդին էր Տէր Պետրոս Քահանայի, նախ պարապած է Կուտինայի մէջ ուսերչութեամբ: 20 տարեկանին, այսինքն 1587ին կ'երթայ Գլակայ վանքը կռունկ կարապետ Եպիսկոպոսի օրով, Յովհաննէս Եպիսկոպոսի առաջնորդութեան եւ երաժիշտ Տէր Թովմայի ատեն: Հոն կը մնայ 10 տարի (Յիշատակարան Էտիրնէի Աւետարանին), եւ հինգ տարի հոն իբր լուսարար ծառայելէ յետոյ կը չրջի Էջմիածին, Ջու-

---

(1) Այս մասին ինչ ինչ կարեւոր փաստեր կը թուէ Արմենակ Սագըզեան (տես՝ *Բազմավէպ* 1935 էջ 144–145):

ղայու Իսմայիլ Հագգըին (Պալըքէսէրի մէպուս), Էվլիա Չէլէպի իր գործին մէջ (Թ. Հատոր) թուած է Քէօթահիոյ 34 թաղերը, որոնցմէ մէկն էր «Չինիճի Քափիրլէր Մահալլէսի»ն: (Տես «Kütahya Şehri» 1932 կ. Պոլիս:

ղա, երբնչակ, ուր կրօնաւոր կը ձեռնադրուի Գրիգոր անուն եպիսկոպոսէ մը (1603) եւ տարի մը ետք՝ 1604ին եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի Մելքիսեդեկ կաթողիկոսէն Նախիջեւանի մէջ: Ապա կը շրջի արեւմուտք եւ հաւանօրէն կ. Պոլսոյ մէջ կ'աշակերտի նաեւ Գրիգոր կեսարացի Պատրիարքին: Կ'այցելէ նաեւ Երուսաղէմ, Գրիգոր Պարոնտէր Պատրիարքի ժամանակ, եւ յետոյ կը դառնայ իր ծննդավայրը 17 տարիներու բացակայութենէ մը ետքը:

1611ին կ. Պոլիս կը հրաւիրէ զինքը Գրիգոր կեսարացի եւ անոր կը յանձնէ իր փոխանորդութիւնը: Այս միջոցին ան ընդօրինակել կուտայ Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին՝ Արսլան գպիրին ընդարձակ ձեռագիր կանոնագիրք մը 1032 էջէ բաղկացեալ, վասնզի *չատոնց հետամուտ էր կանոնագիրք մը ձեռք բերելու եւ այս նպատակով էր, որ բոլոր արեւելքի վանքերը շրջած էր եւ չէր կրցած գտնել ամբողջական օրինակ մը, այլ միայն կիսկատար եւ հատակոտոր մասեր: Երբ կ. Պոլսոյ մէջ կը գտնէ լիակատար կանոնագիրք մը զոր օրինակած էր Ագարիա Սասունցի կրօնաւոր՝ Կիլիկեցի Գէորգ վարդապետի հետաքրքրոյ այն ընտիր կանոններէն, զոր նոյն իսկ կեսարացի Գրիգոր Վարդ. ընդօրինակած էր, ինչպէս կ'ըսէ «բազում ուրախութեամբ լցայ, եթէ այժմ կատարեցաւ խնդրուածս իմ եւ առեալ ի ևմանէ օրինակեցի»:*

Ինչպէս Ագաւնունի Եպսկ. գիտել տուած է, որչափ որ ինք կ'ըսէ օրինակեցի, սակայն բուն գաղափարողն եղած է Արսլան գրիչը, որ ուրիշ յիշատակարանի մը մէջ Յակոբ Եպս.ի համար կ'ըսէ. «Երիցս երանելոյ անյաղթ փիլիսոփայն... որ էր լցեալ աստուածային շնորհօք եւ զարդարեալ առաքինութեամբ»: (Բիւզանդիոն, բ. 214):

Կը կարծուի թէ Գրիգոր կեսարացի հաւանօրէն այս եկեղեցականը ղրկած է նաեւ կեսարիա իր սեփական վիճակը իբր փոխանորդ (Տրդատ Եպսկ. Պալեան, Հայ վանօրայք, էջ 38): Ձայն 1615ին կը գտնենք կրկին Կուտինա, ուր հետը կը բերէ չատ մը կարեւոր ձեռագիրներ, որոնցմէ մէկը վերյիշեալ ատուաը կանոնագիրքը, ինչպէս Լեհցի Գրիգոր գպիրը եւ Մշեցի կազմարար Պաղտասարը, որոնք իր հակողութեան տակ չատ ձեռագիրներ կը գրեն բերած ընտիր օրինակներուն վրայէն (Ագաւնունի, Բիւրակն 1900 էջ 371–2): Այսպէս մեզի ծանօթ են՝

1. *Աւետարան մը գրուած* «ի մայրաքաղաքին Քէօթահիա ընդ հովանեաւ Ս. Աստուածածնի եւ Սրբոյն Սարգիսի զօրավարին եւ Սք. Թէոդորոս զինուորին ի թիւն Հայոց ՌԿԶ (1617)»: *Այս ձեռագիրը Յակոբ Եպսկ. Քէօթահիացի նուիրած է Էմիրնէի Ս. Թորոս եկեղեցւոյն. հիմա պահուած է Ֆիլիպէի եկեղեցւոյն մէջ:*

2. Սաղմոս եւ ժամագիրք, *որ նոյնպէս այս եկեղեցականը*

գրել տուած է «ի հալալ արդեանց», «Լեհցի գրչի Գրիգորի» ի թըւականիս Հայոց ՌԿԷ· (1618) Մայիս ԻԸ· ի քաղաքն Քութահիա ի դուռն Սրբոյն Սարգսի զօրավարին եւ ի Հայրապետութեան Տեառն Տէր Մելքիսէթ կաթողիկոսին եւ վարդապետին իմոյ Գրիգոր քաջ Րաբունապետին Կեսարացւոյ··· Դարձեալ յիշեցէք ի Քրիստոս զՏէր Ստեփանոս Քահանայն, որ զՍուրբ Սարգիս եկեղեցին նորոգեաց եւ փոխեցաւ առ Քրիստոս թվին ՌԿԴ (1615) Հ (70) ամեայ եւ ոչ ունէր որդի եւ ժառանգ յետ իւր· ամէն: *Այս ձեռագիրը կը գտնուի հիմա Վիեննայի Մխիթարեան վանքը* (*տես Տաշեան* Մայր Ցուցակ *էջ* 778):

3· Սաղմոս *մը, որ նոյնպէս գրել տուած է նոյն Եպիսկոպոսը* «Ի հալալ արդեանց» *իւրոց, իր եւ ծնողաց ի յիշատակ*, «ձեռամբ Լեհցի գրչի Գրիգորի, ի թուականիս Հայոց ՌԿԸ (1619), ի քաղաքն Քութահիայ, ի դուռն սրբոյն Սարգսի զաւրավարին, ի Հայրապետութեան Տեառն Տէր Մելքիսեթին···: Դարձեալ յիշեցէք··· զՏէր Ստեփաննոս Քհ· որ զսուրբ Սարգիս նորոգեաց, եւ այսմ ամի փոխեցաւ առ Քրիստոս եօթանասնամեայ եւ ոչ ունէր որդի ժառանգ յետ իւր···»: *Ձեռագիրը կը պահուի այժմ Վենետիկ Մխիթարեանց վանքը* (*տես՝ Հ. Բարսեղ Վրդ· Սարգիսեան*, Մայր Ցուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, *Հատոր Ա·* *էջ* 274): *Ինչպէս կը տեսնուի* 1619*ին տակաւին կը մնար իր ծննդավայրը, բայց ոչ Առաջնորդի հանգամանքով, ինչպէս կը կարծէ Աղաւնունի Եպսկ·* (Բիւրակն, *նոյն*), *այլ անպաշտօն:*

Այս թուականներուն նորոգուած է Ստեփաննոս Քհ·ի ձեռամբ Ս· Սարգիս եկեղեցին (տես վերի յիշատակարանները), որ հաւանօրէն ինքն օծած է:

Այս եպիսկոպոսը, որ կոչուած է «մեծ փիլիսոփայ եւ գիտնական», *Կուտինա տեղափոխուած է Կ· Պոլսոյ մէջ Սրապիոն Ուռհայեցիի Ամիդի դպրոցին ճիւղաւորումը եղող Գրիգոր Կեսարացիի դպրոցին շարժումը եւ հոն ալ գրչագրական աշխատանքներու մըղում տուած:*

Արդարեւ իրմէ յետոյ հոն կը ծաղկէին մի քանի գրիչներ, որոնցմէ ամէնէն բեղմնաւորը ըլլալ կը թուի Անտոն Քհ· որդի Աստուածատուր Քհ·ի որ ապահովաբար գրած է բազմաթիւ ձեռագիրներ, որոնցմէ երեքը ծանօթ են ինծի:

1· 1632*ին գրուած* Սաղմոս *մը, որ կը պարունակէ նաեւ Աղօթամատոյց, Դաւանութիւն, Դանիացէք եւ Սաղմոսի պատմութիւն: Անտոն Քհ· կ'ըսէ՝* «խիստ ջանիւ աշխատեցայ եւ զԹ· խորանն եւ զփոկերնն եւ զտնօրինականքն եւ զցրուածաղիկքն, զերկաթագիրն եւ զտներու առաջքն զանազան հանեցի ի խնդրոյ հաւրս իմոյ Տէր Աստուածատուրին»:

Գիրերն եւ ծապկինները խիստ պեղեցիկ եւ երփներանգ եւ խորհըրդաւոր պատկերներով լի են (Ագաւնունի Եպսկ. Բիւզանդիոն, թ. 351):

2. Նոյն 1632ին գրուած ժամագիրք մը, որ էջմիածնայ մատենադարանը պահուած է (ըստ Յակոբ Կարենեանի ցուցակ թ. 539):

3. 1651 թուին գրուած կիրակոս վրդպ. Երզնկացւոյ խրատքը, նոյնպէս էջմիածին պահուած (Կարենեան ցուցակ թ. 718):

Իրեն ժամանակակից է Գրիգոր երէց, որ 1641ին գրած է Աւետարան մը «ի Քօթահիայ» գրուած «ի խնդրոյ աստուածարեալ հոգիաւէր Խարբերդցի Մահտասի Աստուածատուրին», որ իբր յիշատակ նուիրած է Գրիգոր Պարոնտէր Պատրիարքի ձեռամբ՝ երուսաղէմի Ս. Յակոբայ վանքին, ուր կը մնայ ցարդ (տես՝ Ագաւնունի Միաբանիք եւ այցելուք Հայ երուսաղէմի, էջ 31–32):

Անտոն Ք.Հ. ոչ միայն ինքն գրչագրած է ձեռագիրներ, այլ անշուշտ իր օրինակ գործածած ձեռագիրներն ալ նուիրած է Քէօթահիայի եկեղեցիներուն: Այսպէս 1661ին Քէօթահիայի Ս. Թորոս եկեղեցին նուիրած է Աւետարան մը, որ գրուած էր Խիզան՝ Գրիգոր Ք.Հ.է մը Հայոց ՈՀԲ (1223) թուականին:

Ինչպէս կը տեսնուի Ժէ. դարուն սկիզբը Քէօթահիայի մէջ ծնունդ կ'առնէ գրչագրական գործունէութիւն մը, որ Յակոբ Եպսկ. Կուտինայիի նախաձեռնութեամբ եւ մասնաւորապէս Լեհոյ Գրիգորի ձեռքով կը ծաղկի եւ որ կը չարունակուի Անտոն Ք.Հ.ի եւ Գրիգոր Ք.Հ.ի միջոցաւ, որոնք նոյն դարուն կէսերը կը ծաղկին:

Այս չարժումը վատ կը մնայ գրեթէ դար մը, վասնզի նոյն դարուն վերջերը հոն կը պտնենք նաեւ ուրիշ գրիչներ: Այսպէս 1684ին «ի քաղաքի Գութահիա, ձեռամբ Յարութիւն Քհ.ի» գրուած է «Մեկնութիւն Ղուկասու» գործը, որուն կից էր «քվին Ռճխդ (1695) ձեռամբ երեւանցի Աւետիքին» գրուած Սիրաքը, որ կարելի է ենթադրել՝ թէ նոյնպէս Կուտինա գրուած է(1) (Տես՝ Յակոբ Յ. Թօփճեան, ցուցակ Ձեռագրաց Խաչիկ վարդապետի Դատեան, Բ. էջ 54) եւ 1698ին հոն՝ Քոթայ (Քէօթահիա) Ս. Աստուածածին եկեղեցին մէջ գրուած է Աւետարան մը նկարազարդ եւ ծաղկազարդ, որ գրչագրած է Եւդոկիացի Ղազար Աբեղայ Ստեփանոս Ք.Հ.ի խնդրանքով (Ագաւնունի, Բիւզանդիոն թ. 350):

Ասոնք ամէնը ցոյց կուտան, թէ Կուտինայի Հայ գաղութը ժէ. դարուն կէսերը, ձէլալիներու յուզումներէն եւ չփոթներէն անմիջապէս ետք՝ կրցած է վերակազմուիլ եւ ունենալ բարգաւաճ ու փայլուն վիճակ մը:

---

(1) Ս. Թադէոս Առաքեալի վանքին մէջ կը պահուէր այս ձեռագիրը:

Այս գարուն վերջերը, ըստ Առնակի (Հայրենիք ամսաթերթ, 1937 թ. 9), Կուտինայի Հայերը կ'ունենան մեծ եւ կարեւոր թուական յաւելում մը Գողթն գաւառին Ցղնայ աւանէն հոն փոխադրուած: Անոնք՝ 300 ընտանիք իրենց բնակաւաւէն հեռացած են, բայց Կուտինա հասած ատեն տասանորդուած էին: Առնակ իբր ականատես վկայ կը հաստատէ, թէ Ցղնացիներէն մնացած եկեղեցական սպասներ եւ տապանաքարեր կը վխտային: «Ասոնց վերջին սերունդները՝ Պալանցեաններ, Աճէմտէրտէրներ եւ այլն, առանձնապէս կը բնորոշուէին իրենց պապենական կեանքէն պատմութիւններով: Մայր Տաճարի (*Ս. Աստուածածին Մայր եկեղեցին ըսել կ'ուզէ. Ա. Ա.*) արեւելեան արտաքին որմին վրայ գետեղուած էր յիշուած վերջին տոհմին նախահօր տապանաքարը»:

Այս Ցղնայ աւանէն արեւմտեան Փոքր Ասիոյ Հայերու գաղթը հաւաստի է, վասնզի ոչ միայն Քէօթահիայի, այլ շրջակայ քաղաքներու եւ գիւղերու մէջ կը մնան տապանագիրեր եւ այլ յիշատակարաններ, որոնք կը հաստատեն ասիկա, բայց չատ թէական եւ կասկածելի է, որ այդ գաղթը կատարուած ըլլայ Առնակի ներկայացուցած ձեւով 300 տունուորով եւ մանաւանդ տեղի ունեցած ըլլայ այդ փոխադրութիւնը ԺԷ. գարուն վերջերը, վասնզի ԺԵ. եւ ԺԶ. գարերուն արդէն Ցղնացիներ հաստատուած էին Պրուսա, Քէօթահիա եւ այլուր:

Էվլիա Չէլէպի, զոր «գերազանցապէս ճնճասէր եւ համայնագիտական միտք» կը կոչէ Արմենակ Պէյ Սազըղեան (Բազմավէպ, 1935 էջ 143), այդ գարուն վերջերը, 1671–72ին այցելած է Քէօթահիա: Ան կը հաստատէ թէ Հայերը ունէին հոն երեք եկեղեցի եւ երեք թաղ, իսկ Յոյները՝ երկու եկեղեցի եւ երեք թաղ (նոյն):

Ասիկա չափանիշ մըն է ցոյց տուող Հայոց բարգաւաճումը, երբ մանաւանդ նկատի ունենանք, թէ ինչ որ ալ ըլլար՝ Յոյները երկրին բնիկներն էին, մինչ Հայերը եկուորներ կամ գաղթականներ:

ԳԼՈՒԽ Ե.

ԳԱՂՈՒԹԻՆ ԺԸ, ԴԱՐՈՒ ԿԵԱՆՔԸ

Կուտինայի Հայերու կեանքին մէջ կը տեսնուի անկում մը ԺԸ. դարուն, ինչ որ հետեւանք պէտք է նկատել յախճապակիի ճարտարապետութեան անկման, որ արդասիքն էր եւրոպական ճենապակիներուն աւելի նրբութեան եւ աւելի հաներամաւչելի դասնալուն: Մրցումին առջեւ տկարացած՝ նուազ խնամք կը տանին անոնք իրենց արտադրութիւններուն: «Թրծումէն ելած անօթները ճաքռտած ու անփայլ դուրս կուգան ու ատոր գաղտնիքներէն եթէ ոչ ամէնը, գէթ մէկ մասը կրնայ վերագրուիլ այն տարբերութեան, որ յառաջացած է նախորդ եւ այս շրջանի հնոցներուն ճարտարապետական դրութեան մէջ: Հնոց մը, որ գտնուեցաւ Կուտինայի Օսմ. դրամատան շէնքին հիմնարկութեան ատեն, ևմոյշ մըն էր հնադարեան բուրաներու, որոնք կորսուեցան շատ հաւանաբար երկրաշարժէ կամ բաղաքական ահռելի պատահարէ մը: Ցետոյ գոյները կը պսրոսանան ու անթառամ ծաղիկները կը թօշնին կարծես»: (*Առնակ*, Ամէնուն Տարեցոյց, 1923 էջ 222):

Աբհեսը կ'իյնայ հետզհետէ:

Կուտինահայ գործարանները, որ ատեն մը մինչեւ 300ի բարձրացած էին եւ վերի թաղի գրեթէ բոլոր Հայ տուները իրենց հնոցները ունէին, հետզհետէ կը դադրին գործելէ:

Դաւիթ Յովհաննէսեան ինձի կը գրէր, թէ կը յիշէր տեղ մը կարդացած ըլլալ, որ Ֆրանսայի ճամբորդ մը, (արդեօ՞ք Texier) 1805ին 105 հատ գործատեղիներ տեսած ըլլալը կը յիշատակէր, ինչ որ կարեւոր անկում մըն էր:

«Արուեստին գաղտնիքները մշուշի մը ետին կ'անթեղուին կամ կիսովին մոռացութեան կը մատնուին: Եթէ երբեմնի հռչակաւոր թենեկ վիճակ մը կը մնայ, ան ալ կ'ըլլայ միագոյն կամ ծաղկեցուկար արտադրութիւն մը, որուն գծաւորումներն անճաշակ կերպով կ'ընդօրինակուին հայկական ուրիշ անծանօթ մնացած, չուսումնասիրուած ձեռագործի մը՝ վարշամակի (չէվրէ) ծաղկեգործութենէն, բանի որ յախճապակիի նախկին գողտր ու փարթամ գծաւորումները կորսուած են»: (Առնակ, նոյն էջ 223):

Այս անկումը չէր կրնար իր հետեւանքները չունենալ: Սակայն Հայը ինչպէս ամէնուրեք՝ նոյնպէս նաեւ Կուտինայի մէջ տրնտեսական մարզի վրայ կը յաջողի ցոյց տալ ճարտարութիւնը ժամանակին յարմարելու: Եթէ յախճապակիի ճարտարարուեստը — որ

երբեմն իրենց ապրուստին հիմն էր — կ'անչքանայ, անոնք ուրիշ արհեստներու եւ առեւտուրի ձեռք կը զարնեն եւ իրենց նիւթական բարգաւաճումը կը պահեն նաեւ այդ գարուն եւ իրենց քաղաքը չի դադրիր ըլլալէ կեդրոն մը գործունեայ եւ կենսունակ, որ իր գործերը կը տնտեսէ սեփական միջոցներով:

Անոնք արդէն վաղուց յախճապակեգործութեան հետ կը զբաղէին մասնաւորապէս դերձակութեամբ: Այս գարուն անոնք կը հետեւին ուրիշ գործերու ալ՝ մասնաւորապէս ոսկերչութեան եւ մանաւանդ անոր արծաթագործութեան ճիւղին, ինչպէս նաեւ կօշկակարութեան եւ երկաթագործութեան, որոնք մինչեւ վերջը կը մնան իրենց մեծաչնորհը քաղաքին մէջ: (Դաւիթ Ցուվհաննէսեանի նամակ):

Ինչպէս յիշատակարանը կը պատմէ, 1726 Յուլիս 26ին՝ երբ հեղեղ մը կը քանդէ Ս. Աստուածածին եկեղեցին, ժողովուրդը զայն անմիջապէս վերաշինելու կը ձեռնարկէ եւ յաղթելով պետական բոլոր արգելքներուն եւ Թուրքերու յարուցած դժուարութիւններուն՝ կը յաջողի նոյն տարին իսկ Սեպտեմբեր 18ին եկեղեցւոյ հիմնարկէքը կատարել եւ միայն 70 օր յետոյ եկեղեցին աւարտել ու 27 Նոյեմբերին անոր օծումն ընել:

Այս արագ գործունէութիւնը նշան մըն է, թէ գաղութը տակաւին ԺԸ. գարուն առաջին կիսուն ունէր կենսունակութիւն եւ ոյժ այս տեսակ մեծածախս չինութիւն մը այդքան կարճ ժամանակի մը մէջ երեւան հանելու եւ առաջինէն աւելի փառաւոր եկեղեցի մը կանգնելու համար:

Յիշատակարիրը եկեղեցւոյ հիմնարկէքին առթիւ կ'ըսէ, թէ «Ջահանայից դասք անդ էին եւ ամենայն ուխտ ընդ նոսին, եկեղեցւոյ հիմն օրհնեցին ձեռամբ Մովսէս Վարդապետին»:

Դիտելի է սակայն Մովսէս Վրդպ. չի յիշուիր իբր առաջնորդ կամ հովիւ, որով սոսկ այցելու մըն է, որ այդ առթիւ եկած է եւ կամ կուտինա կը պտնուէր իբր փոխանորդ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքին կամ վիճակին կեդրոնը եղող քաղաքի առաջնորդին: Աւոր փաստ կրնայ նկատուիլ Մարտիրոս Եպսկ.ի նախապահելը եկեղեցւոյ նաւակատեաց հանդէսին, երբ 70 օր յետոյ անոր կառուցումը աւարտած էր: Այդ Եպիսկոպոսը աշակերտ էր կարապետ Ծծկեր Զէյթունցի Կաթողիկոսին, որ այն տարին Կ. Պոլսոյ մէջ օծուած էր եւ իր առաջին գործը ըրած էր Յովհաննէս Կոլոտ Պատրիարքը եւ ապա քանի մը օր յետոյ Կոլոտի աշակերտ Թովմաս Վրդպ.ը,(1) եւ իր աշակերտ՝ այս Մարտիրոս Վրդպ. Քէօթահիացին Եպիսկոպոս ձեռնադրել:

---

(1) Երուսաղէմի Աթոռակալ Հաւնա Վրդպ.ը:

Կաթողիկոսը յատկապէս այս Եպիսկոպոսը ղրկած էր օծելու համար Ս. Աստուածածին եկեղեցին, ինչպէս կը պատմէ յիշատակարանը՝ առանց յիշելու անոր առաջնորդի հանգամանքը, որ յիշատակարանը չէր կրնար զանց առնել թէ՛ անոր Քէօթահիա ղրկուած ըլլալու պարագաները յիշած ատեն եւ թէ՛ յետոյ, երբ օրուան Կաթողիկոսը, Երուսաղէմի եւ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքները եւ Օսմանեան Սուլթանը կը յիշէր: Այնպէս որ երբեք հաւանական չէ՝ թէ Մարտիրոս Եպսկ. Կուտինացի առաջնորդ եղած ըլլայ Քէօթահիայի, ինչպէս կը կարծէ Աղաւնունի Եպսկ. (տես՝ Բիւրակն 1900 էջ 372), որ չեմ գիտեր ինչ բանի վրայ հիմնուած կը կարծէ, թէ անիկա վախճանած է ի Կուտինա (Նոյն), ինչ որ նոյնքան տարակուսելի է, թէեւ բոլորովին ալ անկարելի չէ որ այս եկեղեցականը իր ծննդավայրը մեկուսացած եւ հոն մեռած ըլլայ:

Ես կ՚ենթադրեմ թէ 1726ին Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ հիմերը օրհնող Մովսէս Վրդ.ը եւ եկեղեցին օծող Մարտիրոս Եպս.ը՝ երկուքն ալ Կարապետ Ծծկեր Զէյթունցի Կաթողիկոսին կողմէ ղրկուած են՝ իբր Գաղատիոյ առաջնորդի, անոր հովուութեան շրջանակին մէջ ըլլալով նաեւ Կուտինան:

Ինչպէս յայտնի է, Գաղատիոյ Առաջնորդութիւնը, Փոքր Հայքը աւելի արեւմուտք՝ Փոքր Ասիոյ սրտին վրայ կազմակերպուած միակ վիճակն էր, որ մինչեւ Ի. դար իր իշխանութեան տակ ունէր շատ ընդարձակ սահման մը, եւ հաւանական է մտածել՝ թէ մինչեւ ԺԸ. դարուն սկիզբները իրեն կապուած ունէր նաեւ Կուտինան, ուր ղրկուած Մովսէս Վրդ.ը հաւանօրէն նոյն ինքն Անկիւրիացի Շիրինեան Մովսէս Եպս.ն է, որ Մարտիրոս Եպս. Կուտինացիի պէս աշակերտն էր Կարապետ Ծծկեր Կաթողիկոսին եւ անոր Կաթողիկոս օծուելէն (1726 Փետր. 17ին) ետք իրեն յաջորդեց իբր Եպիսկոպոս Գաղատիոյ եւ տասնումէկ տարի (1726–1737) պաշտօն վարեց:

Հաւանական է խորհիլ, թէ եկեղեցւոյ օծման առթիւ Կարապետ Ծծկեր Կաթողիկոս, որուն երբ դիմում եղած էր կրկին՝ ղըրկած է իր մէկ ուրիշ աշակերտը Մարտիրոս Կուտինացին, զոր Նոր Եպս. օծած էր ի Կ. Պոլիս, անիկա տեղացի ըլլալու առաւելութիւնը ունէր:

Հաւանական է նոյն իսկ ենթադրել, սակայն դժբախտաբար փաստը կը պակսի եւ յիշատակարանին այս մասին լուռ մնալը շատ նշանակելի է, Մարտիրոս Եպս. թերեւս ձեռնադրուած է Կուտինայի վրայ եւ իրմով կը սկսի Կուտինայի անջատ Առաջնորդութիւն մը կազմելը, թէեւ անիկա շատ խնդրական ըլլայ:

Տաս տարի յետոյ 1737ին Ս. Աստուածածին եկեղեցիին քահանաներուն ուղղուած պսակի համառօտ հրահանգի մը մէջ Աղաւ-

նունի Եպս. հանդիպած է Անտոն Վրդ.ի անունին, զոր կը կարծէ թէ Կուտինայի սեփական առաջնորդ մըն է:

Այս մասին ալ տարակոյս ունիմ ես:

Ինչպէս կը թուի, այդ թուականներու Կ. Պոլսոյ նշանաւոր Պատրիարքը Յովհաննէս Կոլոտ, որ մեծ կազմակերպիչ մը եղած է, իր պատրիարքական աթոռի ենթակայ վիճակներուն նոր բաշխում մը ըրած պիտի ըլլայ եւ այս առթիւ նաեւ Կուտինան Գաղատիոյ վիճակէն անջատելով ենթարկած Արմաշի վանքին, եթէ այս կարգադրութիւնը աւելի հինէն չէր գար եւ Մովսէս ու Մարտիրոս Եպիսկոպոսներուն յաջորդական այցելութիւնները սոսկ պատահական կարգադրութիւններ չէին՝ Գաղատիոյ Առաջնորդին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս ընտրուելուն հետեւանօք եղած:

Աղաւնունի Եպս.ի յիշատակած Անտոն Վրդ.ը(1) Արմաշի Վանահայր եւ Նիկոմիդիոյ Առաջնորդ Անտոն Վրդ. Արմաշեցին է, որ այդ թուականներուն կը պաշտօնավարէր եւ 1741ին անկարողութեան պատճառով պաշտօնէ հանուեցաւ եւ միայն իբր առաջնորդական փոխանորդ Արմաշի վանքին մէջ մնաց եւ հոն մեռաւ 1771 Փետրուար 6ին:

Աղաւնունի Եպս. իր պրպտումներուն մէջ Անտոն Վրդ.էն յետոյ իբր «վերակացու վիճակին» յիշատակութեանը կը հանդիպի 1755 թուականով Աթանաս Եպս.ի մը արձանագրութեան, որ ձեռագիր կանոնագրքի մը լուսանցքին վրայ կատարած է իր սպասաւորը՝ Կարնեցի տիրացու Թովմաս:

Այդ թուականին Արմաշի եւ Նիկոմիդիոյ Առաջնորդի պաշտօնին վրայ էր Կոստանդնուպոլսեցի Աթանաս Եպս. (1752–1766), որով անժխտելի կը դառնայ, թէ Կուտինա ենթակայ էր Արմաշի եւ առանձին Առաջնորդութիւն մը չէր կազմեր:

Աթանաս Եպս.ի պաշտօնավարութեան շրջանը Կուտինայի համար դժբախտ ժամանակամիջոց մը եղած է: Այս եկեղեցականը, որ Նալեանի կողմէ երբեմն (1744–1746) Գաղատիա ղրկուած էր, հոն կրօնական վէճերու վերջ տալու համար, իր Նիկոմիդիոյ Առաջնորդութեան շրջանին մէջ ալ անոնց տխուր հետեւանքներէն ազատ չմնաց եւ թերեւս իր խստութեամբ պատճառ՝ անոնց աւելի արծարծումին:

---

(1) Նոյն թուականներէ քիչ առաջ, այսինքն՝ 1718էն 1727 Պրուսա ալ ունի Առաջնորդ մը՝ նոյն անունով Անտոն Եպս. Պրուսացին, որուն գերեզմանը կը գտնուէր Պրուսա՝ Ս. Աստուածածին եկեղեցիին առընթեր Ս. Լուսաւորիչ մատուռին մէջ: Եթէ 1737ին անիկա մեռած չըլլար, Աղաւնունի Եպս.ի յիշած Անտոն Վրդպ.ը պիտի միտէինք նոյնացնել անոր հետ:

Դժբախտաբար ժԸ. դարուն այլեւս Կուտինայի հայութեան անկումը սկսած էր։ Զանգուածային ներփակքը կը դադրէր եւ զանազան ժամանակներու հոն հաւաքուած Հայերը մէկ խառնուրդ կը կազմեն, թէեւ «հսապաշտ կիրճերէ տարուած բուռն պայքարներ տարիներով անպակաս կ'ըլլան վարի եւ վերի թաղեցիներու միջեւ» (*Առնակ*, նոյն)։

ԳԼՈՒԽ Զ.

ԺԹ. ԴԱՐՈՒՆ ԿՈՒՏԻՆԱՅԻ ԳԱՂՈՒԹԻՆ ՄԷՋ ԿՐԹԱԿԱՆ ՈՒ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

ԺԸ. դարուն վերջին քառորդին մէջ արդէն Կ. Պոլսոյ մէջ եղած ջանքերու ազդեցութեան տակ Կուտինայի մէջ ալ կրթական եւ ուսումնական շարժումի նշանները կը տեսնուին:

Հայ Կաթողիկէներու նուիրուած ուսումնասիրութեան մը մէջ Հ. Իգնատիոս Վրդ. Աքեան մանրամասն պատմած է թէ ինչպէս 1766ին Կուտինա եկած է Տէտէ մականուանեալ Յովհաննէս անուն վարդապետ մը եւ հաստատած է Կուտինայի մէջ դպրոց մը(1):

Իրականութեան մէջ սակայն այդ հաստատութիւնը այսօրուան ըմբռնումով դպրոց մը չէր այլ կրօնածաւալ գործունէութեան միջոց մը որ Կուտինայի գաղութին համար ցաւալի խռովութիւններու եւ ազգին երկպառակութեան պատճառ եղաւ:

Հետեւաբար այդ դպրոցը որ Ս. Սարգիս եկեղեցիին քովը հաստատուած էր եւ իրր թէ 1778 *թուականին* 220 *աշակերտ ունէր (տես* Հանդէս Ամսօրեայ 1948, *էջ* 414–418) *իրական դպրոց մը չէր: Տէտէ Յովհաննէս Վրդ., ինչպէս կը տեսնուի Վիեննայի Մխիթարեանց վանքին մէջ պահուած ձեռագիրներու մէջ (Թ.* 518), *կարդալ-գրել սորվեցնելու պատրուակով հաւաքուած տղայոց եւ չափահասներու կրօնական եւ դաւանական քարոզչութիւններ կատարելու ձեռնարկ մըն էր:*

Տէտէ Յովհաննէս Վրդ.ի հեռանալէն ետք նոյն գործը — ուսուցչութիւն եւ քարոզչութիւն — շարունակած են իր երեք աշակերտները՝ Տ. Աստուածատուր Քհնյ., Մահտեսի Սահակ Սարկաւագ Շիւքիւրեան եւ գիտնական տիրացու Յարութիւն, որոնք կաթոլիկութեան հալածանքներուն առեն կը փախչին Կ. Պոլիս ուր կը մեռնի 1785*-ին Տէր Աստուածատուր, Յարութիւն էնկիւրի կ'երթայ, իսկ Սահակ* 1787*-ին իր որդւոյն՝ Յարութիւնի հետ կ'երթայ Թրիէսթէ եւ ինք կ'ըլլայ վարդապետ Պետրոս անունով (վախճանած* 1798 *Փետր.* 6*-ին):*

---

(1) Տես՝ Կաթողիկէ Հայեր Կուտինայի, Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 1960:

1788-ին իր Յարութիւն որդին կ'ըլլայ Հ. Անդրէաս Վրդ. եւ փեսան՝ Հ. Ստեփաննոս Վրդ. (տես ՀԱ. 1948 էջ 414–418)։ Ինչպէս կը տեսնուի՝ «Հակառակ անոր որ այս գաղութը վաղուց թրքախօս դարձած էր, տակաւին 1766ին, այսինքն շատ կանուխ կ'ունենար իր դպրոցը, որ դժբախտաբար հազիւ 13–14 տարիներու կեանք մը ունենալէ յետոյ կրօնական վէճերու զոհ կ'ըլլար։

«Սակայն ինչպէս կը թուի ԺԸ. դարուն վերջերը յատկապէս 1789ի Կ. Պոլսոյ մէջ տեսնուած շարժումը եկեղեցիներու կից դըպրոցներ ունենալու համար՝ նաեւ արձագանգ կը գտնէ Կուտինա, ուր անցեալ դարուն սկիզբէն կը գտնենք ծխական վարժարան մը»։

1834ին Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանի կողմէ կազմուած վիճակագրութեան մը մէջ կը տեսնենք թէ Կուտինայի մէջ կար մէկ վարժարան, իսկ նոյն վիճակին ենթակայ Պիլէճիկի մէջ նաեւ վարժարան մը։ Ամբողջ դարուն տեւողութեան Կուտինացիք իրենց վարժարաններուն համար հնարաւոր զոհողութիւններն ըրած են, թէեւ չեն կրցած անոնց տալ տեւական կանոնաւորութիւն մը եւ բարձրացում, վասնզի պարզ նախակրթարանի մը վիճակէն վեր չեն կրցած բարձրացնել։

1840ական թուականներուն անոնք կը կառուցանեն մանչերու յատուկ վարժարանի շէնք մը Ս. Էջմիածին անունով՝ Ս. Սարգիս հնամենի եկեղեցւոյն տեղւոյն վրայ, կից Ս. Աստուածածին տաճարին։ Կուտինայի այդ ժամանակի Առաջնորդ էր Թովմաս Վրդ. Ռուբինեան (Կ. Պոլսեցի) որ 1840–1847 պաշտօնավարած է եւ հոն վախճանած։ Ան կրթանուէր մէկը եղած է որ Կուտինայի ուսումնական շարժման ռահվիրան եղած է։

1840–1850 թուականը նշանաւոր ժամանակամիջոց մը եղած է Թրքահայոց համար կրթական-ուսումնական շարժման տեսակէտով։ Այս թուականներուն Կ. Պոլսոյ թաղային վարժարաններու օժանդակ ընկերութիւններ կազմուած են։ Այս շարժումը իր արձագանգը գըտած է Իզմիրի, Նիկոմիդիոյ, Պրուսայի եւ այլ վիճակներու մէջ ալ։

Այս քաղաքներու կարգին կրնանք դասել նաեւ Կուտինան շընորհիւ իր լուսամիտ Առաջնորդ Թովմաս Վրդ. Ռուբինեանի։

Գաղափար մը կազմելու համար թէ ի՞նչ կրցած է ըլլալ այս վարդապետը, նոյնութեամբ մէջ կը բերեմ Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքարանի պաշտօնաթերթ Հայաստան լրագրին 1 Մարտ 1847ի թիւին մէջ հրատարակուած տեղեկագիրը, ուր շատ կարեւոր տեղեկութիւններ կուտայ Առաջնորդութեան կեդրոնի եւ ենթակայ թեմերուն, եւ մասնաւորապէս անոնց դպրոցներուն վրայ։

«Քէօթահիայու առաջնորդն է արժանապատիւ Թովմաս Վարդապետ։ Քաղաքին մէջ երկու եկեղեցի կայ, եւ քաղաքին եզրն ալ մէկ ուխտատեղի մը կայ սրբոյն Մինասայ անուամբ, որուն համար պատմութենէն գիտենք որ Քէօթահիացի էր, եւ այս ուխտատեղին՝

սրբոյն նահատակութեան կամ թաղման տեղը եղած պիտի ըլլայ: Ֆաղաքին հայապահ ժողովուրդը, որոնց քանի տուն ըլլալը առ այժմ ճիշդ չենք գիտեր, չորս քահանայ կը կառավարեն: Մէկ դպրատուն մը ունին, որուն մէջ 120 տղու չափ կան որ կարդալ գրել եւ քերականութիւն կը սորվին: Ֆաղաքիս սովորական լեզուն տաճկերէնն է. հայերէն չեն գիտեր, եւ կը յուսամք որ հիմայ քերականութիւն կարդացող տղոցմէն հայերէն լեզուն տարածուի քաղաքին մէջ, թէպէտ չիտակը խօսելով՝ ասոր վրայօք ունեցած յոյսերնիս չատ հաստատուն չէ՛, որովհետեւ աղջկանց [վարժարան] չի կայ: Աղջկանց դպրատուն կ՚ըսեմք նէ՝ ասանկ հայերէն չի գիտցող երկրի մը համար աղջիկներուն լոկ կարդալ գրել սորվիլը բաւական չէ, քերականութիւն ալ քիչ մը սորվելու են, ուրիշ կերպով խելքերնիս չի կտրեր որ հայերէն լեզուն այս քաղաքին մէջ տարածի եւ ընտանի լեզու ըլլայ: Ասկէց ութսուն տարիի մը չափ առաջ (ճիշդ ժամանակը չի գիտնալով կարծեօք կը խօսիմ), Ֆէօթահիա մէկ առաջնորդ մը նստեր է, բարեսէր եւ ուսումնասէր մարդ, եւ տեսնելով որ Ֆէօթահիացիք հայերէն բնաւ չեն գիտեր, ո՛չ գրաբար եւ ո՛չ աշխարհաբար, խորհեր է որ՝ ասոնց թէ՛ գրաբարը ըլլայ թէ՛ աշխարհաբարը, սորվեցընելը սորվողին եւ սորվեցընողին կողմանէ մխակերպ աշխատութիւն է, որովհետեւ երկուքին ալ [երկուքն ալ] չի գիտցածնին է, երկուքն ալ նոր պիտի սորվին. ուստի ինքն աշխատութեան յանձնառու եղեր է, քանի մը տղայ դպրատան մէջ ժողվելով՝ քերականական պարզ կանոններով գրաբար խօսելու վարժութիւն կ՚ընէ եղեր. թէ որ այն ատենը աղջիկներն ալ այս լեզուն սորվէին նէ՝ հիմա Ֆէօթահիա գրաբար խօսող երկիր մը կ՚ըլլար, քանզի լեզուն էրիկ մարդոց մէջ չուտով կ՚աւրուի, այլ եւ այլ մարդոց հետ կենակցութիւն ընելնուն համար. կնիկ մարդիկ աւելի գիւրաւ կը պահեն ընտանի լեզուն: Թէպէտ այս առաջնորդին գրածը չէ՛ մնացեր, բայց անունը՝ Յովհան-նէս վարդապետ, եւ բարեխրութեանց համբաւը մինչեւ հիմա այն երկրացուց մէջ աւանդութեամբ անմահացած է:(1)

Ֆէօթահիայու առաջնորդութեան վիճակներէն են յետագայ տեղերս.

Պիլէճիկ.— Ունի մէկ եկեղեցի, չորս քահանայ, մէկ դպրատուն արու տղայոց, որուն մէջը՝ երեք վարժապետ կան, եւ վարժապետներէն մէկը քերականութեան դաս կուտայ: Դպրատան տղոց համրանքը 100 հոգի կ՚ելլէ: Այս դպրատունէս զատ՝ դպրատուն մըն ալ աղջիկներու կայ, որուն մէջն ալ 100ի չափ աղջիկ կը գտնուին. մէկ քահանայ մըն է աղջիկներուն վարժապետութիւն ընողը, որ կարդալ գրելէն զատ քահանայութիւն ալ կը սորվեցընէ: Պիլէճիկցիք

(1) Յովհաննէս վրդ. Տէտէի կ՚ակնարկէ:

ալ հայերէն չեն պիտեր. բայց այս պիւղաքաղաքիս մէջ ուսմունքը եւ հայերէն լեզուն աւելի չուտով կը ծաղկի, որովհետեւ ասոնք աղջկանց դպրատուն ունենալէն զատ՝ աղջիկներուն քերականութիւն սորվեցնելու ալ հոգ տարած են:

ԱՖԻՕՆ ԳԱՐԱ ՀԻՍԱՐ.— Ժամանակ մը էնկիւրիւյի առաջնորդին վիճակն էր, բայց էնկիւրիւէն հեռու եւ Քէօթահիայի աւելի մօտ ըլլալուն համար, մօտ տարիներս Քէօթահիայի առաջնորդութեան կցորդ եղաւ, ինչպէս որ ժողովրդեան հոգեւոր պէտքն ալ կը պահանջէր: Քաղաքին մէջ երկու եկեղեցի կայ: Գաւառին մէջն ալ՝ Քալայճըք ըսուած պիւղէն երեք ժամ հեռու մէկ քարանձաւ մը կայ, որ ուխտատեղի է Սուրբ Աստուածածնի անուամբ: Քաղաքին երկու եկեղեցիներուն մէջ պտնուած քահանաներն են վեց: Մէկ դպրատուն մը ունին արու մանկանց, որուն մէջ 200ի չափ տղայք կարդալ եւ գրել, եւ քանի մը հոգի ալ քերականութիւն կը սորվին, երեք հատ վարժապետ ունի այս դպրատունս: Մօտ ատեններս մէկ մըն ալ աղջկանց դպրատուն հաստատեր է, եւ քահանայ մը հոն վարժապետութիւն կ'ընէ պարզապէս կարդալ գրել սորվեցընելու: Դպրատան տղայոց չատութենէն կ'երեւի որ այս տեղացիք աւելի չատուր պիտի ըլլան, որով դպրատուններըը աւելի աղէկ կրնան նայվիլ:

ՈՒՇԱՔ.— Ունի մէկ եկեղեցի, քահանայ մը եւ դպրատուն մը, որուն մէջ վարժապետ մը 23 տղու կարդալ գրել կը սորվեցընէ:

ԹԱՎՇԱՆԼԸ.— Եկեղեցի մը եւ քահանայ մը ունի, եւ այս տեղիս քահանայն դեղին մէջ պտնուած մանչերը եւ աղջիկները ժողվեր՝ կարդալ գրել կը սորվեցընէ: Ըսել է որ ասոնք դպրատուն եւ ուսման օրինաւոր եղանակ մը չունին. աղէկ ջանք ունենալնուն նշան է աղջիկներուն ալ կարդալ սորվեցընել տալը: Քահանային ժողված եւ կարդացուցած տղոյը համրանքը անծանօթ ըլլալով չեմք պիտեր թէ այս պիւղիս հայտղի բնակիչները չատուռ՞ը են մի: Այս պիւղիս եկեղեցւոյն մէջ սրբոյն Ստեփաննոսի մասունքը կայ Ադուլիսէ բերուած, քանդի այստեղի հայերն ալ բնիկ Ադուլեցի են, եւ հայերէն լեզունին մեղի բոլորովին անհասկնալի է: Սուրբ մասունքը հրաչագործութեամբ հռչակաւոր ըլլալով՝ մօտաւոր պիւղերէն ալ կ'ուզեն, քահանայն կը պարտաւորի անձամբ տանելու, այս միջոցիս ի հարկէ դպրատունը կամ գոց պիտի մնայ, կամ տղայքը իրենց գլխուն պիտի մնան, որ գոց մնալէն գէշ է: Ուստի աւելի աղէկ կ'ըլլայ մանչերու եւ աղջիկներու դպրատուններըը իրարմէ զատել, եւ երկուքին ալ արժանաւոր վարժապետներ դնել, որ միշտ տղոյը քով մնալու կարող ըլլան:

ՋԱՂԱՐԱ.— Ունի մէկ եկեղեցի եւ երեք քահանայ: Կար-

դալ դրելու հետեւողջ աշակերտները 60 տղու չափ կ'ելլեն, որ մի-այն ձմեռը ժամանակ կ'ունենան կարդալու, քանզի դիւղացիք հասա-րակօրէն երկրագործ ըլլալով՝ տղաքնին ալ ամառը չորս ամիս երկրա-գործութեան կը պարապին։ Այս տեղեկութիւններս տուողը չըսաւ որ արդեօք այն չորս ամսուան մէջ ի՛նչ կ'ընեն հինգ վեց տարեկան տղայքը, եւ աւելի մեծերը մինչեւ տասն տարեկան, որ յայտնի է թէ մանր ըլլալով երկրագործութիւն չեն կրնար ընել. եւ թէ՝ դիւղա-ցիները արդեօք ամսըվան այն չորս ամսուանը մէջ տուներնին չե՞ն մի դար, ա՞րտը կը պահկին։ Թէ որ ընտանիքնին տունը կը մնան, եւ էրիկ մարդիկը իրիկուընները արտէն տուն կը գառնան նէ՝ քաղաքի բնակիչներու պէս կ'ըլլան, որոնց էրիկ մարդերը ցերեկին չուկայն կ'երթան, եւ իրիկվընները տուն կուգան, սակայն ասոնց ցերեկին տունը չի գտնուիլը բաւական պատճառ մը չէ՝ տղոց ուսմունքէ ետ կենալուն, ուստի տղայքը այս պարագայիս չի նայելով ուսմունքնին կրնան շարունակել։ Որոշեալ դպրատուն չի կայ այս դիւղըս. քա-հանաները կը կարդացընեն տղայքը ձրի, որովհետեւ բնակիչները աղքատ են կ'ըսէ մեզի տեղեկութիւն տուողը, յայտնի է որ՝ երկրա-գործութիւննին ալ շահաւոր բան մը չէ եղեր։ Այս ըսածս աւելի ա-նով ալ կը հաստատվի, որ այս տարի աղքատութիւննին խիստ է այս տարուան սովոյն համար։ Եւրոպայի այլ եւ այլ գաւառները ցո-րենի աղուէիւն պատահելոյն պատճառաւը՝ Ասիայի մէջ երկրագոր-ծութիւն ունեցողները այս տարի շատ ստակ վաստըկեցան եւ կը վաս-տըկին, ասոնք երկրագործ են եղեր, եւ տակաւին այս տարուան սո-վոյն համար աղքատութիւննին աւելցեր է, ասիկա քիչ մը սովորա-կան հաշիւ գուրս բան է։

ՄՈՒՐԱՏՋԱ.— Ունի մէկ եկեղեցի եւ հինգ քահանայ։ Մանչ տղոց դպրատուն մը ունին, որուն մէջ 180 տղու չափ կը կարդան, եւ անոնք կը վարժէ մէկ վարժապետ մը, որ իրեն օգնական մըն ալ ունի։ Աղջիկներու դպրատուն մըն ալ նոր հաստատեր են, եւ հոն վարժուող աղջիկները մանչերէն աւելի են թուով, վարժապետնին քահանայ մըն է։ Մեր յարդի թղթակիցը՝ Փետրվար ամսոյս մէջ գրած մէկ նամակովը կը պատմէ որ՝ ծաղիկէն Մուրատչայի մէջ չորս հարիւրի չափ տղայ մեռան, չրջակայ դիւղերուն մէջ ալ ծա-ղիկը իվելօք կատորած ըրաւ։ Մահը մարդոյս թէպէտ բնական պա-տահար մըն է, բայց անհոգութենէ պատահած մահը եվելօք գաւ կուտայ։ Ծաղիկէ ազատվելուն կերպը չատ հին ատենէ ի վեր գըտ-նուած է, ծաղիկ պատուաստելը նոր ալ է նէ՝ տղոց աղէկ ծաղիկ հանել տալու չատ կերպերը գիտեն չատ տեղ։ Ասիայի դեղերը լըսած եմք որ՝ ծաղիկ հանող տղու մը թարախոտ չապիկը ծաղիկ չի հա-նող առողջ տղու մը հպցընելով ծաղիկը կը պըլըշկի, ուրիշ չատ

կերպեր ալ կան. այս պեղացիք անհոգացեր են, պարապ տեղը թող տուեր են որ այնքան տղայ մեռնի: Ըսել չեմք ուզեր որ պատուաստուող տղայքը ամէնատեն ծաղիկէ կամ անոր վտանգներէն ապահով կ'ըլլան, բայց մարդ չի կրնար ուրանալ որ, թէ որ Մուրատչացիք ի'նչ եւ իցէ կերպով ծաղիկ պատուաստելու եղանակ մը գիտնային եւ գործածէին նէ՝ չորս հարիւր տղուն տեղը գուցէ տասն տղայ ծաղիկէ չի մեռնէր: Շատ աւելի աղէկ է ծաղիկ պատուաստելուն աղէկ կերպը սորվիլն, որ գժուար բան մը չէ, բժշկական ուրիշ տեղեկութիւն ունենալու կարօտ չէ. քիչ մը ատեն ծաղիկ պատուաստող պտնուած տեղ մը կենալու՝ եւ անանկ վարպետի մը ծառայութիւն ընելու յանձնառու ըլլան նէ՝ իրենց երկրին շատ մեծ օգուտ կ'ընէ:

ԱՍԱՐՃԸՄ.— Ունի մէկ եկեղեցի եւ երկու քահանայ, դպրատուն մը ուր մէկ վարժապետ մը քառասունի չափ տղայք կը կարդացընէ: Աղջիկներու դպրատուն մըն ալ հաստատուելցաւ մօտերս:

ԹԻՒՐՔՄԷՆԼԻ.— Ունի մէկ եկեղեցի, մէկ քահանայ եւ մէկ վարժապետ մը որ 60 կամ 70ի չափ տղայք կը կարդացընէ: Առանց մէջ քերականութիւն կարդացողներ ալ կան: Վարժապետ մըն ալ աղջիկներու համար:

ՆՈՐ ԳԻՒՂ ԿԷՕԼ ԲԱԶԱՐՈՒ.— Ունի մէկ եկեղեցի, մէկ քահանայ, որ պեղին տղայքը՝ մանչ աղջիկ 8 կամ 10 հոգի՝ կարդալու կը վարժէ:

ԿԷՕԼ ՏԱՂ.— Ունի մէկ եկեղեցի, երեք քահանայ, մէկ մըն ալ վարժապետ, որ 80 հոգիի չափ տղու կարդալ դրել կը սորվեցընէ:

Այս տեղեկութիւններուս վրայ նայելով կը տեսնեմք որ Քէօթահիայի վիճակին մէջ դիտութիւնը ծաղկելու եւ դպրատունները կարդին մտնելու քիչ մը աւելի ջանք կ'ուզէ: Քէօթահիայի մէջ աղջկանց դպրատուն չի կենալը, որ մինչեւ Կէօլ Բազարի Նոր Գիւղը անգամ աղջիկներուն կարդալ սորվեցընող կայ եղեր, հոս յիշեցընելիս կը յուսամ թէ պտուղ կը բերէ: Աղջկանց կրթութիւնը ազգին մէջ քաղաքական կրթութիւնը աւելի կը տարածէ եւ կ'աղնուացնէ. տղայոց աղէկ կրթութեան տակ մտնելնուն ալ մեծ օգուտ կ'ընէ, հիմա չէ ալ նէ՝ տասն կամ քսան տարի ետքը այս կրթութեանս պտուղը ամէն քաղաք կը վայելէ, ուր որ աղջկանց դպրատուն հաստատուած եւ աղջկանց կրթութիւնը ճամբուն դրուած է: Այն ի'նչ աղէկ բան կ'ըլլայ, երբ որ ամէն մէկ տղայ իրեն երեք հատ կրթող ունենայ, հայրը, մայրը եւ վարժապետը, անանկ տղայ մը ի՞նչպէս կ'ըլլայ որ անկիրթ կը մնայ:

Քէօթահիայու վիճակին արժանապատիւ Առաջնորդ Թովմաս Վարդապետը դիտեմք որ ամէն բաներուս հմուտ է, եւ վիճակին մէջ տեսնուած ուսումնական յառաջադիմութիւնը անոր գործը ըլլալը՝ Քէօթահիայի առաջին եւ հիմակուան հանգամանքները գիտցող մարդիկ կը վկայեն: Թէ որ ժողովուրդն ալ իրենց առաջնորդին ջանքին գործակից ըլլայ նէ՝ իրենց աղէկութեանց համար աչխատած կ'ըլլան, առաջնորդին մանաւոր մէկ աղէկութիւն մը չկայ ասկէց: Առաջնորդը ժողովուրդին աղէկութեանը կ'աչխատի նէ՝ ժողովուրդը եւս առաւել աչխատելու է: (Հայաստան, 1 Մարտ 1847):

Այս տեղեկագիրը ցոյց կուտայ թէ լուրջ ջանքեր կատարուած են կուսակնայի եւ վիճակին միւս վայրերուն մէջ կրթական գործին զարկ տալու համար: Արդարեւ, 1 Մարտ 1847 թուականով վերադրեալ տեղեկագիրին հրատարակութենէն ետք զարձեալ Հայաստան լրագիրին մէջ (1847 Ապրիլ 12 թիւ 42) կը հրատարակուի հետեւեալ թղթակցութիւնը որ ցոյց կուտայ թէ կուսակնայեցիք լրջօրէն զբաղած են կրթական հարցով:

Առանց մեր կողմէ ոեւէ խորհրդածութեան հոս կը ներկայացնենք նաեւ այդ թղթակցութիւնը:

Քէօթահիա 28 Մարտ 1847

Լրագիրնիդ միշտ կը յորդորէ իւր ընթերցողները, որ ազգային լուրեր գրեն իրեն եւ կը խոստանայ զանոնք ձրիապէս հրատարակելու· ուստի ուրախ սրտիւ հետեւեալ լուրը կուտամ Ձեզի, որ Քէօթահիայի վիճակին Հայոց ժողովուրդին ուսումնասիրութեան ոգին ստանալը կ'աւետէ Ձեզի:

Սուրբ Ջատկի երկուշաբթի իրիկունը Ասիական Ընկերութեանը փոխանորդ արգոյ Յակոբ աղա Շիֆարեանը փառաւոր հացկերոյթ մը ըրաւ իւր տանը մէջ, որուն հրաւիրեալ էր տեղւոյս Արժանընտիր Առաջնորդ Թովմաս Ծայրագոյն վարդապետը, Պոլսեցի, Աղամալեան Յովհաննէս աղայն եւ բաղաքիս երեւելիներէն Տաէնեան Ստեփան աղայն, Պալէնցեան Յակոբ աղայն եւ բանի մի ալ բաղաքիս բնիկ նոր վաճառականներէն:

Որովհետեւ այս հացկերոյթը ուրիշ մտօք չսահմանուեցաւ՝ հապա մի միայն Ազգին բարելաւութեանը վրայով խօսելու առիթ մը ունենալու համար, ուստի հոն փոխանակ նուագարաններու ու երգերու, ազգին օգտին համար համոզողական եւ իմաստուն խօսքեր կը լսուէին, որ ճշմարիտ ազգասիրի մը ականջի ամէն բաղցրալուր նուագարաններէ ու երգերէ հազարապատիկ անուշ են: Թէ՛ այս խօսքերով եւ թէ՛ մանաւանդ Առաջնորդ Հայրերնուս շարժառիթ ատենաբանութեամբը, որ ժամ ու կէս տեւեց, ամէն հանդիսականները ի գութ շարժեցան Ազգիս մատաղ մանկանցը վրայ· ուստի հե-

տեւեալ օրը յանուն սրբոյն Միհասայ Ընկերութիւն մը հաստատեցին սիրայօդ միաբանութեամբ, որպէսզի ասկէ ետեւ այն Ընկերութիւնը այս վիճակի մէջ գտնուած թէ՛ մանչ տղայոց եւ թէ՛ աղջկանց դպրոցները բարեկարգէ եւ չեղած տեղերն ալ հաստատէ: Այս նորահաստատ Ընկերութեանը իսկոյն շատ մարդիկ բաժանորդ գրուեցան եւ հետեւեալ յարգի աղաներն ալ բաժանորդ գրուելէն ի զատ յատուկ նուէրով ալ իւրաքանչիւրը գատ գատ նպաստել ուզեց, որոնք են՝

Արժանըպատիւ Առաջնորդ Թովմաս Ծ. վրդ.	ղրշ. 500
Ասիական Ընկերութեան փոխանորդ Ցակոբ աղա Շիքարեան	2000
Ստեփան աղա Տաֆէսեան	2000
Յովհաննէս աղա Աղամալեան	1000
Ցակոբ աղա Պալէնցեան	250
Յովհաննէս աղա Էրզրիւմլեան	1000
Յովսէփ աղա Սանտրխլեան	1000
Մահտեսի Կարապետ աղա Պալէնցեան	500
Ընդհանուր գումար	ղրշ. 8250

«Ցիշեալ գումարը տասն հազար դուրուշի պիտի լեցուի եւ հաստատ մայր դրամ ըլլալով անոր շահը տարուէ տարի Ընկերութեանը պիտի տրուի:

Թէ որ մայրաքաղաքիդ բարեպաշտ ազգակիցներուս այս Ընկերութեանը բաժանորդ ստորագրուելու ցանկացողներ կը գտնուին նէ, այդ տեղ պզտիկ նոր խանը Աղամալեան Յովհաննէս աղային ձեռօքը կրնան ստորագրուիլ՝ մէկ բաժինին տարեկան 25 դուրուշ վճարելով տարւոյս Ապրիլ մէկէն սկսեալ»:

Միայն ցաւալի է որ կուտինայիք միշտ անփոյթ եղած են իրենց աղջիկներուն ուսում տալու, այնպէս որ 1880ական թուականներուն միայն կը հաստատուին աղջիկներու Հայուհեաց վարժարանը: ժթ. դարուն վերջը այս երկու դպրոցները հազիւ չորս դասեան, ունէին 208 մանչ եւ 70 աղջիկ աշակերտ 3 ուսուցիչով եւ 1 ուսուցչուհիով: Իսկ 1908ին այդ դպրոցները ունէին 400 աշակերտներ եւ 4 ուսուցիչներ (Առնակ, Արշալոյս, թ. 37): Կեդրոնի Ուսումնական Խորհուրդի հրահանգով կազմուած վիճակագրութեան համաձայն 1906ին կուտինայի թեմին կրթական վիճակագրութիւնը հետեւեալն էր.

		Դասընթացք	Ուսանող			Ուսուցիչ			Թաղային Սնուցք	Ամսական հասոյթ		Համագումար
			մանչ	աղջիկ	խառն	այր	կին	խառն		Քո-շակ-ներէ	գան-ձա-նակ	
1. Աֆիոն Գարահիսար	Ս. Սահակեան Վարժ.	Զ	350	220	570	8	4	12	2466	683	458	3607
2. Կուտինա	Ս. Էջմիածին եւ Հայուհեաց	Դ	208	70	278	3	1	4	525	175	134	834
3. Էսկիշեհիր	Ս. Մեսրոպ. եւ Ս. Սանդուխտ.	Դ	162	59	221	3	2	5	420	580	150	1150
4. Ուշագ	Ս. Ներսիսեան Վարժ.	Բ	65	—	65	1	—	1	—	—	300	300
5. Թալճանլու	Ս. Մեսրոպեան Վարժ.	Բ	40	—	40	1	—	1	250	—	—	250
			825	349	1174	16	7	23	3661	1438	1042	6141

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ·—

1·— Աֆիոն Գարահիսարի մէջ կան նաեւ ուրիշ չորս ազգային մասնաւոր վարժարաններ, ուր կը յաճախեն շուրջ 200 Հայ աշակերտներ:

2·— Աֆիոն Գարահիսարի մէջ օտար վարժարան չկայ: Տեղւոյն պետական վարժարանները Հայ ուսանողներ չեն յաճախեր:

3·— Կուտինայի մէջ ո՛չ ազգային մասնաւոր եւ ոչ ալ օտար ազգի վարժարան կայ: Պետական վարժարաններն ալ հայ աշակերտներ չեն յաճախեր:

4·— Կուտինայի վարժարանը յաճախող 208 աշակերտներէն 17ը Հայ Հռոմէական է:

5·— Կուտինայի Հայ աղջիկները գործազործնութեամբ կը զբաղին եւ շատ շուտ կը թողուն վարժարանը:

6·— Էսկիշէհիրի Լատինաց վարժարանը կը յաճախեն 12 Հայ ուսանողներ· նոյնպէս մէկ Հայ ուսանող Ուշագի Լատինաց վարժարանը:

Քէօթահիայի դպրոցը սկիզբէն ի վեր իր զարգացումին փայլուն մէկ շրջանը ունենալէ շատ հեռու՝ միշտ միջակութեան աստիճանաչափին վրայ գտնուած է:

ԺԹ. դարուն երկրորդ քառորդէն՝ այսինքն 1840ական Թուականներէն սկսեալ վերակազմուած Ազգ. Վարժարանին մէջ իբր ուսուցիչ պաշտօնավարած են Ճիկնէս(եան) Արթին վարպետ, Միլտոն վարպետ, Համբարձում վարպետ՝ բոլորն ալ Թրքախօս, Տէր Թոփկեան մեթոտով դասախօսներ, Սաղմոսը եւ Նարեկը ուսման կատարելութիւնը նկատող:

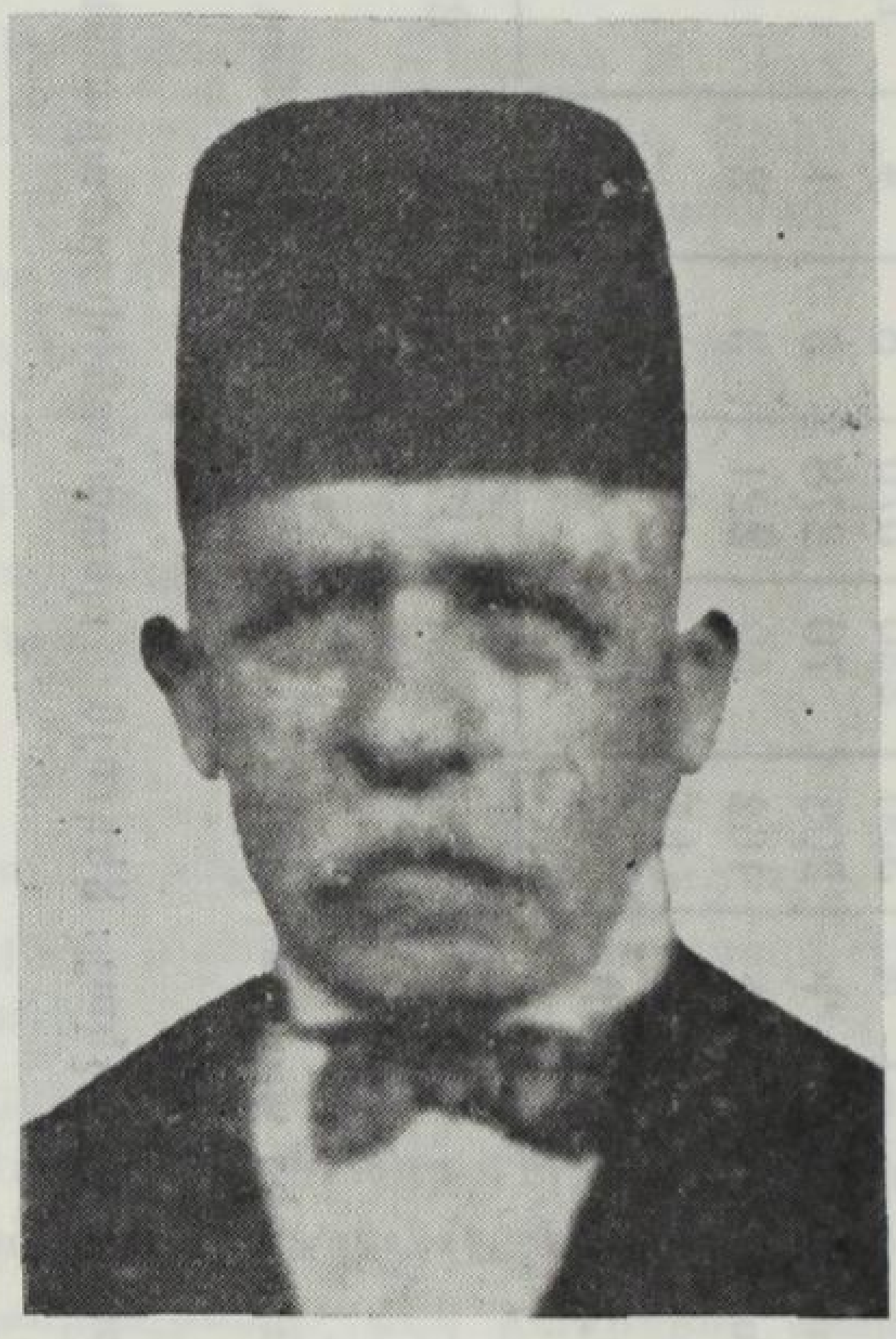

Նշան Դպիրեան՝ Տնօրէն Ս. Էջմիածին Վարժարանի

Ասոնց յաջորդած է Նշան պատուելի կամ վարժապետ Դպիրեան, մշակուած մարդ, բաւական քաջ հայագէտ–գրաբարով միասին, Թրքագէտ եւ Ֆրանսագէտ, արդիւնաւէտ ուսուցիչը եղած է, որ անխոնջ եւ անվհատ սերունդներ կրթած եւ մտաւորական սնունդ ընծեռած է:

Նշան Դպիրեան, ինչպէս պիտի տեսնուի վարը, Կուտինայի ամէնէն արդիւնաւոր Առաջնորդներէն Յովսէփ Եպս. Եանըքեանի հասցուցած աշակերտներէն մէկն էր, որ տնօրէնութիւնը վարած է վարժարանին եւ հոն պաշտօնավարած է աւելի քան 46 տարիներ:

Յակոբ Սթամպոլլուեան(1) (գրական անունով Ատրուշան),

(1) Օսմ. թղթատարութեան նախարարութեան պաշտօնի մէջ էր, երբ յանկարծամահ մեռաւ: Փարիզէն վկայեալ իրաւագէտ էր:

որ Ֆէօթահիայի էր եւ աշակերտած Նշան Դպիրեանի, Բիւզանդիոնի 1902 Յունիս 28ի թիւին մէջ (թ. 1739) իր ուսուցիչին եղած քննադատութենէ մը ազդուած, պաչտպանած է Նշան պատուելի Դպիրեանը, որ իբր թէ «ըստ ամենայնի ձեռնհաս եւ խղճամիտ ուսուցիչ մըն էր: «Ոեւիցէ անցորդէ մը լաւ կը ճանչնամ զինքը, որովհետեւ երկար տարիներ աշակերտած եմ իրեն իմ ծննդավայրս նոյն այդ խեղճուկ եւ աղքատ դպրոցին մէջ եւ տակաւին կը պահեմ սրտիս մէջ պատկառանքն այդ անզուգական դաստիարակին, որու ամբողջ կեանքը զոհողութեան, անձնուիրութեան եւ եռանդուն գործունէութեան պատմութիւն մը եղած է: Իր անունը զրեթէ բնաւ տեսնուած չէ ցարդ Թերթերուն մէջ, վարժապետի, թաղականի, տիրացուի կռիւներու չի խառնուիր, լրագիրներու մէջ բան չի գրեր, աղմուկ քմբոուկ յարուցանող մարդ չէ, լռութեան մէջ աշխատելէ, գործելէ մինակ ախորժող եւ իր գործին, իր պարտականութեանցը հոգւով սրտով նուիրուած եզական տիպար մըն է Նշան էֆ. մեր ուսուցիչնե-

Նշան Դպիրեան իր ընտանիքով

րուն մէջ, վարժապետներուն տեսակ մը Եղիշէ Սրբազանը(1) *փառասիրութեան հաշիւները, էնթրիկները արհամարհող:*

«Դպրոցը, զոր կը կառավարէ, չեմ կարծեր որ տարեկան 60–70 *ոսկիէն աւելի պիւտճէ մը ունեցած ըլլայ երբեք. ամբողջ կեանք մը կարելի է ըսել մաշեցուցած է հոն՝ ինք անձամբ հասնելով ամէն բանի մէկ երկու օգնական դասատուներով եւ առնուազն մինչեւ իրիկուն անդադար աշխատելով մինչեւ հիմա: Բարոյական կորովի, ազնուութեան, անտրտունջ անձնազոհութեան տիպար մը եղած է միշտ այդ հոյակապ ուսուցիչը, զոր քաշքշելէ, խոցոտելէ աւելի պէտք է պատուել, մեծարել: Քանի քանի անգամ տեղւոյն աղքատ միջոցները գրեթէ ոչինչով ապրելու դատապարտած են զինք, կուրծք տուած է դժուարութեանց, գոհ եղած է չոր հացով ու իր սիրած գգուած պարտականութենէն դուրս բան չէ ուզած մտիկ ընել: Քանի քանի անգամներ թէ՛ Իզմիր եւ թէ՛ հոս (Կ. Պոլիս) աւելի շահաւոր, աւելի դիւրակեցիկ պայմաններով գործեր, պաշտօններ գըտնուած են իրեն, չէ ուզած դատուիլ իր ծննդավայրի դպրոցէն, ուր երբեմն կուսակցական վէճեր կարի դառնացուցած են իսկ իր կեանքը, բայց միշտ վաղանցիկ եղած են այդ դառնութիւնները, որոնց միջոցին համբերութեամբ ու անյիշաչարութեամբ քաշուած է մէկ կողմ, ու յետոյ վերստին փնտռուած եւ գրկաբաց ընդունուած է: Իր աշակերտները ուր որ ալ գտնուած են, միշտ պատկառանքով ու երախտագիտութեամբ պահած են յիշատակն այդ յարգելի ու բազմերախտ ուսուցչին, եւ այդ միայն եղած է իր սփոփանքը»:*

Նշան պատուելի Դպիրեանի աշակերտած են Կոմիտաս Վրդ., Կարօ Ուշագլեան, Համբարձում Զօրթեան (Առնակ) եւ շատ ուրիշներ:

Առնակ գովեստով կը խօսի իր վրայ երբ Կուտինահայ յաջորդական սերունդները կրթող, «թէեւ իր տքնութիւնները վարժարանէն *դուրս թաղերուն քով չէզոքացած է միջավայրին անըմբռնելի մէկ անընդունակութեան պատճառով: Հազուադիպութիւն մը պիտի ըլլայ Քէօթահիայի մէջ գտնել մեծ ու պզտիկ մէկը, որ Դպիրեան էֆէնտիի աշակերտած չըլլայ»:* (*Առնակ*, Արշալոյս *Թ.* 97):

Դպիրեան դժբախտութիւնն ունեցաւ այդ կրթական հաստատութեան մահը տեսնելու իր մահէն առաջ, որ տեղի ունեցած է Կ. Պոլիս 21 *Հոկտեմբեր* 1925*ին:*

Իրեն հետ ժամանակակից եւ պաշտօնակից եղած են. Մկրտիչ Շէրպէթճեան, Աստուածատուր Միրիճանեան, Ստեփան Եահլեան, Գառնիկ Պալեան, (յետոյ Բհ. հելլէնական բանակին Աֆիոն Գարա Հիսարի նահանջին ատեն նահատակ), Ստեփան Գարագաշեան (Իտոբան վարպետ), Համբարձում վարպետ Թրքագէտ եւ Ֆրանսագէտ,

---

(1) Ակնարկութիւն Դուրեան Պատրիարքին:

Ս· Էջմիածին վարժարանի տնօրէն՝ Նշան Պիպիրեան (ձախէն չորրորդ), ուսուցիչներ եւ աշակերտներ:

1908ի Սահմանադրութենէն ետք կուտինա եկած են Սանասարեանէն չրջանաւարտ, Ազապապեան(*) Զաւէն, որ տարի մը մնացած է, Լեւոն Երամեան, կոմիտաս վրդ·ի հետ եկած էր:

Վերի թաղի եկեղեցւոյն յարակից կը կանղնէր աղջիկներու վարժարանը 1893ին:

Կուտինացիք մինչեւ այն ատեն պէտք չեն տեսած իսկական սեռի դաստիարակութեան՝ անոր կարեւորութիւնն ըմբռնած չըլլալով:

1908ին աղջիկներու վարժարանը կը յաճախէին 200 աշակերտուհիներ եւ ունէր 4 վարժուհիներ:

1906ին այցելու մը կ'ըսէ· «Երկաեռ դպրոցները փափաճուած վիճակը չունին եւ շէնքերը անբաւական են ու հակաառողջապահիկ եղանակաւ կառուցուած են: Տղոց մէկ մասը, փոքրիկները, մթամած եւ խոնաւ գետնայարկի մը վրայ գետեղուած են, օդի եւ լոյսի կարօտը կը քաշեն: Իրենց կը պակսի արդարեւ որչափ նիւթական՝ այնչափ եւ բարոյական լոյս: Առաջնորդական Տեղապահ Տէր Վահան Ծ· վրդ· կը փափաճի մանկապարտէզ մը կազմակերպելով սոյն

(*) Որ տարի մը պաշտօն վարելէ ետք կուտինայի մէջ անհատական վարժարան մը բացաւ:

տղաքն ազատել այս անվախանձելի կացութենէն: Բայց նիւթականը կը պակսի»: (*Տես՝* Բիւզանդիոն *թ.* 2946, 1906 *Մայիս* 29):

Այս արդահատելի վիճակը վայրկ մը մէջ, որուն Հայ գաղութը ամէնէն յառաջընթացներէն մէկը եղած էր կրթական մարզի մէջ՝ չատ կանուխ ունենալով իր դպրոցները, հետեւանքն էր իրենց տնտեսական ու նիւթական անկման եւ իրենց նախորդ փայլին կորսուելուն, որ յախճապակիի ճարտարարուեստին անչքացումէն յետոյ աւելի ողբալի պիտի ըլլար, եթէ ժթ. դարուն Կուտինայի Հայերը նոր ճարտարարուեստի մը՝ գորգագործութեան մղում չտային եւ անով մասամբ չզարմանէին իրենց կացութիւնը: Արդարեւ գորգագործութիւնը ժթ. դարուն վրկարար դեր մը կատարած է: Այնպէս որ Օսմ. Սահմանադրութեան վերահաստատութենէն ետք, երբ բոլոր Թրքահայ դպրոցները բարւոքելու ջանքեր ի գործ կը դրուէին, Կուտինացիք ալ իրենց դպրոցին զարկ տալու համար 1909 Սեպտեմբերին հրաւիրեցին իբր տնօրէն Ս. Էջմիածնի վարժարանին Արմաշի Գալրեվանքին աշակերտներէն վկայեալ չերամաբոյծ Գառնիկ Փապուճճեան Պարտիզակցին (յետոյ Տէր Արշաւիր Ք.Հ. Վ.արդեբեսեան վախճանած՝ 1958 Գահիրէ, տես՝ կենսագրութիւն, Արեւ 12057–8), որ վեց տարի պաշտօնավարեց այս Թրքախօս քաղաքին մէջ՝ արդիւնաւոր կրթական յեղաշրջումի մը առաջնորդ հանդիսանալով:

Ս. Էջմիածին վարժարանի ուսուցիչներ եւ աշակերտներ

Ս. Էջմիածին վարժարանի ուսուցիչ մը իր աշակերտներով

Ան իր հետ կը տանի Պարտիզակցի երկու վկայեալ մանկապարտիզպանուհիները, Օրք. Հայկուհի Տրէզեան եւ Եւգինէ Մալեան, որոնք հոն առաջին անգամ ըլլալով կը սեղծեն մանկապարտէզ մը մեծ խանդավառութեան առարկայ դարձնելով դպրոցը (Արեւ, թ. 12058): Գառնիկ Փապուճճեան իր անօրէնութեան շրջանին նաեւ աղջիկներու վարժարանին համար կարուձեւի եւ ձեռագործի դասաւանդութիւն կը հաստատէ, պարտիզակէն բերելով ուսուցչուհի մը՝ Օր. Նուարդ Կապէեան, որ «Գալէնտէրեան մեթոտով» կը դասախօսէր:

Դպրոցին մէջ յատկացուած էր սենեակ մը, ուր բարձրագոյն դասարանի աղջիկները օրը 1–2 ժամ դաս կ'առնէին թէ՛ ձեւագիտութեան, թէ՛ ձեռագործի:

Ծնողներ եւ հոգաբարձութիւն շատ ուրախ էին որ իրենց զա-

ԳԱՌՆԻԿ ՓԱՊՈՒՃՃԵԱՆ

ւակները ուսման հետ միաժամանակ գաղափար կ'ունենային իգական սեռին համար կարեւոր այս նիւթին։

Գառնիկ Փափուճճեան կը պայքարի նաեւ Թրքախօսութեան դէմ եւ կը յաջողի գոնէ նոր սերունդը հայախօս դարձնել։

Գառնիկ Փափուճճեանի պաշտօնակից էին Նշան Դպիրեանէ զատ Հաճի Գալֆա Յարութիւն Ջալըքեան, որ եղաւ Քահանայ Տէր Մարտիրոս անունով (վախճանած՝ 1944 կ. Պոլիս՝ Պօյաճի գեղ), որուն համար կ'ըսեն թէ թիփ մըն էր Երանոս վարժապետի։

Բոլոր ասոնք, Քէօթահիացիներ են։

Գառնիկ Փափուճճեան է որ առաջին անգամ Քէօթահիայի վարժարանին մէջ պաշտօնի կոչեց Գէորգեան Ճեմարանէն եւ Սանասարեանէն աւարտական ուսուցիչներ։

Անոնցմէ մէկն էր Արթին վարպետ (Յարութիւն Հէքիմեան) շատ լաւ եւ կարող մէկը՝ Գէորգեան Ճեմարանէն(1), Կոմիտաս Վարդապետի դասընկեր, Պիլէճիկցի, երաժիշտ։

---

(1) Յետոյ քահանայ ձեռնադրուած է Տէր Մատթէոս Քհ. անունով եւ Նիւ Եորքի մէջ քահանայագործած է։ Այժմ վախճանած։

1915ին Գառնիկ Փապուճճեան զինուորական ծառայութեան կը կոչուի եւ կը մտնէ Կ. Պոլսոյ սպայից վարժարանը, ուր կը մնայ երեք տարի՝ բանակի առողջապահական ճիւղին ծառայելով:

Իր բացակայութեան Քէօթահիայի վարժարանի տնօրէնութիւնը կը վարէ Ստեփան Ստեփանեան, որ ծնած է 1879ին Ատաբազար եւ աշակերտած Կ. Պոլսոյ Կեդրոնականին: 1896էն մինչեւ 1908 իբր ուսուցիչ պաշտօնավարած է Ատաբազար, Պէշիքթաշ, Օրթագիւղ, Աֆիոն Գարահիսար:

1909ին իր կնոջ հետ Ատաբազարի մէջ հաստատած է անհատական «Մանիշակ» վարժարանը, զոր մինչեւ իր տարագրութիւնը (1915) շարունակած է:

Քէօթահիա կարենալով մնալ տեղւոյն Ազգ. վարժարանի տնօրէնութիւնը կը վարէ:

1918ի զինադադարին դարձած է Ատաբազար վերաբանալու համար իր վարժարանը, իսկ Քէօթահիայի վարժարանին զինուորագրեալ տնօրէնը Գառնիկ Փապուճճեան դառնալով 1918ի զինադադարին՝ կը վերստանձնէ տնօրէնութիւնը, զոր տարի մը եւս վարելէ ետք անցած է Կ. Պոլիս, ուր ուսուցչական պաշտօններ վարած է մինչեւ 1921: Այդ թուականին կը մեկնի Եգիպտոս եւ քահանայ կը

Ձախէն աջ՝ Տնօրէն Լեւոն Երամեան, ուսուցիչ Գառնիկ Փապուճճեան (Վարդերեսեան) եւ աշակերտներ:

Ձեռնադրուի 1921 Փետրուար 20ին եւ կը պաշտօնավարէ 37 տարի–ներ։ (Տես՝ Արեւ նոյն)։

Նախապատերազմեան շրջանին կուտինա ունէր Հայ Երիտա–սարդաց Միութիւն մը, որ աւելն մը մինչեւ 300 անդամ ունէր։ Ան ունէր իր ընթերցարանը, թատերախումբը, իր երաժշտախումբը եւ լսարանը, ուր կանոնաւորապէս տեղի կ'ունենային կիրակնօրեայ ա–ւելնախօսութիւններ։ (Առնակ, Հայրենիք ամսագիր, 1937 Թ. 9)։

Զինադադարէն ետք անոր յաջորդեց ուրիշ Երիտասարդաց Միութիւն մը, որ տեւեց երկու տարի։ Այս միութեան կ'անդամակ–ցէին աւանց ղաւանական խտրութեան երիտասարդներ որ ազգային մեծ գործունէութիւն ունեցան։ Աւելնապետն էր Ալֆօնս Քէհեաեան որ կաթոլիկ համայնքի կը պատկանէր։ Քէմալական շարժման ա–ւելն զինքը կախաղան հանեցին Թուրքերը։

Կար նաեւ Հայ Կարմիր Խաչի մասնաճիւղ մը Կ. Պոլսոյ կապ–ւած՝ 100 անդամներով, եւ կ'օգնէր հիւանդներուն, աղքատներուն եւ մանաւանդ գպրոցականներուն (նոյն)։

Օսմ. Սահմանադրութենէն յետոյ հոն գոյութիւն ունեցած են քաղաքական կուսակցութիւններ։ Հ. Ց. Դաշնակցութիւնը ունէր 30–35 հոգինոց ենթակոմիտէ մը, որ պատերազմէ ետքն ալ վերա–կազմուած եւ չարունակուած է մինչեւ 1920, եւ Ս. Դ. Հնչակեան–ները՝ 15–20 անդամով մասնաճիւղ մը (նոյն)։

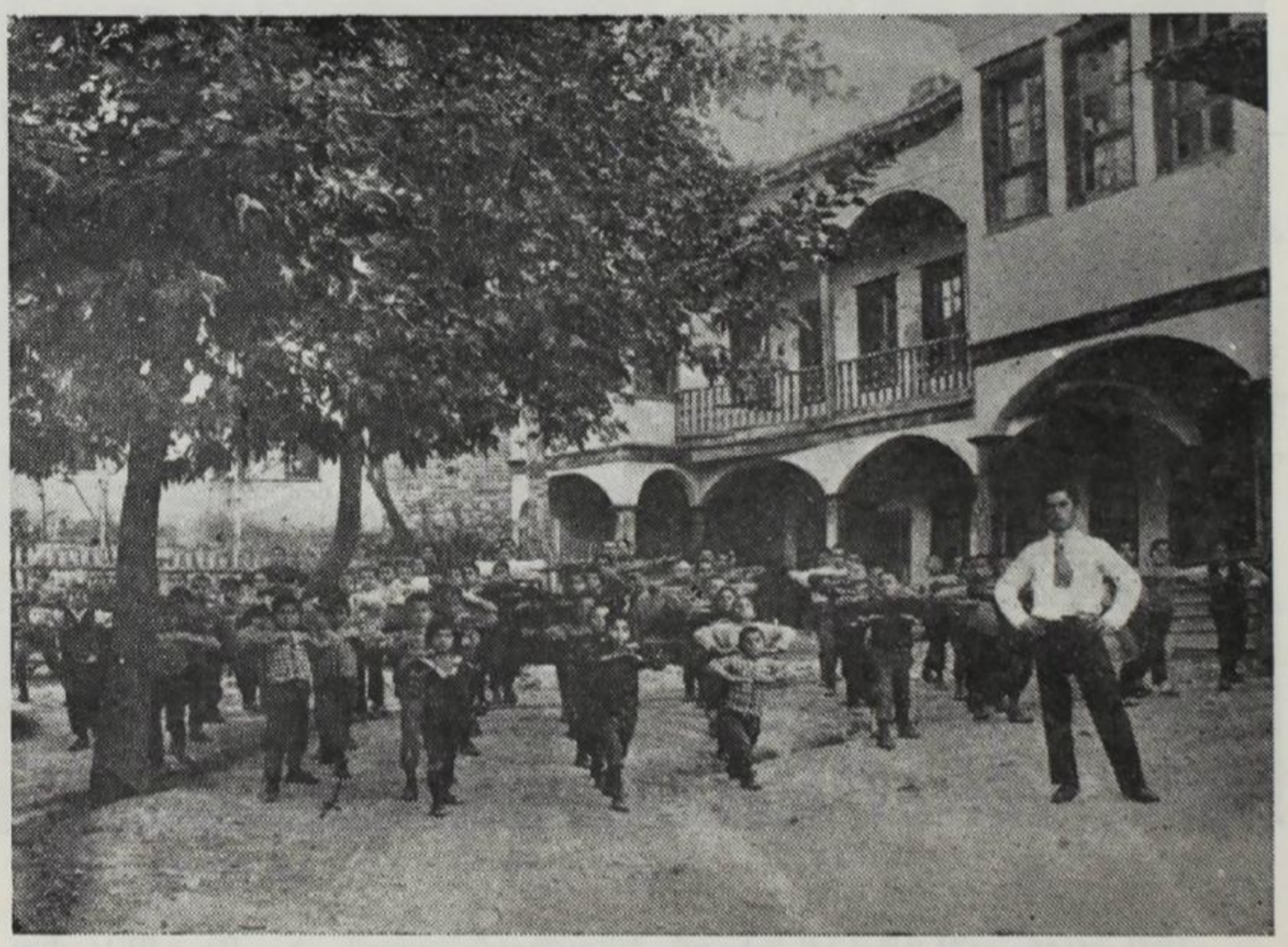

Ս. Էջմիածին վարժարանի տղայոց՝ մարզանք

ԳԼՈՒԽ Է.

ԿՈՒՏԻՆԱՅԻ ՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹԸ ԺԹ. ԴԱՐՈՒՆ ԵՒ ԻՐ ՎԱԽՃԱՆԸ

Ժ-թ. դարուն սկիզբը ինչպէս տեսնուեցաւ Կուտինայի սեփական յախճապակեգործութեան ճարտարարուեստը դէպի իր անկումը կը դիմէր, թէեւ տակաւին հոն կը գործէին 100ի չափ գործատուներ: Այդ դարուն կէսէն քիչ ետքը սրդէն պրեթէ անհետանալու վրայ էր: Դարուն վերջը միայն երկու գործատուներ մնացած էին: Սակայն հակառակ Հայոց սեփական այս ճարտարարուեստին անկման՝ Քէօթահիայի Հայերը կը պահէին իրենց գիրքը քաղաքին մէջ եւ կեանքի պայքարը յաջողութեամբ առաջ կը տանէին: Ասոր ամէնէն գլխաւոր փաստը ան կրնայ համարուիլ, որ Քէօթահիայեցիք չէին պանդխտեր այլուր եւ տեղւոյն վրայ իրենց ապրուստը կը հայթայթէին իբր մանրավաճառ, իբր առեւտրական եւ իբր արհեստաւոր գործելով: Տնտեսական պատճառներով միայն յամր արտագաղթ մը կը սկսի շատ անզգալի: Կուտինացիները կը հաստատուին Կ. Պոլիս, Իզմիր, Պրուսա, Վիեննա եւ մանաւանդ Էսկիշէհիր, ուր Կուտինացիները գերակշիռ էին: (Առնւազն):

1914ին հոն Կուտինա կը գործէին 4 Հայ գորգի գործարաններ (Պ. Սալլապաշեան, Գալուստեան եւ Ընկ., Յովսէփ Յարութիւնեան, Գէորգ Շամգութեան եւ Աբրահամ Զղրլեանեան, որոնք իզմիրէն անգլ. տուներուն հաշուին կը բանէին եւ 60·000 հնչուն Օսմ. ոսկիի արտածութիւն ունէին): Իրենց պատրաստած գորգերը շատ հանուած էին: Ընդհանուր պատերազմէն յետոյ այն գործարաններէն միայն մէկ հատը կը գործէր:

Գալով յախճապակիի ճարտարարուեստին, որ պրեթէ անշքացած եւ անհետացած էր, Ժ-թ. դարու վերջին քառորդին վերածնունդ մը կ'ունենայ Հաճի կարապետ ու Յարութիւն Հաճի Մինասեան եղբայրներու եւ Դաւիթ Յովհաննէսեանի ճիգերով: 1914ին հոն կային երեք գործանոցներ յախճապակիներու, որոնց արտադրութեանց գլխաւոր գնորդներն էին Լոնտոն եւ Բարիզ:

Ամէն օտարական որ առաջին անգամ կ'երթար Քէօթահիա, անպատճառ կ'այցելէր յախճապակեայ անօթներով զարդարուն խանութ մը, որուն յարակից էր գործարան մը՝ բոլորովին նախնական ձեւին մէջ: Այցելուն առաջին յարկին մէջ կը տեսնէր բրուտը, որ իր ճարտար մատներով ձեւ կուտար հողին. երկրորդ յարկին վրայ

վուռը, որ կը ծառայէր թրծելու եւ անօթներուն տալու անհրաժեշտ վայլը: Ամէնէն հետաքրքրականը երբոր յարկին աշխատանքներն էին, ուր երկար սեղաններու առջեւ նստած ծալապատիկ Հայ աղջիկներ բուն իսկ ճարտարարուեստին պեղարուեստական մասը կը կերտէին: Իրապէս հետաքրքրական էր տեսնել Հայ դեռատի օրիորդներուն նուրբ դաւադանիկներուն չարժումները, որոնք հիացում կը պատճառէին եւրոպացի այցելուներու, որոնք միեւնոյն ժամանակ տեսակ մը զարմանք կ'արտայայտէին ճարտարարուեստի այս նախնական ձեւին վրայ:

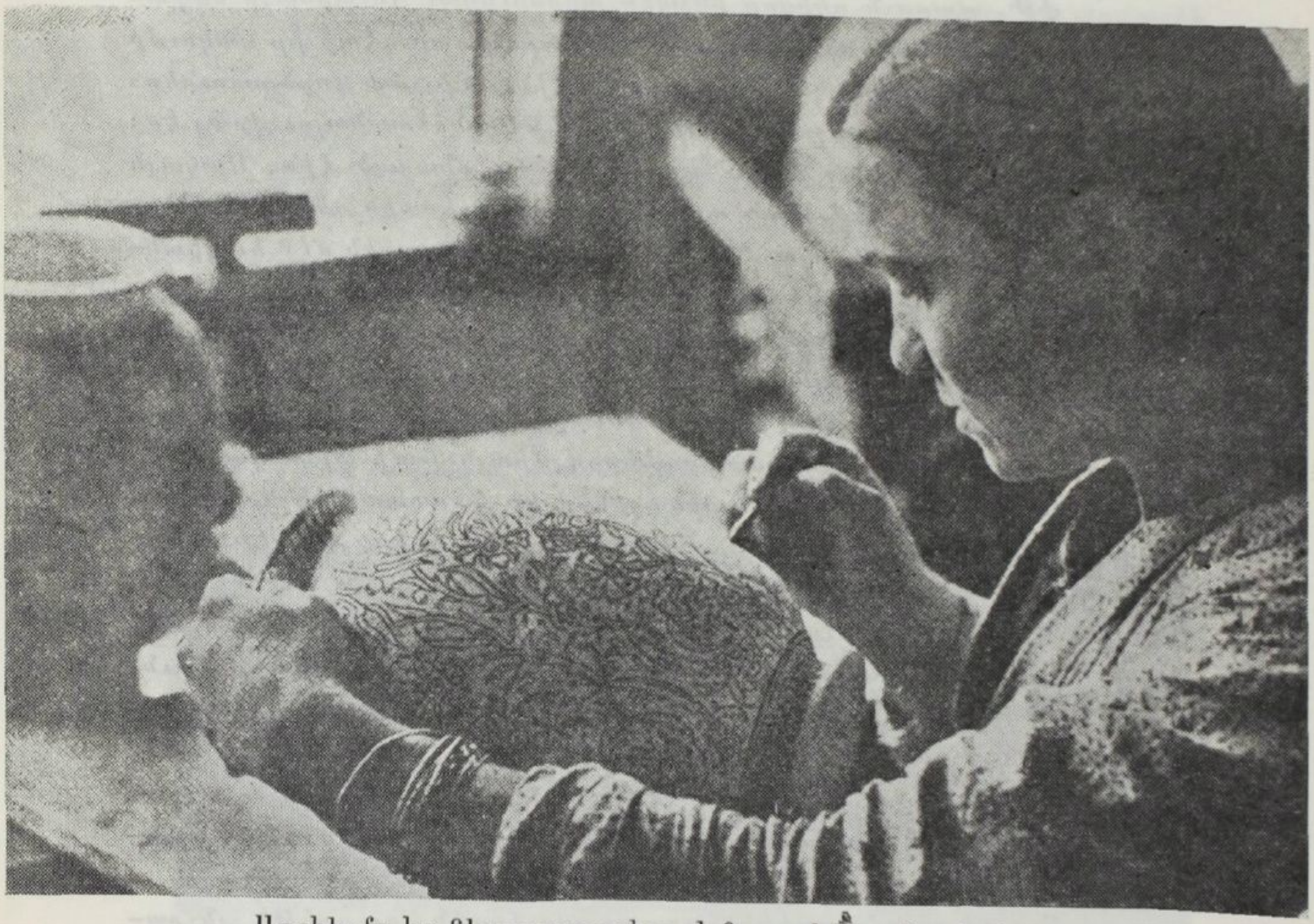

Աղջիկ մը կը նկարազարդէ յախճապակիի աւօթի վրայ

Հաճի Մինասեանի գործարանի արտադրութիւնները, որոնց-մով զբուաղուած են բազմաթիւ չէնքեր, զգալապէս զեղեցիկ էին նախորդ անչքացման զարերու գործերէն: Այս գործարանը վերադարձ մ'ընելով կարծես դէպի ԺԵ. եւ ԺԶ. զարերը՝ մեծ մղում տուաւ անօթներու պատրաստութեան եւ 1909ին Պրուսայի ցուցահանդէսին մէջ իր արտադրութիւնները մեծապէս գնահատուեցան:

Սակայն հայկական այս ճարտարարուեստին վերազարթնումը երկար չտեւեց: Ընդհանուր պատերազմի ահեղ պատուհասը ամէն ինչ տակն ու վրայ բրաւ:

Կուտինայի հայերը կառավարական պաշտօններու հետամուտ չէին եղած առհասարակ, սակայն, կառավարչութեան Մէճլիսը Իտարէի անդամները, ազգին շահերուն պաշտպանութեան համար աշխատած են: Այսպէս իբր ազդեցիկ դէմքեր որոնք Մէճլիսը Իտարէի անդամակցած են, կը յիշուի Արթաքի աղա Տաքէսեան որ կը պատկանէր Քէօթահիայի ամէնէն մեծ ընտանիքներէն մէկուն: Սեդրաք էֆէնտի Զիւրիւքտիչեան որ նախապէս կարճ ժամանակ մը սանճագ էմինի ըլլալէ ետք երկար ժամանակ Մէճլիսի Իտարէի մասնակցած է:

Իսկ կառավարական գանձապահի (սանճագ էմինի) պաշտօն վարած են Մանուէլ աղա Պալանցեան, Յովսէփ էֆ. Հայրապետեան եւ Յակոբճան Հայրապետեան որոնք թէ՛ ազգային շրջանակի եւ թէ՛ կառավարական պաշտօնատարներու առջեւ մեծ յարգանք կը վայելէին:

Հակառակ անոր որ Կուտինացիք զերծ մնացած էին 1895–1896ի Հայկական ջարդերէն եւ 1915ի տեղահանութենէն, որուն ենթակայ եղան Թուրքիոյ բոլոր Հայերը՝ բացի Կ. Պոլիսէն եւ Իզմիրէն, սակայն ի վերջոյ անոնք ալ զոհ եղան Թրքական ատելութեան Իզմիրի Հայոց պէս՝ Փոքր Ասիոյ Թուրք եւ Հելլէն պատերազմին ատենը փճանալով: Կուտինացիք իրենց 1915ին տեղահանութենէն ազատ մնալը կը պարտէին կառավարիչ բանաստեղծ Ֆայիք Ալի Պէյին (ծագումով Քիւրտ) եւ ոստիկան-զօրաց հազարապետ Մէհմէտ Րիֆաթի: Ասոնք ոչ միայն չգործադրեցին տեղահանութիւնը, այլ նոյն իսկ թոյլ տուին զանազան բարեխօսութիւններով 100է աւելի Պրուսացի, Նիկոմիդիացի, Ատաբազարցի, Պիլէճիկցի եւ Էսկիշէհիրցի եւ այլ ընտանիքներու հոն մնալը, շատ հանգիստ պայմաններու մէջ, կանոնաւոր ապրուստ մը հայթայթելու դիւրութիւնները ունենալով:

Գաղտնիք մըն է որ Ֆայիք Ալի Պէյ ի՛նչպէս յաջողեցաւ կեդրոնի հրահանգը չգործադրել, վասնզի ուրիշ գաւառներու մէջ ալ գտնուած են կուսակալներ եւ կառավարիչներ, որոնք չեն ուզած գործադրել Թալէաթի դաժան հրահանգը, սակայն անմիջապէս պաշտօնանկ եղած են եւ իրենց տեղը ղրկուած են գազան նկարագիրով պաշտօնատարներ, որոնք անգթութեամբ ու դժոխային սաստկութեամբ գործադրած են տեղահանութեան եւ ջարդի հրահանգները:

Ըստ Ֆայիք Ալի Պէյի հաւաստումին իր յաջողութեան մէջ Քէօթահիոյ Թուրք ժողովուրդն ալ ունեցած է իր որոշ դերը, վասնզի տեղւոյն Թուրքերը բուռն կերպով ընդդիմացած են Հայերու տեղահանութեան:

Թուրք ժողովուրդին մէջ այս շարժումը առաջ բերելու մեծապէս սատարած են տեղւոյն երեւելիներէն Կէրմիյան զադէները, Հօճա զադէ Րասըք եւ մի քանի ուրիշներ:

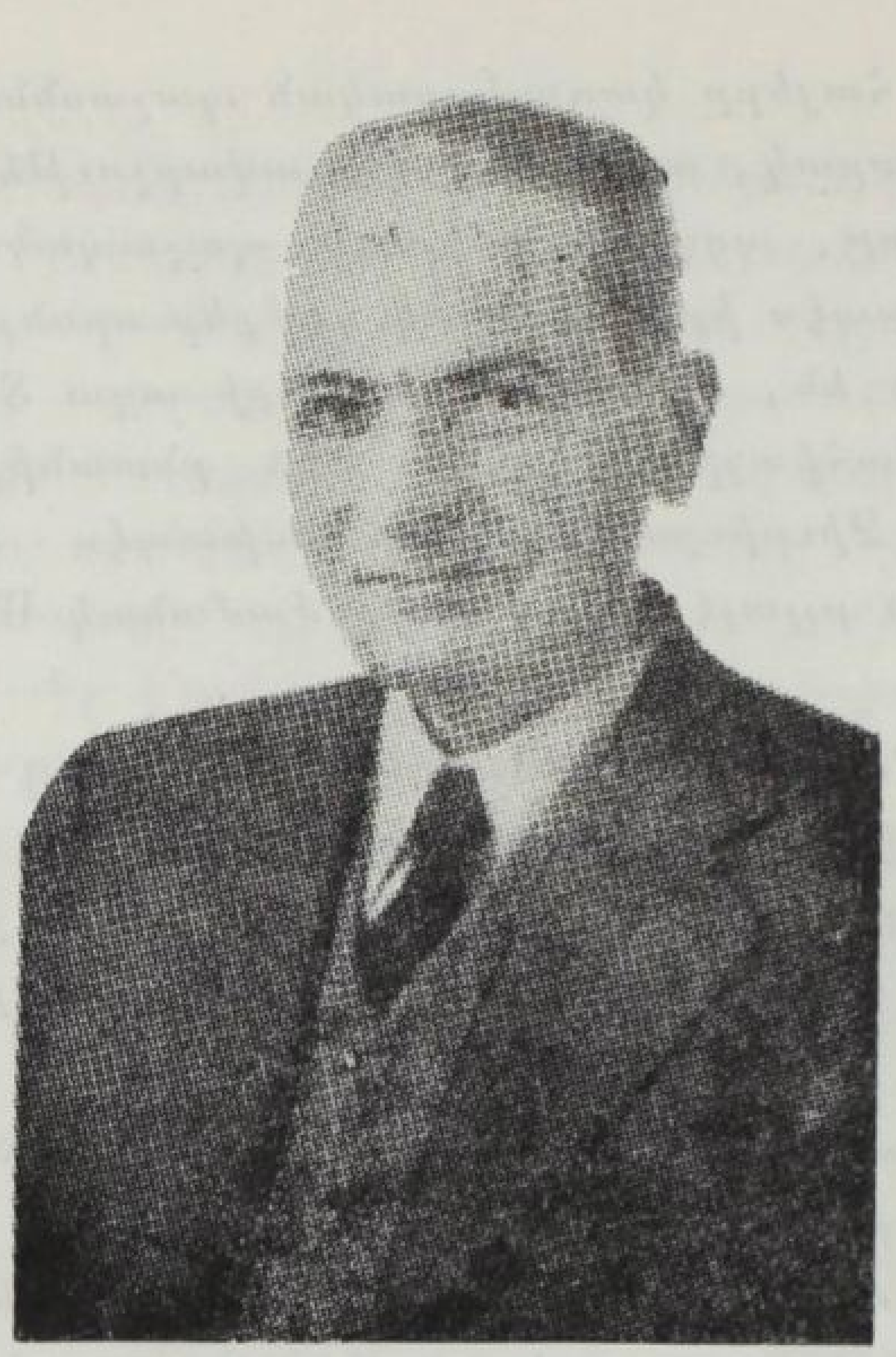

ԴԱՒԻԹ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ
(1884 — 1954)

Ասիկա մեկնութիւն մըն է որ կրնայ համոզիչ թուիլ, վասնզի 1916ին երբ Ֆայիք Ալի գնաց եւ իրեն յաջորդեց Իզմիրի նախկին երեսփոխան Մուֆիտ Պէյ անունով մէկը, դարձեալ ընդհանուր տեղահանութիւն չգործադրուեցաւ, այլ միայն գիշեր մը 13 երիտասարդներ, որոնցմէ մէկն էր յախճապակիի Հայ գործարանին ամէնէն գործօն վարիչներէն Դաւիթ Յովհաննէսեան(1) *ձերբակալուեցան եւ երկուքուկէս ամիս բանտարկութենէ յետոյ՝ ուրիշ ո՛չ Քէօթահիացի կարգ մ՚ընտանիքներու հետ, ընդամէնը* 120 *հոգի Տէր Զօր աքսորուեցան:*

---

(1) Դաւիթ Յովհաննէսեան ամբաստանուած էր իբր Դաշնակցական պետ եւ իրեն համար անդատաստան մահավճիռ սահմանուած էր, սակայն հրաշքով ազատած էր այս անողոք վճիռէն եւ 1919ին նոյն իսկ կրցած էր դառնալ ծննդավայրը, ուր միայն 2–3 ամիս մնալէ ետք անցած է արտասահման եւ Երուսաղէմ հաստատուած պապենական ճարտարարուեստով կը զբաղէր յաջողութեամբ, երբ Պաղեստինի խռովութիւններու եւ Իսրայէլի տէրութեան կազմութեան ատեն պարտաւորուեցաւ հեռանալ եւ նախ Եգիպտոս եւ ապա Պէյրութ ապաստանեցաւ:

Այս չրջանին կատարուած են մասնակի ուրիշ աքսորներ եւ ահաբեկչական արարքներ, ինչպէս Փէօթահիա բերուելով կախաղան հանուած են Հայեր, ինչպէս 1916ին երկու Ամասիացի Տէօքմէճի եղբայրներ, որոնք իբր թէ ձեռնառումբ չինած են:

Նոյնպէս 1918ին Փէսքին Մատէն տարապրուած է Ցարուքիւն Հաճի Մինասեան, յախճապակիի ճարտարարուեստին վերջին ներկայացուցիչներէն մին, որով հարուածուեցաւ այս քաղաքին սեփական արուեստը(1):

Զինադադարէն յետոյ Փէօթահիայի Հայ զորվի զործարաններէն մէկուն հետ իր զոյութիւնը պահած էր Հաճի կարապետ Հաճի Մինասեանի յախճապակիի զործարանը, որ կը չարունակէր զործել, եւ հաւանական է որ եթէ այդ աղէտէն ետք անունք հոն հաներ ճարտ ձգուէին, Կուտինայի Հայերը երկիրին օգտակար եւ արդիւնաւոր այս երկու ճարտարարուեստներուն զարկ տալով մեծապէս պիտի նպաստէին Թուրքիոյ տնտեսական վերելքին:

Այսպէս Հայերը իրենց տնտեսականը վերակազմած էին, ինչպէս վերակազմած էին իրենց հանրային եւ մշակութային կեանքը, որ պահ մը պատերազմին պատճառով կանգ առած էր:

Երբ 1918ին զինադադար եղաւ եւ զաղթականներն ու զինուորները զարձան եւ ծուարածները երեւան ելան, Կուտինայի Հայերը աչխատեցան իրենց մշակութային կեանքը վերակազմել խանդով:

Պէրպէրեանի չրջանաւարտ Պ. Աբրամ Աբրահամեան եւ Պ. Յակոբ Ուչապլեան տեղացի երիտասարդները իրենց չուրջը խմբեցին եւ կազմեցին Երիտասարդական Միութիւն մը՝ Աբրահամեանի վարուքեան տակ զտնուող իր երգչախումբով եւ Պ. Ալֆոնս Քէհեաեանի ղեկավարութեան տակ նուագախումբով:

Նոյնպէս կազմեցին թատերախումբ եւ ֆութպոլի խումբ մը եւ տրուեցան ներկայացումներ եւ երգահանդէսներ:

Այսպէս մշակութային կեանքը թուիչք կ'առնէր տնտեսականին

---

(1) Յարութիւն Հաճի Մինասեան զինադադարէն յետոյ չէ կրցած դառնալ Փէօթահիա եւ ուղղակի անցած է Յունաստան՝ իր եղբօրը եւ ընտանիքին մոտ, որոնք Փէմալականներէն փախչելով հոն ապաստանած էին: Աթէնքի մէջ Հաճի կարապետ եւ Յարութիւն Հաճի Մինասեան եղբարք Յոյն վաճառականի մը հետ ընկերակցութեամբ նոր զործատուն մը կը հիմնեն: Քանի մը տարի յետոյ Հաճի կարապետ կը մեռնի եւ Յարութիւն կը ձգէ զործը եւ ատեն մը ետք եւրոպական ձեւով միագոյն յախճապակի շինող զործատան մը մէջ գոյներու եւ ապիկելու (glazure) ճիւղը կը ստանձնէ եւ կ'ըսուէր թէ մինչեւ 1937–8 հոն կ'աշխատէր մեծամասնութեամբ Հայ զործաւորներու հետ:

Կուտինայի Հայ Երիտասարդաց Միութիւն

հետ, գաղութը կը վերակազմուէր: Եթէ դէպքերը չդահավիժէին, վայլուն էր ապագան Կուտինայի Հայերուն, որոնք զերծ մնացած էին համատարած ազէտէն:

Բայց կարելի չեղաւ Հայերու չար բախտէն եւ դէպքերը առին ճախող ուղղութիւն եւ վրան բոլոր ապագայի երազները եւ Կուտինացիք ալ բախտակից եղան Թուրքիոյ բոլոր Հայերուն:

Մուսթաֆա Քէմալ ըրաւ ինչ որ պակաս թողած էր Իթթիհատը:

1920 *Յուլիս 22ին «ազգային չարժում»ի վարիչներէն Իսմայիլ Հաղգը Պէյ Կուտինա մտաւ իբր Դուվվէյի Թէէտիպիյէ գոմանտանը եւ հրամայեց յանձնել բոլոր պատերազմական զէնքերը՝ անոտողներուն մահապատիժ սպառնալով: Յետոյ զօրակոչի ենթարկեց 1290–1315ի ծնունդ ամէն այր՝ իբր փրկանք որոշելով հրացան մը 200 փամփուշտով:*

Հայերէն 220 անձ կային այդ տարիքներուն մէջ, որոնք զերծ կացուցանելու համար այդ ծառայութենէն կը պահանջէին 197 հրացան, որ ճարելու համար հարկ էր վճարել 33–44 հազար ոսկիի դումար մը, վասնզի մինչեւ այն աեն 30–50 ոսկիի գնուող զէնքերը 150–200 ոսկիի ծախուիլ սկսան:

Երիտասարդաց Միութեան նուագախումբը

Առաջ. Փոխանորդ Տ. Սահակ Ք.Հ. առաջնորդարանի մէջ ժողով գումարելով կը յայտնէ 14·000 ոսկի գոյացնել եւ մխա կողմէ բանակցելով Իսմայիլ Հապղըի պահանջը զեղչել եւ այսպէս այս առաջին վտանգը անցնել՝ մասնաւորապէս չնորհիւ Հելլէններուն, որոնք Սիմաւն ու կէտիզը անցնելով Ուշաղը գրաւած են կուտինայէն 2 ժամ հեռու գտնուող Ալթուն տաղը անցած էին:

Այս գործողութիւններու առեն ահաբեկութիւնը կը չարունակուէր: Իսմայիլ Հապղըյէն 2 օր վերջը կուտինա հասած էր Զէրքէզ Էհէմ Պէյ, որ իր վաշտով Սիմաւ եւ Տէմիրճի ուղղութեամբ իրը ապատամբ քաղաքներ երկուքն ալ աւերից, կողոպտից եւ հրդեհի տալով պարզ արտերու վերածից:

Իսմայիլ Հապղը կուտինայի մէջ կախից Յոյն մը այն պարտութեամբ՝ թէ դէնք պահած էր: Ցետոյ կախաղան բարձրացուց 40է չափ փախստական Թուրք պինուորներ եւ վերջապէս Օգոստոս 19ին Գուշ Ատայի Սահակ Նազարեան անունով առամնաբոյժ մը՝ հակառակ անոր որ պատերազմական առեանէն անպարտ արձակուած էր:

Իսմայիլ Հապղը մահապատիժի ապառնալիքով Քէօթահիայի երեք ազգի բնակչութենէն հաւաքից վրաններ, պուլպայ, չապիկ, թամբ, համեա, կաուք, ձի, կօշիկ, անկողին, վերմակ, աթոռ, լամբ եւայլն, եւ չուկայէն կերպաս, տառտառոկ (capote), անդուս (satin) եւ նման բոլոր նիւթերը՝ իր կազմած տեղական չորս վաշտ պինուորներուն համար:

Առանց փոխարէնը վճարելու համար իբր քէ ժողովուրդէն պահանջեց «Հայրենիքի տուրք»՝ մասնաւորապէս հարուստները ենթարկելով 500էն մինչեւ 4000 ոսկի տուրքի, բայառաբար Իբրանոսեան վաճառատունէն 25·000 ոսկի եւ անոր տնօրէն՝ Արտաշէս Պօյաճեանէն 10·000 ոսկի պահանջելով:

Հայերու բաժինը 79·000 ոսկի էր 22 անձի վրայ բաժնուած, սակայն Իսմայիլ Հապզը առանց պանձելու ժամանակ ունենալու պարտաւորուեցաւ մեկնիլ Հելլէններու յառաջանալէն ահաբեկ: Չէրքէզ Խահէմ Սիմաւի ճակատէն վերադառնալով՝ իր նախորդին սահմանած տուրքը մէկ վեցերորդի դեղչեց, որով Հայերը կը պարտաւորուէին վճարել 13·000 ոսկի, դոր տուին: Խահէմ ինքն ալ խոյս տուաւ Խակիչէհիր ձգելով տեղը իր եղբայրները՝ Ռէշատ ու Թէվֆիք եւ «մանթըզա զօմանտանը» հայատեաց Ֆիւրտ Ապտուլլահը, որոնք իրենց ժահրը թափեցին բայառապէս քրիստոնեաներուն վրայ:

Այսպէս բռնի միջոցներով այսքան խոշոր գումար կորզելէ յետոյ «Հայրենիքի պաշտպանութեան» անունով՝ պատրուակելով թէ Անգարայի «Ազգային Մեծ Ժողով»ի կողմէ սահմանուած գումարէն չատ նուազ քանակութեամբ դրամ վճարած են Ֆէօթահիայի Հայերը, 1920 Սեպտեմբեր 9ի գիշերը՝ ցանկի մը համաձայն կը հաւաքեն 67 Հայեր (որոնցմէ 23ը կաթոլիկ) եւ 25 Ցոյներ, եւ քաղաքէն կը հեռացնեն ու կը տանին Խակիչէհիր, ուրկէ Անգարա փոխադրել որոշած էին (Ժողովուրդի Ձայն, թ. 687):

Երկու օր յետոյ Սեպտեմբեր 11ին՝ Առաջ. Փոխանորդ Տ. Սահակ Ք.ն կը տեսնէ՝ թէ յորդորէ մնացորդները որ իրենց խանութները բանան, եւ չուկայ իջնող բոլոր այրերը, երիտասարդ ու ծեր, մօտաւորապէս 1000 հոգի (6 յոյն ու կաթոլիկ կղերական) կը ձերբակալուին եւ նոյնպէս կը հեռացուին:

Սեպտ. 12ի Կիրակի օր, աւելի քան հինգ դարեր, Հայ ճարտարապետ ցեղին ազգային ապաւէնը եղող եկեղեցւոյ ժամաձայնը կը դադրի եւ ժամերգութիւն չի կատարուիր, վասնզի Տ. Սահակ Ք.ն. սարսափահար խոյս տուած էր:

Նոյն օրը մունետիկ մը հրաւէր կ'ընէր 15 տարեկանէն վեր ամէն այր մարդու՝ ներկայանալու մանթըզա զօմանտանըին սպառնալով հակառակ պարագային հանել իր անունը մարդահամարի արձանագրութիւններէն եւ ինքը կախել, դոյքը յափշտակել եւ տունը հրդեհել: Գրեթէ ամբողջ մնացեալ քրիստոնեաները, մօտաւորապէս 500 հոգի, կը յանձնուին նոյն օրը եւ կը ճամբուին:

Սեպտ 14ին Բ. կարաւանով խճուղիէն հետի տարուած 1000 հոգիէն 550ը — մեծ մասամբ Ցոյն — ետ կը դարձուին Միլլի չարժման դէմ ըմբոստացած Թուրք գիւղացիներու կողմէ, սակայն ասոնցմէ 200 հոգի կրկին ձերբակալուելով Խակիչէհիր կը տարուին:

Յաջորդ օրերուն յուսատու լուրեր կը շրջին Հայերու մէջ, թէ հրամանը 20–40 տարեկաններու վրայ կը կայանայ եղեր եւ թէ անոնք որ այս տարիքէն դուրս կը գտնուին, պիտի դան եղեր։ Արդարեւ 12 Սեպտեմբերի օրը ղրկուած 500էն 135 ծերերն ու անկարները Էսկիշէհիրի մէջ զատուելով՝ Տ. Սահակ Քհ.ի հետ ետ կը ղըրկուին, սակայն հետեւեալ օրը՝ վէսիգա տալու պատրուակին տակ բոլորը կը ժողվուին եւ կայարանը՝ չէնքի մը մէջ կը բանտարկուին։ 60 հոգի ալ դուրսէն եւ Թավշանլըյէն կը խառնուին, որով 200 հոգիի կը հասնի անոնց թիւը։

Հազիւ թէ քաղաքին մէջ կ'արտօնուին մնալ Հայ կիներ եւ մաս մը էրիկ մարդիկ «անվնաս» համարուածներէն։

Տարագրուածներէն առաջին կարաւանին պատկանողները տարուած են Անգարայի Եապան Համամը գիւղաքաղաքը եւ յետոյ Խարբերդ եւ վերջինները Սիվրիհիսար։

Կուտինա աքսորի գործին մղում տուած են տեղացիներէն Մազլում Օղլու Հասան, հազարապետ Նիւզհէթ, Ճէվտէթ, Միւֆիտ, Սէյֆի եւ այլ, որոնք քրիստոնեաներու հեռացումէն շահեր կ'ակնկալէին։ (Տեղահանութեան մասին այս տեղեկութիւնները քաղուած են Առնակի Ժողովուրդի Ձայնը — ժամանակ, թ. 599, 3895ի մէջ գրած մէկ յօդուածէն՝ Կուտինայէն Կ. Պոլիս, Միլլիական Շահատակութիւնները — Նոր «Աստուած» մըն ալ Կուտինայի մէջ, ինչպէս նաեւ Հայրենիք, 1937 թ.9էն եւ Սեպուհ Ակունիի «Միլիոն մը Հայերու ջարդի ամբողջական պատմութիւնը, 1914–1918» Հատորէն, տպ. Կ. Պոլիս 1921, էջ 251–253)։

1920ին Քէօթահիա, արեւմտեան Անատոլուի բազմաթիւ քաղաքներու կարգին, Հելլէնական գրաւման ենթարկուեցաւ, սակայն հազիւ թէ տարի մը տեւեց այս վիճակը։

13 Յունուար 1921ին Ինէօնիւի յաղթանակէն յետոյ Զօր. Բաբուլաս պարտաւորուեցաւ նահանջել դէպի Պրուսա։ Քէօթահիայի Հայերէն անոնք որ իրենց քաղաքը մնացած էին, Միլլի բանակին գրոհին առջեւ լքեցին իրենց բնակավայրը եւ ապաստանեցան տակաւին Հելլէն գրաւման տակ մնացած վայրեր։

Հելլէն բանակները 1921 Յուլիսին վերագրաւեցին Աֆիոն Գարա–Հիսարը, Քէօթահիան եւ Էսկիշէհիրը։ Սակայն այս յաջողութիւնը կարճատեւ եղաւ, վասնզի Թուրք Միլլի բանակը Օգոստոս 25ին սկսող եւ 7–8 օր գիշեր ցերեկ տեւող Սաքարիոյ ճակատամարտին մէջ հուսկ ուրեմն վերջնական յաղթանակը Թուրքերուն մնաց եւ Սեպտ. 10ին սկսած հակայարձակումը պարտաւորեց Հելլէնները նահանջել դէպի Աֆիոն Գարա–Հիսար — Էսկիշէհիր գիծը։

Տարի մը յետոյ Թուրք բանակը 1922 Օգոստոս 27ին Աֆիոն Գարա–Հիսարը կը գրաւէր եւ կը յառաջանար Օգոստոս 31ին Ուշագ

եւ կը պրաւէր Քէօթահիան, այս անգամ վերջնապէս, եւ Հելլէն նահանջը կը վերջանար Իզմիրի աղէտով:

Քէօթահիոյ Հայ բնակչութեան բեկորներն ալ խառնուած փոքր Ասիոյ Հայ խլեակներուն՝ կը նետուէին արտասահման: Քէօթահիոյ պատուական Հայութիւնը եւս տարտղնուած էր չորս հովերուն(1):

Քէօթահիա այլեւս հայաբնակ քաղաք մ'ըլլալէ դադրած է, վասնզի մի քանի խլեակներ միայն մնացած են հոն:

Ըստ ստացուած տեղեկութիւններուն 1925ին «Քէօթահիոյ Հայերուն վիճակը վերջին աստիճան արգահատելի էր: Այս նահանջին մէջ, որ պատերազմէն առաջ ալ հազիւ քանի մը կեդրոններու մէջ Հայութիւն կար, ներկայիս բուն Քէօթահիա քաղաքին եւ Թաւշանլու գաւառին մէջ կը գտնուին 104 հոգի, որուն 18 հոգին բոլորովին անկարող վիճակի մէջ են, 28ը որբեւայրի, 21ը ծերունի, 18ը դպրոցի կարօտ որբեր եւ 19ը երիտասարդներ են: Առնցմէ քիչեր իրենց սեփական պրպտումներն ունին. ոմանք Թուրքերու մօտ կը ծառայեն: Այս չրջանի մէջ ոչ եկեղեցական կայ, ոչ ալ ազգային գործերով զբաղող ոեւէ մարմին:

Մանչերու եւ աղջկանց յատկացուած Մեսրոպեան Վարժարանի չէնքը Թրքական դպրոցի վերածուած է, որով վերոյիշեալ 18 երկաեւ տղաքը փողոցները մնացած են: Թաւշանլուի ազգային վարժարանն եւս քանդուած է:

Բոլոր ազգային հաստատութիւններն ու կալուածները կառավարութեան կողմէ գրաւուած են: Ժողովուրդին մեծագոյն մասը արտաքին օժանդակութեան կը կարօտի: Ակէ առաջ Պատրիարքարանի կողմէ թէեւ դումար մը ղրկուած էր, սակայն ատիկա հազիւ կարճ ժամանակի մը համար կրցաւ տիրող թշուառութիւնը մեղմացնել: (Հրայր, Արեւ, թ. 1849, 24 Մարտ, 1925):

Համաձայն ուրիշ տեղեկատուութեան մը, որ Հայ Սիրտի խըմբագրութեամբ կատարուած է, դարձեալ 1920ական Թուականներուն քաղաքին կէօք Զէշմէ կոչուած հայկական բաւական մեծ փողոցին վերի ծայրը՝ Թրքական գերեզմանոցի կողքին իր կիսակործան տան մէջ կը բնակէր Ատանալը Պօղոս անուն ծերունի մը, որ երկար տարիներ գիւղացի Թուրքերու ջերմամիզութեան եւ Ֆրանկախտի աւանդական բժիշկը եղած էր եւ այս պատճառով ամէնէն սոսկալի հալածանքներու առեն իսկ անոր կեանքը խնայած էին, մինակ անկանջին մէկը կտրելով:

---

(1) Անոնք կը գտնուին գլխաւորաբար Ամերիկա, Ֆրանսա, Յունաստան, Պուլկարիա եւ Ռումանիա:

Այդ օրերուն հոն 100 Հայեր կայլին Ֆէօթահիա եւ բոլորը կ'ապրէին խոշոր տան մը մէջ: Կիներ գրեթէ չկայլին, բացի մէկ քանիէն:

Հիմա կ'ըսուի թէ հոն կը մնան քանի մը Հայ ընտանիքներ միայն, որոնք արտօնուած չեն իրենց սեփական տուները բնակելու, այլ ուրիշ թաղերու մէջ բնակավայրեր վարձելու ստիպուած են:

Իսկ պինադաղարէն յետոյ պոյուքիւն ունեցող յախճապակիի երկու գործարաններէն մէկը բոլորովին փակուած է, իսկ միւսը կը շարունակուի թուրքերու կողմէ բոլորովին անկեալ կերպով:

Արուեստը իր Standard էն շատ բան կորսնցուցած է եւ կարգ մը հին մզկիթներ նորոգելու համար կատարուած բոլոր փորձերը ձախողած են եւ ստիպուած են ոչ-յախճապակեայ նիւթերով կատարել նորոգութիւնները:

Հայ բնակչութեան հետ ուրեմն կուտինայէն հեռացած է պետական ճարտարապետութիւն մը, որ փառքը եղած էր քաղաքին:

ՄԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆ

•

Կուտինահայոց խեցեգործութեան շուրջ սա կարեւոր է գիտնալ, որ առաջին աշխարհամարտէն առաջ այդ ճեռնարկին իսկական մասնագէտ-վարպետներն ու ատոր գարկ տուողներն էին Հաճի Միհրասեան եղբայրները:

Անոնցմէ ետքը միեւնոյն արհեստին պատիւն ու արժանիքը իրաւամբ կը պարտին Մկրտիչ Գարագաշեանի եւ Նշան Պալեանի, որոնք երբեմն եղած են Հաճի Միհրասեաններու գլխաւոր արհեստակից-աշակիցները. իսկ ներկայիս Երուսաղէմի մէջ իրենք ընկերովի կը շարունակեն յախճապակիի առարկաներ արտադրել իբրեւ վերջին արհեստագէտներ՝ անմոռաց պահելու համար Ֆէօթահիայի այնքան համբաւաւոր եղած մէկ արհեստը:

Հ. Իգնատիոս Աքեան

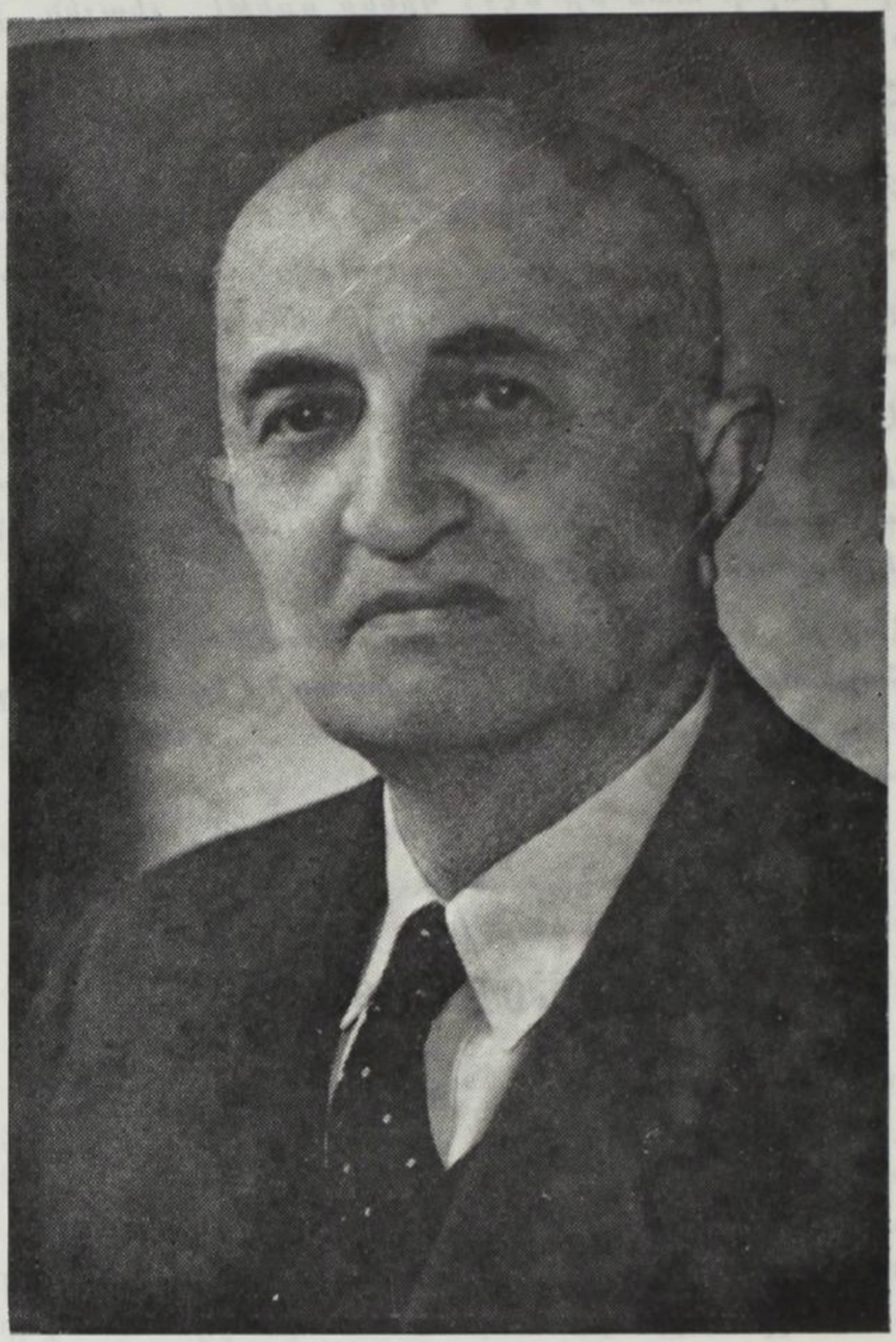

ՄԿՐՏԻՉ ԳԱՐԱԳԱՇԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ Ը.

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ

Հայ գաղութներու անդրանիկ հիմնարկութիւնները, որոնք նոյնպէս իրենց կազմակերպութեան առաջին խարխխները եղած են, աղօթարաններն են, որոնց չուրջ համախմբուած են հայ համայնքները:

Կուտինայի Հայ գաղութն ալ բացառութիւն չէր կրնար կազմել:

Ինչպէս արդէն տեսնուեցաւ, անիկա ԺԴ. դարուն (1391ին յիշուած)՝ այսինքն գաղութին հաստատութեան առաջին տարիներուն իսկ ունեցած էր իր եկեղեցին, որուն անունը ժխտախտաբար չէ յիշուած, սակայն չենք կրնար վստահօրէն ըսել՝ թէ Ս. Աստուածածինը չէր:

Նոյնպէս կէրմեան Զաուէներու վազըֆնամէն, որուն համաձայն յատկացում մը կ'ըլլար մշտնջենական Հայոց եկեղեցիին, 1411 թուականը կը կրէր, հազիւ 20 տարի ետքը 1391 թուականէն եւ ա-ւանդութիւնները մատնանիշ կ'ընեն Ս. Աստուածածին եկեղեցին, վասնզի Քէօթահիայի մէջ հաստատուն աւանդութիւն մըն էր պրէթէ սա պրոյցը, թէ Ս. Աստուածածին եկեղեցին ժամանակին կէրմեան Զաուէներու յարդանոցը կամ ախոռը եղած էր:

Իրը թէ այս ընտանիքի մէկ աղջիկը անդամալոյծ էր: Օր մը Աստուածամայր կ'երեւայ իրեն եւ կ'ըսէ, եթէ իր անունովը եկեղեցի մը չինել տայ Հայոց, ինքը կը բուժէ: Աղջիկը կը խոստանայ եւ կը բուժուի: Անոր վրայ սոյն յարդանոցի տեղը եկեղեցի մը կը չինուի եւ մինչեւ մեր օրերը այդ իսկամ ընտանիքը ամէն տարի ձէթ կը ղրկէ Հայոց եկեղեցիին կանթեղին համար:

Աւանդութիւնը կ'ըսէ թէ Աստուածամայրը իր հոդեթափին մէկ ոտքը ձգած է եղեր կէրմեան Զաուէներուն տունը, որ բուժիչ յատկութիւն ունէր, բերանը ծռածներ կ'երթային իրենց մօտ եւ տան անդամներէն մին այդ հոդեթափով յանկարծակի կը զարնէր հիւանդին բերնին ու կը բուժէր ծռութիւնը: (կարօ Ուշպլեանի 5 Օգոստոս 1918ի նամակ՝ Ստեփան Աբրահեանի նոթերէն):

Այս աւանդութեան համաձայն Ս. Աստուածածին եկեղեցիին յիշատակարանին ցոյց տուած չինութեան թուականէն 1445էն առաջ չինուած էր ուրեմն, ուստի կարելի է որ այդ թուականէն առաջ՝ 1391 եւ 1411 թուականով յիշուած Հայ եկեղեցին չինուած ըլլայ նոյն տեղը, առժամեայ վրան-եկեղեցի կամ փայտաշէն մատուռի հանդամանքով:

Բայց կարելի չէ վճռական ըլլալ, վասնզի պրեթէ ժամանա-

կակից Ս· Աստուածածին եկեղեցիէն, 1490ին կը յիշուի Ս· Սարգիս եկեղեցի մը, որ թերեւս աւելի կանուխ շինուած էր եւ 1512ին Ս· Թորոս անուն ուրիշ եկեղեցի մը, որ կանխագոյն ժամանակի մը մէջ հիմնուած կրնար ըլլալ:

Հետեւաբար կարելի չէ ճշդել՝ թէ ո՞րն է հնագոյնը՝ այս երեք Հայ եկեղեցիներէն, վասնզի անոնց փէրմաններն իրենց նախնական շինութեան թուականներէն ետքը ստացուած են:

Այսպէս Ս· Աստուածածնի փէրմանը ըստ Կ· Պոլսոյ Պատրիարքարանի արձանագրութեանց հիճրի 1327 թուականը ունի:

Ս· Սարգիս գոյութենէ դադրած էր 1840ական թուականներուն՝ բնաւ փէրման չունէր:

Ս· Թէոդորոս նոյնպէս փէրման չունէր, բայց կը յիշատակուէր, թէ հիճրի 1251ին (Քր·ի 1835ին) հիմնուած էր, գուցէ նորոգուած:

Ոմանք այս երեք եկեղեցիներէն հնագոյնը կը նկատեն Ս· Սարգիսը, որ կը գտնուէր 1445ին կառուցուած Ս· Աստուածածինի շատ մօտը, սակայն մուտքի ճամբաները զատ զատ էին, իսկ Ս· Թորոսը կը գտնուէր վերի թաղին մէջ:

Կարելի է մտածել թէ այս եկեղեցիներէն մին Հայերը հիմնած էին իրենց Քէօթահիա հաստատուելէն քիչ ետք, եւ անոր չուրջը հաստատուած էին առաջին յախճապակիի աշխատանոցները, որոնցմէ մէկուն տիրոջը որդին Ս· Սարգիս եկեղեցիի յախճապակեայ սկիհ մը նուէր տուած էր 1490ին:

Սակայն միտքերը շփոթեցնելու հանգամանք ունի Առնակի այն վկայութիւնը, թէ յախճապակիի ճարտարարուեստը կեդրոնացած էր Վերի թաղին մէջ, որուն բոլոր տուներուն յատակը պեղելով սովորական էր հին հնոցի մը փլատակը գտնել:

Եթէ արդարեւ հոն էր գլխաւոր կեդրոնը այս ճարտարարուեստին եւ այս առաջին օրէն, այն ատեն հնագոյն եկեղեցին պէտք է նկատել Ս· Թորոսը, որ կը գտնուէր Վերի թաղին մէջ: Ամէն պարագային, ինչպէս ըսի, կարելի չէ վճռական ըլլալ:

Որոշ կը տեսնուի թէ շատ կանուխէն Հայերը Կուտինայի մէջ ունեցած են երեք եկեղեցիներ, որոնք կը կրէին Ս· Աստուածածին, Ս· Թորոս եւ Ս· Սարգիս անունները(1):

(1) Ալիշան իր Աշխարհագրութեան մէջ կ'ըսէ՝ թէ Հայերը ունէին երեք եկեղեցի, 1· Ս· Աստուածածին, 2· Ս· Թէոդորոս եւ 3· Ս· Լուսաւորիչ: Հաւանօրէն սխալ մը պիտի ըլլայ այս երրորդ կոչումը, որ ոչ ոք չէ յիշած: Ս· Սարգիսը սխալմամբ Լուսաւորիչի վերածուած է՝ մօտաւոր ժամանակի Հայ կաթոլիկներու եկեղեցիին անունը անոր տեղը դրուելով:

Ուշադրութի՛ւն այս ծանօթութեան.— ժամանակագրական

Ս. Աստուածածին եկեղեցին եւ զանգակատունը

Ա. Ս. Աստուածածին աթոռանիստ եկեղեցին է Վարի Թաղին մէջ, որուն սկզբնական շինութեան թուականն է 1445, *ինչպէս կը տեղեկացնէ յիշատակարանը:*

1495, 1617, 1698 *եւ այլ թուականներով ձեռագիրներու յիշատակարանները այս եկեղեցին պոյութիւնը այդ թուականներուն կը հաստատեն:*

1512*ին եւ* 1603*ին ճելալիներու կողմէ հրկիզուած է եւ վերաշինուած անմիջապէս ըստ յիշատակարանին:*

1572*ին պարտէզին պատը եւ* 1726*ին ալ ամբողջ շէնքը փլած է հեղեղէ եւ դարձեալ վերաշինուած է բոլորովին ի նորոյ եւ աւելի չքեղ ու ընդարձակ քան նախնականը:*

Առնակ կ'ըսէ թէ ան էր «հիստ փարթամ իր բազմաթիւ հնութիւններովը, ունի մետաքսեայ նրբերանգ շուրջառներ, եպիսկոպոսական շողակնայեռ, ադամանդակուռ խոյրեր, բահանայական սա-

---

հակասութիւն մըն է կարծելը՝ թէ «Ս. Սարգիսը սխալմամբ Լուսաւորիչի վերածուած է». վասն զի այն ատենները՝ երբ Ալիշան իր Աշխարհագրութիւնը կը գրէր, Ս. Սարգիս եկեղեցին այլեւս գոյութիւն չունէր՝ 1840ին արդէն կործանուած ըլլալով. հետեւաբար ըստ Ալիշանի հիշդ է որ կուտինահայերը երեք եկեղեցի ունէին, սակայն անոնց երկուքը (Ս. Աստուածածին եւ Ս. Թորոս) կը պատկանէին լուսաւորչական հայերուն եւ երրորդը (Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ) կաթողիկէ հայերուն:

Դիտողութիւն՝ Հ. Իգնատիոս Աբեղեան

ղաւարտներ, վարագոյրներ, սկիհներ, պատկերներ, ամէնքն ալ հազուագիւտ թանկարժէք, ձեռագիր մատեաններ, եւ ստուարաթիւ շէնքեր, այսպէսով այս եկեղեցին իր նմաններուն միջեւ աչքառու ճոխութիւն մը կը հանդիսացնէ» : (Արշալոյս Թ. 94) :

Իսկ Կարօ Ուշագլեան կ'ըսէ՝ թէ «Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ խորանին առեւը երկու խուցեր կային երկաթ դուռներով եւ գաղտնի փայտեայ երեսով: Սոյն խուցերուն մին գանձարանն էր, միւսը իբր առօրեայ պէտքերուն ծառայող: Այս վերջին խուցին մէջ պատին կռթնած պատուանդան մը կար վրան հորիզոնական դրուած մէկէն մէկուկէս մեթր մեծութեամբ քարով մը: Կ'ըսէին որ Պօղոս Առաքեալին շինած եկեղեցիին մասն է»:

Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ խորանը՝ սարկաւագներով

Ս. Աստուածածին Մայր Եկեղեցիին երկու կողմերը, Մայր Տաճարին կից կային Ս. Սարգիս եւ Ս. Գէորգ մատուռները: Այս Սուրբերու տօներուն արարողութիւն տեղի կ'ունենար հոն տեղուանքը: Իբրեւ զգեստաւորումի սենեակ կը գործածուէր Ս. Սարգիսի մատուռը:

Այս Մայր Եկեղեցիին առջեւն ընդարձակ պարտէզ էր, որուն մէջ էր նաեւ մանչերու վարժարանը։ Այս պարտէզին մէջ ճիշդ եկեղեցիին դուռին առջեւը կային բաւական թուով տապանաքարեր, որոնք ցոյց կուտային թէ հոն հանգչողներէն շատերը «Ցղնացի»ներ էին։ Ետեւի փոքր պարտէզն ալ գերեզմանի կը ծառայէր եկեղեցիի պաշտօնէութեան եւ նուիրատուներու։ Իսկ քահանաներու դամբարանները մեծ պարտէզին մէջն էին։

Վերջին ժամանակներուն այս եկեղեցիին մէջ պաշտօնավարած են՝ Մեսրոպ Քհ. Տէօքմէճեան եւ Սահակ Քհ. Վարպետեան։

Ս. Աստուածածին եկեղեցին հիմա Թուրքերը վերածած են ելեկտրականութիւն արտադրող գործարանի, իսկ անոր զանգակատունը քաղաքին ժամացոյցի աշտարակ ըրած են։

Բ. Ս. Սարգիս. Իր առաջին շինութեան թուականը անծանօթ է։ Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ յիշատակարանին մէջ տեղ մը ըսուած է, թէ «որպէս սկիզբն ճառիս յիշեցաք թէ ի ժամանակս Սուլթան Մուրատի շինեցան եկեղեցիքն», մինչ միայն Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ շինութեան վրայ խօսուած է։

Կրնայ ըլլալ որ այդ յիշատակարանը վերանորոգողը զանց առած ըլլայ միւս եկեղեցիին վրայ խօսիլ։

Եթէ այս խօսքերը տառական իմաստով ճիշդ են Սուլթան Մուրատ Բ.ի (1421–1451) ժամանակ, Ս. Աստուածածին եկեղեցիին հետ եւ անկէ քիչ մը առաջ կամ վերջը ուրիշ եկեղեցի մըն ալ կամ եկեղեցիներն ալ շինուած են։ Այնպէս Ս. Թորոս եւ Ս. Սարգիս կամ ասոնցմէ մէկը կրնան այն ատենները շինուած ըլլալ։ Առաջին անգամ իր անունին կը հանդիպինք 1490ին ձեռագիրի մը յիշատակարանին մէջ, ուր կը կարդանք «Բազում ճէլալոց եկն աստ ի քաղաք Քէօթահիու չար եւ անօրէն, կարմիր գլուխն (Գըզըլ պաշ–Պարսիկ) բազում զօրօք եւ այրեաց զքաղաքն եւ ընդ նմին այրեցաւ Գ. (3) եկեղեցին։ Յետոյ ողորմութեամբն Աստուծոյ սկսան նորոգել վերստին, ի թվ. ՋԿԱ. (1512) առաջին ամի թագաւորութեան Տաճկաց Սուլթան Սէլիմին»։ Ուրեմն 1512ին վերաշինուած է անգամ մը։

1617ին դարձեալ կը յիշուի։ Այս թուականներուն Տ. Ստեփաննոս Քհ., որ 1618ին 70 ամեայ մեռած էր, նորոգած է այս եկեղեցին, ինչպէս երկու ձեռագիրներու յիշատակարանները կը հաստատեն։ 1512ին, 1648ին եւ 1738ին յիշատակարաններու առանց անունի ակնարկած երեք եկեղեցիներէն մէկը Ս. Սարգիսն էր ապահովաբար։

Այս եկեղեցին երբեմն հայադաւաններ եւ կաթոլիկ հայեր իրարու ձեռքէ յափշտակած են եւ ի վերջոյ հայադաւանները 1840 թուին քանդելով նոյն եկեղեցին՝ շինած են անոր հողին վրայ Ս. Էջմիածին անուն դպրոցին շէնքը։

Գ. Ս. Թորոս՝ Վերի Թաղի եկեղեցին կամ տեղացիներու բացատրութեամբ «Վերի եկեղեցին», որ այսպէս կոչուած է բաղդատաբար բարձրաւանդակի մը վրայ հիմնուած ըլլալուն համար: Զենք դիտեր առաջին շինութեան թուականը:

Սուլթան Մուրատի օրով շինուած եկեղեցիներէն մէկը այս պէտք է ըլլայ, վասնզի 1512ին, ինչպէս տեսանուեցաւ, արդէն Հայերը երեք եկեղեցի ունէին, որոնք այրեցան եւ վերաշինուեցան, հետեւաբար այն կարծիքը՝ թէ մօտ 100–120 տարուան հնութիւն ունի այս եկեղեցին, սխալ է:

Անգամ մը 1603ին ճէլալիները այս եկեղեցին այրեցին եւ ինչպէս միւս երկուքը՝ չուտով վերաշինուեցաւ այս:

1617ին ձեռագիրի մը յիշատակարանին մէջ անիկա կը յիշուի: Նաեւ 1661ին կը յիշուի իր անունը ձեռագիրի մը մէջ: Մինչեւ վերջը կը մնար այս եկեղեցին՝ առանց յատկանշական բան մը ունենալու, մեծ քար մը կար, որուն վրայ ձիու սմբակի ձեւով փորուածք մը կար, որ Ս. Թորոսի ձիուն ոտքին հետքն է՝ կ'ըսէին եւ որուն վրայ թուրք կիներ կուգային նստիլ Աւետարան կարդալ տալու քահանային՝ բուժուելու համար: Ս. Թորոս ալ ունէր իրեն յատուկ չքեղ անօթներ, բայց ոչ Ս. Աստուածածինի չափ:

Հոս կը պաշտօնավարէին վերջին տարիները՝ 1. Պօղոս Ք՛հ., 2. Պետրոս Ք՛հ. Քիւլահեան:

Ս. Թորոս եկեղեցին թուրքերը վերածած են սինէմայի:

Տէր Պետրոս Ք՛հ. Քիւլահեանի յուղարկաւորութիւնը

Կուտինայի Քահանաներ
Ձախէն աջ՝ Տէր Պօղոս Քհ․, Տէր Պետրոս Քհ․ Քիւլահեան, Տէր Մեսրոպ Քհ․ Տէօքմէճեան, Տէր Սահակ Քհ․ Վարպետեան։

Ս․ Թորոս եկեղեցիին կից էր աղջիկներու վարժարանը։

Հայ Կաթողիկէներու եկեղեցւոյն ու դպրոցին վրայ առանձին խօսուած է անոնց նուիրուած Հ․ Իգնատիոս Վրդ․ Աքեանի մէկ ուսումնասիրութեան մէջ որ այս տարի կը հրատարակուի Մխիթարեան տպարանէն։

Բողոքական ժողովարան չկար, վասնզի Բողոքականներ չկային։ Ջեռնարկներ եղած են ժամանակին, բայց հիմ չեն բռնած։ Փորտիսթան (Բողոքական) բառը հոմադօր էր անկրօնի Կուտինայի Հայերուն մէջ։

***

Թուրքերը այս եկեղեցիներէն Ս․ Թորոս եկեղեցին այժմ իբր սինէմայի սրահ կը գործածեն, իսկ Ս․ Աստուածածին եկեղեցին վերածուած է ելեկտրականութիւն արտադրող գործարանի։

Երկու եկեղեցիներու զանգակները վար առնելու եւ զանգակատան կատարի խաչերը կոտրելու համար օր մը բոլոր Թուրք խանութպաններ գործերնին կը ձգեն։

Դիւրութեամբ կ՚իջեցնեն Ս․ Թորոսի զանգակը, բայց Ս․ Աստուածածին եկեղեցիի զանգակը բաւական մեծ ըլլալուն՝ վար կը ձգեն ու Թուրք մը ոտքէն կը վիրաւորուի ծանրապէս։ Ս․ Աստ–

ուածածին եկեղեցիին զանգակատունը իբր քաղաքի ժամացոյցի աշտարակ կը գործածուի:

Այս երկու եկեղեցիները վերջին տարիներու ընթացքին կողոպտուած եւ քանդուած են: (Արեւ, Թ. 1949, 24 Մարտ 1925):

***

Այս հայկական եկեղեցիներէն զատ իբր թէ Հայերը ունեցած են նաեւ ուրիշ եկեղեցիներ:

Այսպէս, կ՚ըսուէր թէ Խաքունեա ըսուած Թուրք թաղին մէջ, որ քաղաքին վերի ծայրը կը գտնուէր եւ Հայ տուներ ալ ունէր իր մէջ, հոն հրապարակին վրայ խոշոր ժայռաձեւ քար մը կար: Ըստ Պ. Կարօ Ուշագլեանի, ժողովրդային զրոյցի մը համաձայն կը հաւատային, թէ այդ քարին տակ հին եկեղեցիի մը անօթներն ու սըրբութիւնները թաղուած էին:

Նոյնպէս կար Ս. Մինաս ուխտատեղի մը քաղաքէն դուրս Թիւրքական թաղի մը մէջ, որ Ջէօրէէն կը կոչուէր, պարզ ժայռ մըն էր, ուր կ՚երթային աղօթելու եւ մոմ վառելու թէ՛ Հայ եւ թէ Յոյն կիներ:

Քիչ մը անդին ուրիշ փոքր ժայռ մըն ալ կար: Իբրեւ թէ այդ փոքր ժայռին վրայ գլխատած են Ս. Մինասը եւ ինք իր գլուխը գրկած եկած մտած խոշոր ժայռին մէջ եւ ժայռը խաչաձեւ ճեղքով մը գոցուած է: (Կարօ Ուշագլեանի 5 Օգոստոս 1948ի նամակ):

Վիեննա բնակող Քէօթահիացի Տէր Սարգիս Կարապետեան, որ իր մանկութիւնը անցուցած է իր ծննդավայրին մէջ կ՚ըսէ. Թէ «Ջէօրէէնը Քէօթահիայի քրիստոնեայ տարրին համար ուխտատեղի մըն է, քաղաքին բլուրի մը կողքին վրայ՝ հազիւ կէս ժամ հեռու թրքական թաղէն անցնելով: Այս բլուրին աչքառու կէտը *Թիւրպէ* մըն է, ուրեմն թուրքերու համար կրօնական նշանակութիւն ունեցող գերեզման մը երկաթով շրջապատուած, գլուխը ծառով մը, որ արդէն հեռուէն կը տեսնուի, քանի որ շրջակայքը ժայռուտ քարուտ հող մը ունենալուն՝ ուրիշ ծառ չկայ եւ ամայի է: Այս *Թիւրպէն* ալ թուրքերուն համար ուխտավայր մը պիտի ըլլայ, որովհետեւ այդ ծառին ճիւղերուն, կաղանդի ծառի մը նման հարիւրաւոր գոյնզգոյն լաթի քուրջի կտորներ կապուած են: Մեր մեծերը մեզի կը բացատրէին՝ թէ թուրք կիները իրենց հիւանդին շապիկէն կամ հագուստէն կը կտրէին այդ կտորները եւ հոն ծառին կը կապէին, որպէսզի հիւանդութիւնը հոն կապուի եւ իրենց հիւանդը առողջանայ:

Այս *Թիւրպէէն* 30–40 քայլ անդին ժայռի մը ստորոտը, քանի մը ոտք հողին մէջ փորուած ճեղք մը, խորունկութիւն մը կայ, մոմերու մուրէն բոլորովին սեւցած եւ մէջը դեռ վառող մոմերէն խորհըրդաւոր տպաւորութիւն մը գործող խուցիկ մը, եւ ահա այս է

Ջէօրէէնը, Սուրբ Մինասի նուիրուած ուխտավայրը, ուր Հայ եւ Յոյն, ընդհանրապէս կիներ եւ աղջիկներ, առտու կանուխէն պզտիկ խումբերով կ'երթան հոն՝ մոմ մը վառելով իրենց աղօթքները կատարելու համար: Այս ուխտաւորները 4–5 հոգինոց խումբերով կ'երթան հոն՝ իրենց հետը իբր պաշտպան առնելով մէկ երկու 8–10 տարեկան մանչեր, թուրք տղայոց քարկոծումին չենթարկուելու համար:

Հայերը կարծեմ իրենց որոշ օրերը ունէին, երկուշաբթին կամ հինգշաբթին, այնպէս որ երբ մենք մեր մայրերուն կ'ընկերանայինք, այն օրերուն Յոյներու չէինք հանդիպիր, այլ միայն Հայ տիկիններու խումբին, ամէնքը իրենց սեւ պատմուճաններուն (*փէրճէ* եւ *սայէ*) մէջ:

Թէ այս սուրբին ի'նչ ուժ կը վերագրուի՝ չեմ գիտեր, բայց քանի որ միայն կիներ եւ աղջիկներ կ'այցելեն Ջէօրէէնը, կ'երեւի լաւ ամուսնութիւն մը եւ երջանկութիւն կը հայցեն իրմէ, ինչպէս կաթոլիկները իրենց Սանքթ–Անթոնիուսէն:

Շատ հաւանական է որ այս ուխտատեղին հին Յոյներէն մընացած, պատմական նշանակութիւն ունեցող վայր մը եղած պիտի ըլլայ: Ջէօրէէնէն վերադարձին սովորութիւն էր *Մ'իւտէրրիս* պարտէզէն անցնիլը, հոն թէյ մը կամ *սալէպ* մը կամ թոկեղ (*սիմիթ*) մը առնելու համար: Կ'երեւի ծոմ երթալը պարտաւորիչ էր»:

Այս ուխտատեղին յետամնացութիւն մըն է քրիստոնէական առաջին դարերէն՝ տեղացի սուրբի մը նուիրուած, քանի որ Ս. Մինաս Կուտինայի հետ կապ ունեցող սուրբ մըն է, վասնզի ըստ վկայաբանութեանց անիկա եգիպտացի զինուորական մըն էր, որ Մաքսիմիանոս կայսեր օրով կը պաշտօնավարէր Կուտինայի մէջ եւ ծածկաբար քրիստոնեայ էր: Անիկա չհանդուրժելով հեթանոսական սովորութեանց թողուց իր պաշտօնը եւ դիրքը, անապատ քաշուեցաւ եւ ճգնողական կեանքի նուիրուեցաւ:

Դիոկղետիանոսի հալածանքներու միջոցին չուզելով հեռու մնալ քրիստոնեաներէն՝ նորէն Կուտինա գնաց եւ յայտարարեց իր քրիստոնեայ ըլլալը: Այս պատճառով չարչարանքներու ենթարկուեցաւ եւ վերջապէս գլխատուեցաւ եւ մարմինը կրակը նետուեցաւ: Հայրենակիցները իր նշխարները փոխադրեցին եգիպտական անապատը, ուր այս յատուկ եկեղեցի կանգնեցին անոր վրայ: (*Թորգոմ Պատրիարք*, Սուրբք եւ տօնք, Երուսաղէմ, 1939 էջ 42–43):

Հետեւաբար Ս. Մինասը տեղական սուրբ մըն էր եւ տիեզերական եկեղեցիէն ընդունուած, որուն յարգանքը աւանդաբար պահպանուած էր տեղացի քրիստոնեաներու կողմէ մինչեւ մեր օրերը: Եւ հաւանօրէն իսլամական տիրապետութեան տակ բնիկ քրիստոն–

եանները իսլամանալէ ետք պահած էին իրենց հին հաւատքին սուրբ ու չեն մոռցած եւ իսլամական ուխտատեղիի մը վերածած են Ս. Մինասի երկու ուխտատեղիները։

Ըստ Պ. Կարօ Ուշպլեանի կողմէ տրուած տեղեկութեանց (նոյն) կար նաեւ «Տէրտէր Միճաս վանքը» կոչուած քարայր մըն ալ քաղաքէն հեռու, ուր ճղնած է եղեր Տէրտէր մը եւ կրած Աւետարան մը, որ «Բէփէէփիր Աւետարան» կը կոչուէր Քէօթահիացիներէն։ Այդ մաղադաթեայ ձեռագիր Աւետարանը կը պատկանէր Ս. Թորոս եկեղեցիին։ Ծանր հիւանդներու վրայ կը կարդային։ Կա՛մ կը բուժուէր կա՛մ կը մեռնէր հիւանդը՝ ասոյն Աւետարանին ընթերցումէն ետքը։ Պ. Կարօ Ուշպլեան կը կարծէ թէ այս Տէրտէր Մինասը Ս. Մինասի հետ չփոթուած է։ Դժբախտաբար Մը կըրտիչ եպս. Ազաւնունի, որ Քէօթահիայի հայերէն ձեռագիրները ցուցակագրած է, (տես՝ Բիւզանդիոն, Թ. 350–351), այս Աւետարանը իր մասնաւոր անունով չէ յիշած, որպէսզի կարելի ըլլար աւելի առարկայօրէն եզրակացութեան մը հասնիլ Մինասներով հիւսած այս պրոյցներու մասին։

Պ. Կարօ Ուշպլեան կը դրէ՝ թէ այս «Տէրտէր Միճաս վանքին» մօտէն կը բխէր շատ աղուոր ջուր մը, որ խողովակներով քաղաք բերուած էր եւ Բէփէէփիր սույու կը կոչուէր։

Պ. Ուշպլեանի համաձայն Քեափէեափիր եւ Բեափիր բառերը իրարու հոմանիշ կը նկատուին եւ այս որակումը կը կարծէ՝ թէ Տէրտէր Մինասին կ'ակնարկէ։

Ուսումնասիրութեան կարօտ հարցեր կը ներկայացնեն Քաթունեա Քաղին ժայռին, Ս. Մինասի ուխտատեղիին եւ Տէրտէր Մինասի վանքին շուրջ հիւսուած աւանդութիւնները։

ԳԼՈՒԽ Ը.

ԿՈՒՏԻՆԱՅԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԹԵՄԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Գաղութներու մէջ եկեղեցիներու չինուելիւնը անոնց առաջին կազմակերպութիւնն էր, որ պէտքի մը պոհացում կուտար եւ, ինչպէս տեսանք, Կուտինայի մէջ անոնց թիւը չատ կանուխէն՝ եթէ երեք հատ չէր, գոնէ երկուք էր, մէջոց մըն ալ երեք հատ ըլլալու պայմանով:

Սակայն միայն եկեղեցիներու կառուցումը բաւական չէր: Հայ եկեղեցական կեդրոնները ցրուած հօտին միչտ հոգածու եղած են՝ Նուիրակներ եւ Հովիւներ ղրկելով կամ անոնց հոգեւոր տեսչութեանը ենթարկելով մերձակայ աթոռները:

Կուտինա, ինչպէս տեսնուեցաւ, թէ՛ Կ. Պոլսոյ պրաւումէն (1453) առաջ եւ թէ անկէ յետոյ ենթակայ եղած է Կ. Պոլսոյ վիճակաւոր եպիսկոպոսներուն կամ իրենց բացառիկ տիտղոսով Պատրիարքներուն:

Ոսկան Եպս. Երեւանցիի (վախճանած՝ 1674) ժէ. դարուն կազմած վիճակներու ցուցակը (տես Dictionnaire de géographie sacré et écclésiastique par M. Benoit, Paris, *տպ.* Migne 1854–1862 *Ա. Հտ. էջ* 820–823), *կամ Ալիշան* Այրարատ, 1890 *էջ* 231, *եւ Օրմանեան,* Ազգապատում *էջ* 2546–49) *նոյնպէս կը հաստատէ՝ թէ Ամբեմտեան Փոքր Ասիոյ մէջ՝ Անկիւրիայէն դէպի արեւմուտք ոչ մէկ եկեղեցական վիճակ կամ եպիսկոպոսական աթոռ գոյութիւն ունէր բացի Կ. Պոլսոյ աթոռէն: Ասիկա փաստ մըն է թէ հին դրութիւնը չարունակուած է ԺԴ. դարէն մինչեւ ԺԸ. դար:*

Ասոր մէկ գօրաւոր փաստը կուտան Սիմեոն Երեւանցի Կաթողիկոսի (1763–1780) *օրով կազմուած երկու ցուցակները, որոնք կը թուեն Ս. Էջմիածնի նուիրակութեանց թեմերը:*

Առնցմէ առաջինը՝ Կաթողիկոսին քարտուղար Երեմիա Եպս. Օշականցիէ կազմուած 1765ին, Կ. Պոլսոյ նուիրակութեան սահմաններուն մէջ կ'առնէ Քէօթահիան Ադրիանուպոլսոյ, Թրակիոյ, Պրուսայի, Նիկոմիդիոյ, Ատարպազարի, Պանտրմայի եւ ասոնց չրջակայ գիւղերուն հետ (Տես՝ Գիւտ Ք՛հ. Ազանեանց Գիւտ Հայոց Պատմութեան, Գ. էջ 797):

Երկրորդը պատրաստուած աւելի ուշ թուականով՝ Կ. Պոլսոյ նուիրակութիւնը կը ներկայացնէ դրեթէ միեւնոյն սահմաննե-

րով, միայն կը յարէ թէ «Այս վերոյ գրեցեալ երկրորդ վիճակս նուիրակութեան՝ այսինքն Էտրէնէ քաղաքն եւ այլ հետեւեալքն զկնի նորին մինչեւ ցայժմ էին ընդ Կոստանդնուպոլսոյ մի վիճակ նուիրակութեան: Իսկ մեք ի Կոստանդնուպոլսոյ որոշեալ արարաք ուրոյն վիճակ նուիրակութեան եւ առաքեցաք ի յիւրաքանչիւրսն զիւրոյն ուրոյն Նուիրակունս» (*Տես*՝ Ջամբռ, *էջ* 45):

Հոս նաեւ Քէօթահիան կապուած կը գտնենք Կ. Պոլսոյ վիճակին եւ անկէ անջատուած Էտիրնէի Նուիրակութեան, ինչ որ հին ու վաղեմի աւանդութեան մը արձագանգն էր, որ պահուեցաւ մինչեւ ԺԷ. դար:

Այդ դարուն սակայն երբ Պատրիարքութիւնը ստորաբաժնուեցաւ եւ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքները ներկայացուցիչ կամ պատուիրակ (մերախսա) *եկեղեցականներ դրին զանազան կեդրոններու մէջ, Կուտինա՝ ինչպէս կը թուի չեղաւ անոնցմէ մէկը, որ օգտուեցաւ այս դրութենէն եւ ինչպէս կը տեսնուի՝ անիկա առաջին անգամ Փոքր Ասիոյ արեւմտեան կողմը կազմուած նոր Առաջնորդութիւններէն Նիկոմիդիոյ — Արմաշի աթոռին ենթարկուած է, եթէ պահ մը աւելի հին Գաղատիոյ Առաջնորդութեան մաս չէ կազմած, ինչպէս ինչ ինչ երեւոյթներ կարծել կուտան: Սակայն ԺԸ. դարուն վերջը Կուտինայի մէջ պատահած չփոթութիւնները եւ արծարծուած վէճերը հաւանօրէն պատճառ եղան, որ հոն անջատ Առաջնորդութիւն մը կազմուի: Դժբախտաբար այս կազմակերպութեան որոշ թուականը ճշդելու վիճակի մէջ չեմ:*

Այսուհանդերձ հաւանական կը նկատեմ որ այդ կարգադրութիւնը եղած ըլլայ 1780*էն քիչ յետոյ, վասնզի այդ թուականներուն Արմաշի վիճակէն կ'անջատուին Ճելալիներու արշաւանքին հետեւանօք արեւմտեան Փոքր Ասիոյ մէջ հաստատուած Հայ գաղութներէն ոմանց հոգեւոր տեսչութիւնները, որոնք Արմաշի վանքին կապուած կը մնային մինչեւ* 1770–1780 *թուականները:*

Նոյն տարիներուն կը կատարուին նոր բաժանումներ եւ ինչպէս Պանտրմա–Պալըքէսիր՝ նոյնպէս նաեւ Կուտինա հաւանօրէն 1780*ական թուականներուն կը կազմէ առանձին Առաջնորդութիւն մը:*

Յայտնի չէ դժբախտաբար թէ այս Առաջնորդութիւնը հաստատուած ատեն իրեն իրաւասութեան շրջանակը ի՞նչ էր, սակայն շատ հաւանական է մտածել՝ թէ Քէօթահիայի հին գաղութին կապուած են Ողիմպոսի հարաւ–արեւելեան կողմը գտնուող բոլոր հայաբնակ վայրերը:

Այս մասին բաւական վաւերական ապացոյց մը կրնայ համարուիլ 1839 *թուականով առաջնորդական* Պէրաթի *մը մէջ (պահ-*

ւած Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանը) նշանակուած վայրերը իբր կուտինայի Հայոց Առաջնորդներու իրաւասութեան ենթարկուած:

Ահա այդ վայրերը, որոնք ամէնքն ալ Կ. Պոլսոյ Նուիրակութեան ենթակայ էին.

Քէօթահիա (Սանճագը)
Պիլէճիկ
Թաւշանլու
Գարաճըհիսար
Զալկարա(1)
Մուրատչայ
Ասարլըք
Թիւրքման
Կէօլտաղը:

Ինչպէս կը տեսնուի կուտինայի Առաջնորդութիւնը ունէր նախապէս բաւական ընդարձակութիւն, որ 1844ին աւելի ընդարձակեցաւ, երբ Գաղատիոյ Առաջնորդութենէն անջատուելով այս վիճակին կցուեցան՝

1· Գարա Հիսարը Սահիպ կամ Աֆիոն Գարա Հիսար,
2· Ուշագ (2),

ինչպէս ցոյց կուտան Պատրիարքարանի արձանագրութիւնները:

Այս ծաւալուն վիճակը սակայն հազիւ երկու տասնեակ տարիներ տեւեց եւ 1865ին կուտինայի վիճակը բաժնուեցաւ երկուքի:

Ա. Կուտինա՝ իրեն ենթակայ ունենալով Աֆիոն Գարա Հիսարը, Ուշագը, Թաւշանլուն կազմեց մէկ վիճակ.

Բ. Պիլէճիկ՝ իրեն ենթակայ ունենալով Զալկարան, Մուրատչայ, Ասարլըգ, Թիւրքման, Կէօլ տաղը եղաւ առանձին վիճակ մը իր մասնաւոր Առաջնորդներով (Պատրիարքարանի արձանագրութիւններ): Սակայն այս կարգադրութիւնը հաստատուն չէ մնացած: 1875ին Աֆիոն Գարա Հիսար եւ Ուշագ դարձեալ Գաղատիոյ Առաջնորդութեան կապուած են՝ հակառակ Ազգ. Կեդրոնական Վարչութեան 1871ի որոշման: Ժամանակ մը յետոյ (1880 Օգոստոս) վերատին այս երկու թեմերը կը միանան կուտինայի Առաջնորդութեան, որուն միացած էր նաեւ 1889ին նոր բարգաւաճող Էսկիշէհիրը:

---

(1) Գարաճըհիսար եւ Զալկարա Կ. Պոլսոյ Նուիրակութեան ենթակայ վայրերու մէջ յանուանէ չեն յիշուած: Գարաճըհիսար նախապէս հայաբնակ պէտք է եղած ըլլայ: 1627ին գրուած Մաշտոցի մը գրիչն է Յովսէփ Եպս. Գարաճըհիսարցի:

(2) Նկատելի է որ այս երկու բաղաքները Անկիւրիայի Նուիրակներու շրջանակին մէջ նշանակուած են. (տես՝ Զամբռ, էջ 46):

Պղտիկ մի քանի փոփոխութիւններով կուտինայի առաջնորդական վիճակը իբեն իբր թեմ եւ վիճակ ունէր հետեւեալ վայրերը Ժթ. դարուն վերջերը.

1. Քէօթահիա
2. Թաւշանլը կամ Քէչան
3. Էսկիշէհիր
4. Աբալան Պէյ
5. Եէնիճէ
6. Զիֆթլիկ
7. Ուշաք
8. Աֆիոն Գարա Հիսար
9. Եայլա Քէօյ (նախապէս Պրուսայի թեմ):

1880ին Աֆիոն Գարահիսարցիք պահանջեցին առանձին Առաջնորդութիւն մը:

Պատրիարքարանը միացեալ թեմի հանգամանքով միայն գոհացում տուաւ իրենց փափաքին եւ այս հիման վրայ Աֆիոն Գարա Հիսար ունեցաւ առանձին թեմական կազմակերպութիւն՝ միայն Առաջնորդին անձին վրայ միացած մնալով Կուտինայի:

1904ին երբ Օրմանեանի Պատրիարքութեան շրջանին կատարուեցաւ վիճակային նոր բաշխում մը, կառավարական վարչական բաժանումներուն ըստ կարելւոյն պատշաճեցնելով մեր եկեղեցական թեմերու բաժանումները, Կուտինայի Առաջնորդութիւնը եւս սեղմուեցաւ Քէօթահիոյ կառավարչութեան սահմաններուն մէջ: Վիճակը ունէր ընդամէնը 4 հայաբնակ վայր.

1. Քէօթահիա թեմապլուխ
2. Էսկիշէհիր
3. Ուշաք
4. Քէչան:

Այս նոր կարգադրութեան համաձայն 1905 Փետրուարին Գաւառական Ժողովի նոր ընտրութիւնները կատարուեցան երեսփոխանական հետեւեալ բաշխմամբ.

3 եկեղեցական երեսփոխան
6 աշխարհական երեսփոխան Քէօթահիոյ Ս. Աստուածածին թաղէն
6 աշխարհական երեսփոխան Քէօթահիոյ Ս. Թորոս թաղէն
4 աշխարհական երեսփոխան Էսկիշէհիրէն
1 աշխարհական երեսփոխան Ուշաքէն
1 աշխարհական երեսփոխան Քէչանէն (Թաւշանլը)
21 երեսփոխան ընդամէնը:

Քէօթահիա կ. Պոլսոյ Ազգ. Ժողովին միայն 1908ին Օսմ. Սահմանադրութեան վերահաստատութենէն ետքն է որ առաջին

անդամ կեդրոնին՝ Կուտինա–Ափիոն Գարա Հիսար տուած է երեսփոխան մը յանձին Զարեհ Խօրասանճեանի (Ատենագրութիւն Ազգ. ժողովի. *բացում* 1909ին էջ 349):

***

Վիճակին ենթակայ երեք թեմերուն վրայ եւս դաղափար մը տուած ըլլալու համար կուտամ հետեւեալ համառօտ ծանօթութիւնները:

1. Էսկիշէհիր, *վիճակին ամէնէն կարեւոր քաղաքն էր: Ի հնումն կը կոչուէր* Տօրիլէր *կամ* Տորիւլէոն *կամ* Դորիլիոն *կամ* Դորիլէ *եւ պատմական վայր մըն էր Հռոմայեցւոց եւ Բիւզանդացւոց տիրապետութեան շրջանին:*

Հին Տորիւլէոն *կառուցուած էր բարձրաւանդակի մը վրայ: Այս հին քաղաքէն կը մնային իր հնութիւնները եւ փլփլած պարիսպները:*

1156ին *երբ Սելճուկները տեղաւորուեցան այս շրջանին մէջ, քաղաքը փոխադրեցին* Փուրսաֆ *գետին եղերքը, իսկ Դորիլէի հրեական աւերակները կը տեսնուէին քաղաքէն 20 վայրկեան հեռու՝ անոր հիւսիս–արեւելեան կողմը:*

Արդի քաղաքը կը գտնուի ընդարձակ դաշտի մը մէջ, Գօճա–Սու *եւ* Սարը–Սու *գետակներուն վրայ, ժայռուտ բլուրի մը ստորոտը, կուտինայէն* 12 *ժամ հեռու:*

Մինչեւ Պաղտատի երկաթուղիին այս քաղաքէն անցնիլը անիկա չունէր մասնաւոր կարեւորութիւն մը եւ հոն հաստատուած Հայոց թիւը չափազանց աննշան էր:

Երկաթուղիին շինութենէն յետոյ այս քաղաքը ստացաւ մեծ կարեւորութիւն, վասնզի Էսկիշէհիրի մէջ երկաթուղին կ'երկճիւղէր եւ մէկ ճիւղը կ'երթար Անգարա եւ միւսը Գոնիա:

Քաղաքը այս հանգամանքովը ստացաւ մեծ զարգացում եւ դարձաւ առեւտրական կեդրոն մը: Այս պատճառով հոն գտնուող Հայոց թիւը աճեցաւ եւ 1889ին *անոնց հովուութիւնը Քէօթահիայի Առաջնորդներու յանձնուեցաւ:*

Քաղաքը ունէր 10·000 *բնակիչ* (3000 *տուն*)(1), *մեծագոյն մասը Թուրք:*

Հայերը 200 *տուն էին* (40–50 *տունը Հայ Կաթոլիկ*)՝ *մեծ*

---

(1) Ալիշան իր *Աչխարհագրութեան* մէջ 600 տուն նշանակած է: Ասիկա բաւական է ցոյց տալու՝ թէ քաղաքը ինչպէս զարգացած է ԺԹ. դարու վերջերէն սկսեալ:

մասը Կուտինայէն եւ Սիվրի Հիսարէն գաղթած, բայց բազմաթիւ Հայ պանդուխտներէ: Մեծ մասամբ կը զբաղէին վաճառականութեամբ եւ արհեստներով:

Վաճառականութեան գլխաւոր նիւթերն էին այծի ատեւ, ափիոնը եւ մանաւանդ ծովափրփուրը (լիւլէ քաշ), որ համբաւաւոր էր եւ մեծ չահու աղբիւր:

Հայկական տեսակէտով նորագոյն գաղութ մըն էր, որ արտասովոր զարգացում մը ունեցած էր չնորհիւ Անատոլուի երկաթուղիին, որուն պաշտօնէութեան մէկ կարեւոր մասը Հայերէ բաղկացեալ՝ կը պտնուէր այս քաղաքին մէջ:

Հայերը հոն չինած էին Ս. Երրորդութիւն անուն եկեղեցի մը(1) եւ Ս. Մեսրոպեան եւ Ս. Սանդուխտեան երկսեռ վարժարանը, որ դարուս սկիզբը ունէին 162 մանչ եւ 59 աղջիկ (221 ընդամէնը) աշակերտ՝ 3 ուսուցիչներով եւ 2 ուսուցչուհիներով:

Եկեղեցւոյ սնտուկը կը վճարէր 420 ղրչ. ամիսը, թոշակներէ կը գոյանար 580 ղրչ. եւ գանձանակով եւ այլ միջոցներով կ'ապահովուէր 150 ղրչ., որով ամսական ընդհանուր ծախքն էր 1150 ղրչ. (Արեւելք օրաթերթ Կ. Պոլիս թ. 6830):

2. Թավշանգլը կամ Քէշան, Քէօթահիայէն արեւմտեան կողմը կառքով 8 ժամ հեռու, ցած հովիտի մը մէջ չինուած 900 տնուոր բնակչութեամբ գիւղաքաղաք մըն էր, օղով եւ ջուրով ոչ այնքան նախանձելի: Մեծ մասամբ գաղթած են Ցղնիէն(2) կամ Ցղնայէն, ինչպէս հաստատած է Ազաւնունի Եպս. տապանաքարերով եւ ձեռագիր յիշատակարաններով: (Հմմտ. Բիւզանդիոն թ. 885, 23 Սեպտ. 1899): Այս գաղթականները կը թուին հոն հաստատուած ըլլալ ժէ. դարուն առաջին կիսուն կամ վերջերը եւ մասը կը կազմեն այն գաղութին, որ Գողթան գաւառին այդ աւանէն իբր թէ 300 ընտանիքով մեկնած եւ տասանորդուած կուտինա հասած էր (տես վերը): Ասոնցմէ իբր թէ 5 ընտանիքներ եկած հաստատուած են Թավշանլը եւ հիմը դրած են տեղւոյն Հայ գաղութին (Առնակ, Հայրենիք, 1937 թ. 9): Թէեւ Երքախօս, բայց իրենց ծագումը յայտորոշող ընտանեկան բառերը, ինչպէս նաեւ իրենց լեզուին չեշտը եւ արտասանութիւնը եւ աւանդութիւնք մինչեւ վերջը պահուած էին (Բիւզանդիոն, թ. 885): Առաջին գաղթականները եկած բնակած են նախ պանդոկի մը մէջ, որ կոչուած է Աճէմ Խան (Նոյն):

---

(1) Եկեղեցիին հրովարտակը կը կրէր Հիճրէթի Եվայիլի ճէմազիւլ Եվվէլ 1276 թուականը:

(2) Ալիշան Ագուլեցի կը կարծէ աւնոնց ծագումը, որ կարծեմ սխալ մլ չէ, վասնզի Ցղնա գիւղը Ագուլիսի մօտ է:

Կ'ըսուի թէ մինչեւ 200 տունի բարձրացած է անոնց թիւը, բայց յետոյ սոսկալի հրդեհի մը պատճառով չատերը պաղթած են ի Քէօթահիա (Նոյն):

Մինչեւ 1850–1860 թուականները իրենց մէջ բաւական թուով հարուստներ կան եղեր բայց յետոյ հետզհետէ կորսնցնելով իրենց նիւթական ճոխութիւնը աղքատացեր են:

Հայերը 1850–1855 թուականներուն ըստ Ալիշանի 50 տուն էին, իսկ 1870–1871ին 10 տուն ըստ Յովսէփ Եպս. Եանըդեանի (տես՝ Մասիս թ. 1109, 6 Յուլիս 1871): 1899ին Ազաւնունի Մկրտիչ Ծ. Վրդ. 50 տուն եւ 1906ին Վահան Ծ. Վրդ. Յակոբեան 63 տուն կը նշանակեն Հայ բնակչութիւնը, որ կը պարապէր մանր վաճառականութեամբ եւ մասամբ արհեստներով: Ունէին եկեղեցի մը յանուն Ս. Ստեփանոս Նախավկային(1), ուր կը պահուէր Սուրբին մասունքը զետեղուած, ըստ կանոնի Հայ. Եկեղեցւոյ, արծաթեայ աղիւսաձեւ արկղիկի մը մէջ: Այս եկեղեցին ուխտատեղի մըն էր չրջակայքի Հայերուն համար, որոնք ուխտի կ'երթային Ս. Ստեփանոսի մասունքին, որ տեղացւոց մէջ պահուած աւանդութեան մը համաձայն՝ Ցղնիէն պաղթած առեն հետերնին բերած էին վանքիեան ըսուած ընտանիքին նախնիքները, որոնք հաւանաբար իրենց նախնական բնակավայրին մէջ վանքին վերաբերեալ մարդեր էին (նոյն): Ազաւնունի Սրբազան (տես նոյն) կը հաւաստէ, թէ տեղւոյն ճեռագիր յիշատակարաններուն մէջ կը յիշուէր Մծկնու անունով վանք մը:

Թաւչանլուցիք մի քանի անգամներ եկեղեցի չինած են: Առաջին անգամ անչուշտ անչուք չէնք մը՝ իրենց պաղթէն ոչ շատ ուշ, երկրորդ անգամ 1806ին, թերեւս աւելի վաոաւոր, վասնզի ինչպէս կը տեսնուի՝ պարտքի տակ կը մնան եւ վճարելու համար Կ. Պոլսոյ Յովհաննէս ԺԱ. Ջամաչըրճեան Պատրիարքը կոնդակ կուտայ տեղւոյն Մկրտիչ Քհ.ին, որ Ս. Ստեփանոսի մասունքով չըրջագայի եւ դրամ հաւաքէ: Իսկ երրորդ անգամ կառուցած են քար ու կիր չէնք մը 1841ին, որ մինչեւ 1915ի աղէտալի տարին կը պահէր իր գոյութիւնը (նոյն):

Տեղացիք մեծ գուրգուրանք ունէին իրենց Ս. Ստեփանոսի մասունքին վրայ, որուն պաշտպանեալները կը գաւանէին իրենք զիրենք եւ զայն կը նկատէին իրենց աղատարարը տարափոխիկ հիւանդութիւններէ, հրդեհներու եւ հեղեղներու վտանգներէն (նոյն):

Թաւչանլու գարուս սկիզբը ունէր Ս. Մեսրոպեան անուն վարժարան մը երկդասեան՝ միայն 40 մանչ աշակերտներով եւ մէկ ուսուցիչով եւ ամսական 250 ղրչ. համեստ պիւտճէով մը:

---

(1) Եկեղեցիին փերմանը կը կրէր Էվախըր ճէմալ 1257 հիճրէթի թուականը:

1906ին Վահան Ծ. Վրդ. Յակոբեան նախաձեռնարկ եղաւ հոս բանալու համար աղջիկներու վարժարան մը եւս (Բիւզանդիոն, *Թ.* 3032), *սակայն չեմ գիտեր որ յաջողեցա՞ւ թէ ոչ։*

3. Ուշագ, *Էլմա Տաղի ստորոտը, Ալթուն Թաշ կոչուած ընդարձակ դաշտի մը վրայ կառուցուած քաղաք մըն է։ Էլմա Տաղ գրեթէ կմախք մըն է, վասնզի ոչ հարուստ բուսականութիւն ունի եւ ոչ ալ բարձրաբերձ ծառեր. գաճաճ թփաստաններ՝ միակ եւ գըլխաւոր զարդարանքն են այս լերան։*

Ալթուն Թաշի դաշտը ընդհակառակն խիստ բերրի է եւ կ՚երկարաձգուի մինչեւ Տումլու Բունար գիւղը։ Այդ դաշտը ունի սքանչելի վարելահող եւ իր ցորենը «սարը պուղտայ» կը դրկուէր Իզմիր։ Ուշագի շուրջ կային 150 գիւղեր։ Քաղաքին արեւելակողմը կար Սվասըը եւ Էրէճէ գիւղերը, որոնք կը շահագործէին խոզկաղինի (փալամուտ) *ահագին անտառ մը։*

Ուշագ ունէր 3000 տուն Իսլամ եւ 400 Յոյն բնակիչ։ Քաղաքին աշխատաւորները կիներն էին։ Ամէն տուն ունէր գորգի եւ կարպետի (քիլիմ) *թորկեր (կարկահներ), որոնց առջեւ 4–6 կին եւ աղջիկ նստած կը գործէին։ Երբեմն գորգագործութիւնը մենաշնորհն էր տեղացի Թուրքերուն, սակայն 1882էն յետոյ Հայերն ու Յոյներն ալ անոր հետեւեցան (Հ. Յակոբ Քոսեան ՀԱ. 1898 էջ 207)։ Հայոց մէջ գորգ գործելու զարկ տուած է Ուշագի այդ ժամանակի Հայ Քահանան՝ Տ. Յարութիւն Աստաուըզեան, որ 1898ին տակաւին հոն կը պաշտօնավարէր* (նոյն)*։ Ի սկզբան բաւական դժուարութիւններու եւ ընդդիմութիւններու հանդիպած են Հայերը, սակայն հուսկ ուրեմն յաջողած են յառաջ երթալ արուեստին մէջ եւ գործել գեղեցիկ գորգեր։*

Ուշագ բացի ցորենէ եւ գարիէ՝ կ՚արտածէր խոզկաղին, գխտոր, եւ ափիոն, իսկ կը ներածէր տարազագործութիւն (մանիֆաքթուրա)*, նպարեղէն եւ մեծաքանակ բուրդ՝ գորգագործութեան համար։*

Իր առեւտրական յարաբերութիւնները գլխաւորապէս Իզմիրի հետ էին։

Հայերը այս քաղաքին մէջ 120 տուն էին(1) *մեծ մասամբ շրջականներէն գաղթած։ Անոնց մէջ կային նաեւ 4–5 ընտանիքներ, որոնք Հայ-Բոշաներ են ծագումով, եւ Ուշագ հաստատուելով տեղացւոց խնամացած էին։*

Իրենց նախնական կորիզը եղած է Պարսկաստանէն եկած խումբ մը, որոնք հաւանօրէն անդրագոյն ժամանակներուն դարձ-

---

(1) Ալիշան 1850–1855ին անոնց թիւը կը նշանակէ 60 տուն։

եալ ժէ. դարուն առաջին կիսուն մէջ եկած հաստատուած են հոն, ինչպէս նաեւ չրջակայ ուրիշ վայրեր, ի մէջ այլոց Ուշապէն 14 ժամ հեռու Գայա–Բազար անուն տեղը, ուր կը մնան մինչեւ 1800 եւ ապա կուգան կը միանան Ուշակի Հայերուն:

Ադաւնունի Եպս. (Բիւզանդիոն, թ. 328) կ'ըսէ թէ յիշատակարան մը կը վկայէ, որ Գայա–Բազարի խանին մէջ եկեղեցի մը ունին եղեր Հայերը: Խանը կ'այրի եւ այդ սակաւաթիւ ընտանիքները, որոնք Պարսկահայ ծագում ունէին, եկեղեցական անօթները եւ մատեանները կը փոխադրեն Ուշակ եւ հոն կը հաստատուին ու հոն գտնուող Հայերուն հետ միանալով՝ չարաչար աշխատութեամբ կը հիմնեն 1835ին Ս. Աստուածածին եկեղեցին: Ուշակի Հայերն ալ վիճակին ուրիշ վայրերու Հայերուն պէս Թրքախօս էին:

1894 Օգոստոս 15ին առակալի հրդեհ մը գրեթէ ամբողջութեամբ մոխիր դարձուց Ուշակը: Այրեցան բոլոր Հայոց տուները բացի 18 հատէն, ինչպէս նաեւ Հայոց եկեղեցին ու դպրոցը:

Հրդեհին հետեւանքով Հայերէն մաս մը, 20 ընտանիքի չափ, հեռացան Ուշակէն եւ չրջակայ քաղաքները գրուեցան (ՀՄ. 1898 էջ 207), իսկ մնացողները դարձեալ իրենց վնասները դարմանելու հետամուտ եղան:

1898ին նախկին եկեղեցին, որուն չորս պատերը կը մնային, լքած քաղաքին աւելի վերի կողմերը փայտաշէն եկեղեցի մը եւ քովն ալ դպրոց մը չինած էին (նոյն), ինչպէս նաեւ իրենց այրացաւեր թաղերը լքած՝ նորաշէն եկեղեցւոյ շուրջը, նոր գետնի վրայ տնակներ եւ տուներ կանգնած էին եւ իրենց համար գրեթէ նոր թաղ մը կազմած (նոյն):

1901ին Ուշակի Ս. Ներսէսեան երկդասեան վարժարանին մէջ կ'ուսանէին 65 մանչ աշակերտներ միակ ուսուցիչի մը խնամքին տակ, 300 ղրշ. ամսական ծախքով, որ կը հայթայթուէր նպաստով:

Աղջիկները դպրոց չէին երթար, վասնզի հազիւ 4–5 տարեկան եղած արդէն իսկ տրուի գործարան կը յաճախէին:

Հայերը մինչեւ 1897 չունէին իրենց սեփական գերեզմանոցը եւ Ծունաց հետ խառն կը թաղուէին Հայ ննջեցեալները մէկ գերեզմանատան մէջ, սակայն նոյն տարին յաջողեցան իրենց սեփականել այդ հասարակաց գերեզմանոցէն մաս մը եւ որմափակել:

1898ին Իզմիր–Գասապա գիծին շնորհիւ երկաթուղիով կապուեցաւ Ուշակ Իզմիրի, ինչ որ զարկ տուաւ վաճառականութեան:

ԳԼՈՒԽ Ժ.

ԱՌԱՋՆՈՐԴՆԵՐՈՒ ԳԱՒԱԶԱՆԸ

•

Որքան ալ սկիզբները կուտինա յատուկ Առաջնորդներ ունեցած չըլլայ, սակայն չէ լքուած Հայ Նուիրապետութենէն, վասնզի իրենց այցելած են Նուիրակները: Ասոր փաստը կը գտնենք Նուպարեան Մատենադարանին մէջ պահուած «ի խրատուց կիրակոս վարդապետին» ձեռագիրին (թիւ 153) յիշատակարանին մէջ, ուր կը տեսնուի թէ 1651ին Փիլիպպոս Աղբակեցի կաթողիկոսի հրամանաւ եկած է «Գօբահիա Տաթեւացի ներսէս վարդապետն Նուիրակ»:

Ներսէս Վրդ. Տաթեւացին կարելի չէ որ միակ Նուիրակը եղած ըլլայ, ապահովաբար ուրիշներ ալ կային իրը այցելու Հովիւ կամ Նուիրակ:

Կուտինայի Առաջնորդութեան կազմութենէն ետքը, ինչպէս չատ մը Հայ գաղութներու՝ նոյնպէս նաեւ այս գաղութին մէջ հանրային, հասարակական եւ մտաւորական կեանքին առանցքը դարձած է Առաջնորդարանը, որ կ'անձնաւորուէր Առաջնորդով: Հետեւաբար իրարու յաջորդող Առաջնորդներու գործունէութիւնը կը կազմէ նաեւ պատկերը գաղութի կեանքին, ուստի կը ներկայացնեմ անոնց չարքը:

Կ'երեւի Առաջնորդութիւնը բաւական ուշ հաստատուած պէտք է ըլլայ, թերեւս այն պատճառով որ մեծ հայաբնակութիւն մը չէր հաւաքուած հոն բաւական երկար ատեն եւ մօտաւոր Պրուսայի ու Նիկոմիդիոյ հայաբնակութիւններուն մասը համարուած են Կուտինայի Հայերը, որոնք չատ հաւանական է որ կապուած էին Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութեան անոր հաստատութենէն (1461) ետք: Այս ժամանակամիջոցին, ուր տակաւին առաջնորդութիւն չէր հաստատուած Կուտինա, այցելած է հոն 21 Յունիս 1736ին Գրիգոր Շղթայակիր Երուսաղէմի Պատրիարքը, որ ցամաքի ճամբով Կ. Պոլիս կ'երթար: Կուտինայի Հայ ժողովուրդը ղինք երեք չաբաթ հիւրընկալած ու պատուած է: Իսկ Յովհաննէս Կոլոտ ղիմաւորելու համար Կ. Պոլսէն ղրկած էր իր աշակերտներէն բաղկացած պատուիրակութիւն մը, որուն կը մասնակցէին Յակոբ Նալեան Եպիսկոպոս (այն ատեն առաջնորդ Գաղատիոյ) եւ Յարութիւն Հեզահոգի, Սահակ Ահաղին եւ Յակոբ Պալաթցի վարդապետները: Բնական է ասիկա գաղութին մէջ հոգեւոր խնդութեան առիթ մը եղած է: (Տես՝ Սիոն

1866 էջ 122)։ Նոյնպէս հաւանական է որ Պրուսայի Առաջնորդնեբու կողմէ փոխանորդները ղրկուած ըլլան Կուտինա։

Պօղոս Ֆհ. Կաղղուանցի (տես՝ Դիւան Հայոց Պատմութեան, Ժ. Հատոր էջ 255–6) իբր Առաջնորդ Կուտինայի կը յիշէ չուրջ 1772–1778 Թուականներուն ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՎՐԴ. ԿԵՍԱՐԱՑԻՆ, որ եաքը 1782–1786ին Պրուսայի Առաջնորդ եղած եւ հոն վախճանած է։

Շատ հաւանական է որ այս եկեղեցականը — օգնական կամ փոքրաւոր՝ Պրուսայի Առաջնորդ Սամուէլ Երզնկացիի — իբր առաջնորդական փոխանորդ Կուտինա եկած ըլլայ, երբ 1772–1778 Թուականներուն Սամուէլ եպս. Երզնկացի Հռոմ գացած էր՝ գինքը Թողլով իրեն փոխանորդ։

Սխալմամբ Պատրիարքական փոխանորդ տիտղոսով յիշած են ոմանք։

Առաջին Առաջնորդը, որ կը յիշատակուի պէրաքի մը մէջ ըստ Աղաւնունի Եպս.ի (Բիւրակն՝ նոյն), է ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՎՐԴ. ՊԱՂՏԱՏԼԻ որուն անունը իր յաջորդին տրուած կառավարական հաստատութեան հրովարտակէն կը քաղուի(1)։

Իր մասին ուրիշ ծանօթութիւն մը չունինք։

Իր յաջորդը, որուն պէրաքէն քաղուած էր իր անունը, եղած է ԴԱՒԻԹ ՎՐԴ. ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ Թօգատցի (1792–1795) հայերէնապէտ եկեղեցականը, որ կեսարիոյ մէջ վարդապետ ձեռնադրուած է։ Աչակերտած է Զաքարիա Փօքուլեան Պատրիարքի եւ անոր ուղղութեան կուսակից՝ մաքառած է ողի ի բուին կաթոլիկութեան դէմ։

Ինքն չինած է 1794ին Պիլէճիկի եկեղեցին, Զաքարիա Պատրիարքի կոնդակով հանգանակութիւն կատարելով Կուտինայի մէջ։ Կուտինացիք գինքն եպիսկոպոսացնելու համար մահէր տուած են, սակայն յայտնի չէ թէ եպիսկոպոս ձեռնադրուա՞ծ է։ (Աղաւնունի, նոյն)։

Իր մահուան թուականը չէ կրցած ճշդել Աղաւնունի Ս., որ անոր պաշտօնավարութեան մասին ուրիշ տեղեկութիւն չունի։

---

(1) Հ. Իգնատիոս Վրդ. Աբեան, իրեն Պաղտատցի մականունը տուած է եւ պաշտօնավարութեան ժամանակը 1780էն մինչեւ 1791 նշանակած է։ Եթէ ճիշդ է որ Յովհաննէս Պաղտատցին է յիշատակուած Կուտինայի Առաջնորդը, անկարելի է որ մինչեւ 1791 պաշտօնավարած ըլլայ։ Յովհաննէս Պաղտատցի աւելի ծանօթ «Համատանցի» մականունով Պրուսայի Առաջնորդ էր երբ Կ. Պոլսոյ Պատրիարք ընտրուեցաւ 1781ին եւ մէկ տարի յետոյ պաշտօնանկ ղրկուեցաւ իբր Առաջնորդ Ամասիա ուր մնաց մինչեւ 1795 Օգոստոս 25ի իր մահը։ Իբր Պրուսայի Առաջնորդ կուտինա ալ կառավարած պիտի ըլլայ։

Դաւիթ Վրդ. Թոփատցի վախճանած է 1795ին Պրուսայի մէջ, ուր գացած էր այցելելու Պօղոս Եպս. Ղարախօջին՝ իր դպրոցական ընկերոջ: Իր դամբարանը կը մնար Պրուսայի գերեզմանատան մէջ հետեւեալ արձանագրով, զոր հոս կը դնեմ յաւիտենական կորուստէ փրկելու համար, վասնզի հիմա անշուշտ գայն փճացուցած են անոպակ ձեռքեր՝ ջնջելու համար հայկական ամէն հետք:

«Ի քաջ գաւառատան խնկաբոյր վայրի
Որ Եւդոկիա ձայնեալ վերերպի
Ուր ծաղիկ փթթեալ հոգւոյն ճշմարտի
Գեղգեղեալ գովեալ ի հայկեան աւուի
Դաւիթ Գրիգորեան խաչակիր բարի
Արեալ խնկաւէտ գուարթ պատանի
Ժամանեալ յարբունս տիոց հասակի
Մտաբեր բանի Փրկչին Յիսուսի
Զլացեալ զանձն եւ զիւր ընտանի
Առնուլ յօժարի գնաչն Յիսուսի
Զկնի երթալ Փրկչին աշխարհի
Դիմէ ի Մաժակ կրթիլ գովանի
Կոչմամբ Սուրբ Հոգւոյն անդր օծանի
Ապա եւ առնէ գնչն իւր անուն
Կարգեալ իսկ տեսուչ Կուտինա թեմի
Ուր գեկեղեցիս նորոգէ կարի
Եկեալ յայս քաղաք ի տես ողջունի
Տեառն Պօղոսի արհւոյն հոգեկոյ
Ըստ իւր բաղձանաց ի մահ հասանի
Այսօր ի տապան ամփոփեալ գնի.

Ի թուին ՌՄԽԴ. (1795)

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԵՊՍ. (1799–···) *Դաւիթ Վրդ. Թօփատցիէն ետք Կուտինայի առաջնորդական աթոռը դրաւած է Հաւանօրէն 1799ին, այս եկեղեցականը՝ որ Երուսաղէմի մխիթարեան էր: 1750–ին Առաջնորդ նշանակուած է Սեբաստիա Ս. Հրեշտակապետ վանքին Նալեան Յակոբ Պատրիարքի կոնդակով:*

1760ին վանքէն դուրս կը վտարէ Աստուածատուր Վրդ.ի ապրպականները:

1778ին Եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի Էջմիածին: Կը պայքարի Յակոբ Վրդ. Արմատացիին հետ Սեբաստիոյ Ս. Նշանի վանահայրաստղնորդութիւնը ձեռք բերելու համար եւ պահ մը կը յաջողի, սակայն Յակոբ Վրդ. Արմատացի կը դիմէ Կ. Պոլիս, որ կը հաստատէ գայն իր պաշտօնին մէջ: Յովհաննէս Եպս. կը բանտարկուի Սեբաստիոյ Հաճի Փաշայի հրամանով: Ան կը յաջողի բանտէն խոյս տալ

եւ դիմել Կ. Պոլիս բազմաստորագիր հանրագրութիւններով: Յակոբ Եպս. կը հրաժարի եւ Սեբաստիոյ վիճակը կը տրուի Յովհաննէս Եպս.ի, որ հազիւ քանի մը ամիս կը մնայ Ս. Նշանի վանքը: Ժողովուրդին խնդրանքով կը վերահաստատուի Արմտացի Յակոբ Եպս.ը իբր Սեբաստիոյ Առաջնորդ: Յովհաննէս Եպս. կ'աքսորուի Երուսաղէմ, ուրկէ քանի մը ամիս ետք կը կարգուի Առաջնորդ Կուտինայի: (Պատմութիւն Սեբաստիոյ էջ 276–80, Մկրտիչ Եպս. Ասլանեան, Միաբանիք եւ այցելուք Հայ Երուսաղէմի էջ 377–378): Կուտինայի մէջ իր գործունէութենէն ոչինչ կը յիշատակուի:

ԴԱԻԻԹ ՎՐԴ. (...1803–...) *Յովհաննէս Եպս.ի պաշտօնավարութիւնը կարճ տեւած պիտի ըլլայ վասնզի իբր Կուտինայի Առաջնորդ կը յիշուի 1803ին Դաւիթ Վրդ. (տես՝ Դիւան Հայոց Պատմութեան Է. Հտ. էջ 204 եւ 208): Դաւիթ Կաթողիկոս Ղորղանեան էնէգէթցի (1801 Ապրիլ 28–1804 Սեպ. վախճանած 1810), կը պատասխանէ Յունիս 1803ին Դաւիթ Վրդ.ի 12 Ապրիլ 1803 թուականով նամակին, զայս կոչելով «խոհական եւ համեստափայլ վարդապետ» եւ կը խրախուսէ զայն որ աշխատի արժանանալու եպիսկոպոսական աստիճանի որուն համար խնդրամատոյց եղած կ'երեւի Ծերունի Գալուստ Արքեպիսկոպոս Նուիրակին միջոցով:*

ՅԱԿՈԲ Ծ. ՎՐԴ. (1819) *յիշատակուած է Թավշանլըի եկեղեցւոյն տոմարներուն մէջ: Հ. Իգնատիոս Վրդ. Աքեան ինծի անձանօթ աղբիւրէ մը առնելով անոր պաշտօնավարութեան ժամանակը կը նշանակէ 1814–1822:*

ՄԿՐՏԻՉ ՎՐԴ. ԱՐՇԱԿՈՒՆԻ ԷՏԻՐՆԷՑԻ (1822–1825) *Հաշուեթուղթի մը վրայ ստորագրած է այս թուականով: 1826ին Պատրիարքարանի մէջ գումարուած ժողովի մը որոշումները ստորագրած է իբր նախկին Առաջնորդ Կուտինայի, հետեւաբար կարճ պաշտօնավարութիւն ունեցած է: 1830ին վան Առաջնորդ գացած է եւ մինչեւ 1841 արդիւնաւոր պաշտօնավարութիւն մը ունեցած:*

ԳՐԻԳՈՐ ՎՐԴ. (1825) *Թավշանլըի եկեղեցիին տոմարին մէջ այս թուականով յիշուած է:*

ԵՐԵՄԻԱ ԵՊՍ. (1826) *Օրթաղիւղի քարոզիչը Առաջնորդ կ'ընտրուի, սակայն պաշտօն չի ստանձներ:*

ԴԱԻԻԹ ՎՐԴ. (1828–1829) *Իր անունը յիշուած է տեղացի քահանայի մը տուած վկայականին եւ հաշիւներու վաւերացման մը առթիւ:*

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՎՐԴ. ԳԱՊԻՆՃԱՆԵԱՆ *եղեսացի* (1829 *Յուլիս* 1 — 1832)։ *Ծնած է* 1785*ին. մխաբան երուսաղէմի եւ աշակերտ Իզմիրի Առաջնորդ Մարկոս Եպս.ի։* 1821–25*ին երուսաղէմի՝ Կ. Պոլսոյ Փոխանորդ,* 1825–1829*ին Իզմիրի եւ* 1829–1832 *Պրուսայի եւ Կուտինայի մխայեալ վիճակին եւ* 1832–1834 *միայն Պրուսայի Առաջնորդ։*

Ինքն է որ Կուտինայի մէջ առաջին անգամ ծննդեան տոմար հաստատել տուած է քահանաներուն եւ ինք պրած է յառաջաբանը։

1832*էն ետքը Կուտինա կ'անջատուի Պրուսայէն։ Յարութիւն Եպս. Գապինճանեան* 1836–1839 *Մշոյ եւ Կարնոյ միացեալ վիճակին,* 1840–1841*ին Եղեսիոյ,* 1842–1844 *կրկին Պրուսայի,* 1844–48*ին կրկին Եղեսիոյ առաջնորդութիւնները կը վարէ։ Վախճանած է Հալէպ* 1848*ին եւ թաղուած տեղւոյն Ս. Քառասնից Եկեղեցւոյ գաւիթը։*

Ունի պրական վաստակներ։

ԳԷՈՐԳ ՎՐԴ. ԷՕՏԷՄԻՇԵԻ (1832–1838) *Իր օրով նորոգուած են Կուտինայի Ս. Թորոս եւ Ս. Աստուածածին եկեղեցիները* (1835)։

Եպիսկոպոսական վկայականին ղացումէն ղացուած պաշտօնէ հրաժարած եւ Բալու մեկնած է։

1835*ին իբր Նուիրակ Կուտինա եկած է Մարկոս Եպս. մը, հաւանօրէն երուսաղէմէն։*

ՊՕՂՈՍ ՎՐԴ. ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ *Պոլսեցի կամ Անկցի մականուանեալ* փիզիfա (1838–1841).— 1839*ին պէրաթ ստացած է ըստ Պատրիարքարանի նոր արձանագրութեանց։ Այս վարդապետը աշակերտն էր Գրիգոր պատուելի Փէչտիմալճեանի ի Մայր վարժարան Կ. Պոլսոյ եւ ժամանակին մեծ հռչակ հանած է իբրեւ բնագէտ եւ նշանաւոր ատենախօս։* 1817*ին Սարկաւագ եւ մանկավարժ Պէզճեան ամիրայի տունը։* 1824*ին զինքը կը գտնենք երուսաղէմի մէջ իբր «գրագիր խորհրդարանին», երբ դեռ Սարկաւագ էր։*

1831–1834 *Թեքիրտաղի Առաջնորդ եղած է՝ նախքան Կուտինա գալը. իսկ Կուտինան ձգելէ յետոյ* 1842–44 *Տրապիզոն Առաջնորդ եղած է։*

Բարիզի Նուպարեան Մատենադարանին մատենադարանապետողը. Արամ Անտոնեան գտած է յիշատակարան մը, ուր իր Թէքիրտաղի առաջնորդութիւնը մինչեւ 1840 *եւ Կուտինայի պաշտօնավարութիւնը* 1847–1855 *նշանակուած է։ Իսկ փոխան Տրապիզոնի՝ Կարսի Առաջնորդ կը յիշուի* 1846*ին եւ Բաբերդի՝* 1856–1860*ին։ Կը կարծեմ թէ այս թուականները հաւանօրէն յիշողութեամբ եւ ուշ գրուած՝ ճիշդ չեն։*

Այս վարդապետը պահ մը աքսորուած է Թոքատ։

1848–1849 *Կովկաս է, էջմիածին, Սեւան եւ այլ, եւ կ'ընդօ-*

բինակէ բազմաթիւ ձեռագիրները, որոնց մի քանին կը պահուին Վիեննա եւ ուրիշներ՝ Երուսաղէմ:

1855ին Բարերդ կ'երթայ իբր Առաջնորդ: 1858ին իրեն կը յանձնուի նաեւ Երզնկայի առաջնորդութիւնը:

Վախճանած է 1861 Յունուար 7ին Բարերդ: Գրած է գիտական եւ տեղագրական ինքնագիր յօդուածներ եւ գիրքեր: Յօդուածները ունի հրատարակուած Բազմավէպի եւ Մասեաց Աղաւնիի մէջ:

Կուտինայի Ս. Թորոս եկեղեցին ալ խորհրդատետր մը նուիրած է:

Պօղոս Վրդ. Պետրոսեան յիշատակած է, որ իր առաջնորդութեան առեն Կուտինայի «Քահանայք քաղաքիս» էին՝

Տ. Մկրտիչ Քհ.
Տ. Յակոբ Քհ.
Տ. Կարապետ Քհ.
Տ. Միքայէլ Քհ.
Տ. Գաբրիէլ Քհ.
Տ. Յարութիւն Քհ.
Տ. Պետրոս Քհ. եւ
Տ. Յովհաննէս Քհ.:

«Իշխանապետ՝ Հայրապետեան Կարապետ աղա
Իշխանիք՝ Տաճէսեան Ստեփան աղա
Պալեանց Խաչատուր եւ Յակոբ աղայք
նաեւ Սողոմոն եւ յարգութեամբ յարգելիք»:

ԹՈՎՄԱՍ ՎՐԴ. ՌՈՒԲԻՆԵԱՆ Կ. ՊՈԼՍԵՑԻ(1) (1840–48) *իր անունով ստացուած է 1840 եւ 1844 թուականով երկու պէրաթներ, ինչպէս յոյժ կուտան Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանի արձանագրութիւնները:*

Աշակերտած է Մուրատ Վարժապետի Այնթապի մէջ. (Վահան Զարդարեան, Յիշատակարան էջ 203):

Իբր բողոքականամիտ 1839ին Յակոբոս Պատրիարք զինքն Արմաշ աքսորած է (Ընդհ. Օրագոյց, 1901 էջ 211):

Թոմաս Վրդ. չարքաշ մէկն էր:

Իր օրով շինուած է Կուտինայի Ս. Էջմիածին վարժարանը եւ հին Առաջնորդարանը, որ աւարտելէ երեք օր յետոյ այրած է: Իր ջանքերով շինուած են նաեւ Թաւշանլըի (1841), ինչպէս նաեւ Զալկարայի եկեղեցիները եւ Աֆիոն Գարա Հիսարի վերեզմանա-

---

(1) *Մարաշցի* կամ *Ուլնեցի* ալ նշանակուած է այլուր: Տեղ մըն ալ նշանակուած *Կուտինացի*:

տան որմերը: Արդիւնաւոր եւ չինարար Առաջնորդի համբաւ թողած է:

Իբր կրթասէր անձ դպրոցին դարկ տուած է. ինքն աշուղ էր: Իր չինած Ս. Էջմիածին վարժարանին համար գրած է երգ մը «Թագազարդեալ յարկ գիտութեան՝ հանդէս ճորոյս Սիոնի» սկզբնատուքիեամբ(1) (*Տրղատ Եպս. Պալեան*, Բիւրակն 1900, էջ 717, *Տաշեան*, Մ. Յուցակ, էջ 912):

Իր պաշտօնավարութեան շրջանին Կուտինայի Հայութիւնը գոհ ձգած է, ինչպէս նաեւ Կ. Պոլսոյ ազգային վարչութիւնը, այնպէս որ արժանաւոր Առաջնորդի մը համբաւը չահած էր ազգին մէջ:

Ատոր ապացոյց է սա իրողութիւնը. 1846ին Օսմ. կառավարութիւնը Պատրիարքարանի տրամադրութեան տակ դրած էր եօթը պատուանշան՝ արժանաւոր Հայ Առաջնորդներու տրուելու համար իբր գնահատութիւն, Պատրիարքի թողլով ընտրութիւնը այն եկեղեցականներուն, որոս արժանի կը դատէր: Պատրիարքը կ'ընտրէ Կիլիկիոյ Մխքայէլ Կաթողիկոսը, նախկին Պատրիարք եւ Թոզատի Առաջնորդ Յակոբոս Արքեպ. Սերոբեանը, նախկին Պատրիարք եւ Նիկոմիդիոյ — Արմաշի Առաջնորդ Ստեփանոս Արքեպ. Ազաւնին, Իզմիրի Առաջնորդ Պօղոս Արքեպ. Թաքթաքեանը, Էտիրնէի Առաջնորդ Սարգիս Արքեպ.ը (յետոյ Պատրիարք Կ. Պոլսոյ), Մշոյ Առաջնորդ Զաքարիա Վրդ.ը եւ Պրուսայի Առաջնորդ Գէորգ Ծ. Վրդ.ը (յետոյ Պատրիարք եւ Կաթողիկոս: (Հայաստան, 1 Յուլիս 1846):

Պատրիարքը այս պատկառելի եւ պատմական Առաջնորդներու դասակարգին մէջ նկատելով նաեւ Փէօթահիայի Առաջնորդ Թովմաս Ծ. Վրդ.ը՝ անոր համար ալ կը խնդրէ պատուանշանի մը շնորհը (տես Հայաստան, 24 Օգոստոս 1846), ինչ որ կը հաստատէ թէ այդ փոքր թեմին պետը կարեւոր եւ արժանաւոր եկեղեցական մը եղած է արժանի վարձատրութեան եւ գնահատանքի:

Հայաստան, Պատրիարքարանի կիսապաշտօնաթերթը, այս պատուանշանի տրուելէն ամիս մը ետքը (14 *Սեպտեմբեր* 1846) *կը գրէ սա տողերը, որոնք ցոյց կուտան թէ այս վարդապետը Պատրիարքարանի շրջանակներուն մէջ իրեն համար լաւ անուն մը չինած էր:*

Ըստ *Հայաստանի* «...Փէօթահիայու վիճակին արժանըևտիր

---

(1) Հատակոտոր մը, որ կը պահուի Վիեննայի Մխիթարեանց վանքը սա խորագրով՝ *Թովմաս վարդապետի Պոլսեցւոյ յառաջնորդէ Կուտինոյ վիճակին երդեալ ի վերայ նորոգ կառուցեալ դպրոցին յանուն Սրբոյ Էջմիածնի ի Կուտինայ*», (Տաշեան, *Մ. Ցուցակ* էջ 912):

Առաջնորդ Ռուբինեան Թովմաս վարդապետին ջանքը եւ ըրած աշխատութիւնը մեզ կը պարտաւորէ իրեն շնորհակալու ըլլալ միշտ: Այն ազգօգուտ գործերուն մէջ երեւելի եղաւ արդարեւ: Ափիոն Գարահիսարին Հայոց գերեզմանատան բոլորտիքը պարիսպ հաշելը եւ այս տարի երկու ամիսի չափ Պոլիս կենալով՝ նոյն քաղաքի Հայոց եկեղեցիին գրեթէ կից եղած բանի մը կաշիի գարշահոտ գործարանները վերցուցնելու համար առած արձուկական հրամանը, որ այս երկու բանն ալ զանազան պատճառներով խիստ դժուար ըլլալը շատերը կը վկայեն»:

Դժբախտաբար այս արժանաւոր եկեղեցականը, որ թերեւս մեծ ապագայ ունէր եւ ազգին ուրիշ ծառայութիւններ ալ մատուցանելու պատեհութիւնը պիտի ունենար եւ հաւանօրէն աւելի մեծ անուն մը պիտի կարենար ձգել, ծննդավայրի համաճարակին զոհ եղաւ 1848ին տակաւին երիտասարդ: Այս սիրուած եկեղեցականին մահուան առթիւ Հայաստան իր 19 Յունիս 1848ի թիւին մէջ կը գրէր, որ «Թէ՛ մայրաքաղաքիս մէջ եւ թէ՛ շրջակայ գիւղերը քօլէրա հիւանդութեան ձայնը անպակաս է, մանաւանդ Պիլէճիկի եւ Բէօթահիայի կողմերը: Մեծ ցաւ եղաւ մեզի, երբ որ իմացանք թէ Բէօթահիայի Առաջնորդ Թովմաս Ծայրագոյն վարդապետն ալ բանի մը օր առաջ այս հիւանդութեանը զոհ գացեր է մէկ օրուան մէջ»:

Այս ցաւալի մահը մինչեւ Հնդկաստան արձագանգ կը գտնէ եւ Թադիադեանցի հանդէսը «Ազգասէր. Արարատեան» (1848 *Հոկտ. 16 թիւին էջ 32) եւս ցաւով կը ծանուցանէ այս եկեղեցականին եւ պատուելի Յարութիւն Մուրատ վարժապետ Բերիացիի մահերը, ինչ որ կ'ապացուցանէ թէ Թովմա վարդապետ ազգին մէջ գնահատուած դէմք մը եղած է:*

Հայաստան, 25 Յունիս 1848ին երկրորդ անգամ կ'անդրադառնայ այս կորուստին որ ազգը կ'ունենար՝ անոր նուիրելով հետեւեալ տողերը, որոնք նոյնութեամբ կը ներկայացնեմ.

Բէօթահիայի Առաջնորդ արժանապատիւ Թովմաս վարդապետը Պիլէճիկէն կը գրէր Յունիս 5ին՝ նոյն կողմերէն Կ. Պոլիս եկած քահանայի մը.

«Հիմայ գլուխնիս խելք չկայ. բանզի անօրէն *քօլէրան* կը լափէ ու կը լիզէ ողորմելի ժողովուրդնիս. ամէն մէկ ազգէն բազում մարդիկ գոհ կ'ըլլան անյագ որովայնին. տեսցուք ինչպէս պիտոր ըլլաւիք, աղօթք ըրէք որ Աստուած ազատէ զմեզ այսպիսի տարաժամ մահուան ձեռէն. Պիլէճիկէն շատ մարդիկ գնաց մինչեւ հիմայ, չեմ ուզեր անուններնին գրեմ, չի կըսկծաս տէյի»:

Այս հիւանդութիւնս օրէ օր սաստկանալով հարկ կ'ըլլայ յիշեալ արժանապատիւ Առաջնորդին ալ Յունիս 10ին Հինդչաբթի

օրը մէկ երկու բարեկամով զբօսանայ եւ քիչ մըն ալ օդոյն աղէկ աղեցութիւնը առնելու համար Պիլէճիկէն երկու ժամ հեռու Եայլա ըսուած տեղը երթալ: Այն տեղից Պիլէճիկ դառնալով՝ հիւանդ անկողինը կ'իյնայ, եւ չարաթ օրը Յունիս 12, ժամ երկուքին թաղման հանդէսը կը կատարեն: Կիրակի օրն ալ, Յունիս 13, Պիլէճիկի եկեղեցւոյն քահանայներէն Տէր Յակոբ Ք.Հ. վախճանեցաւ:

Հանդուցեալ Թովմաս Վարդապետը առաջնորդութեան պաշտօն վարող խոհական եւ իմաստուն վարդապետներուն մէկը ըլլալով՝ մահը չատ ցաւ տուաւ իրեն աղէկութիւնը դիտցողներուն: Ութը տարի Ք.Օթմահիայի վիճակը աղէկ կառավարեց: Ք.Օթմահիայի դպրատանը յառաջդիմութեանը աղէկ ջանք ըրաւ, եւ ժամանակին եւ տեղւոյն դժուար պարագաներուն նայելով աղէկ ալ ծաղկեցուց. Պիլէճիկի դպրատունն ալ ծաղկեցնելու մասնաւոր հոգ ունէր այս օրերըս, բայց տարաժամ օրհասը այս բարի դիտաւորութեանը գործադրութիւնը խափանեց: Մեռաւ, բայց անունը եւ յիշատակը վիճակին մէջ անմահ ձգելու մնացորդ ունեցաւ Ք.Օթմահիայու դպրոցը, անկից եվել՝ իր ժողովուրդին իր վրայ ունեցած սէրը»:

(Հայաստան 28 *Յունիս*, 1848):

ՅՈՎՍԷՓ ՎՐԴ. (յետոյ եպս.) ԵԱՆԸՓԵԱՆ Պրուսացի (1848–1851 *եւ* 1853–1878): *Կուտինայի եկեղեցիին տոմարին* (fիւթիւկ) *մէջ իր ընտրութիւնը արձանագրուած է իր իսկ ձեռքով.* «Յամի Տեառն 1848 եւ ի Դեկտ. 1. կարգեցայ համահաւութեամբ կրկին ժողովոց կոստանդնուպոլսոյ հոգեւորականաց եւ մարմնաւորականաց Առաջնորդ վիճակիս այսորիկ Կուտինայու, յետ հնգետասան ամսոյ կալոյ իմ ի Պրուսա փոխանորդական պաշտօնիւ. զի նախորդ Առաջնորդն Ուլնեցի Թումաս վրդ.ն յեօթներորդում ամի առաջնորդութեան իւրոյ ասիական մաղձայոյզ ախտիւ (fօլէրա) վճարեալ է կեանս իւր ի Պիլէճիկ յամսեանն Յուլիսի 1848ամին: Ի սոյն ո– գեսպառ ախտ եւ ես ըմբռնեալ հազիւ հազ մազապուրծ գերծայ օգնականութեամբ Բարձրելոյն Աստուծոյ ի ժանեաց մահաբեր հիւանդութեանն այնորիկ: Եւ ի 20 Սեպտ. 1849 ամի շնորհեցաւ ինձ արքունի ականակուռ նշանն ընդ արքայական պերաթիւ»:

1849 Նոյ. 21 ի Կուտինայ

Ն. ՅՈՎՍԷՓ ՎՐԴ.
ՊՐՈՒՍԱՑԻ

1849ին կը սասցուի իր պէրաթը եւ կը պաշտօնավարէ երկամեայ ընդհատմամբ 25 տարիի չափ իբր Առաջնորդ:

Այս եկեղեցականը, որ քաջ հայերէնագէտ էր, գիտակ էր նաեւ լատիներէնի եւ միանգամայն գեղագիր:

Իր առաջին ուշադրութեան առարկայ ըրած է գպրոցները, որոնց յառաջդիմութեան համար աշխատած է չէզոքացնել տգէտ

մենծ աղաներու ապղեցութիւնը: Ասիկա կ'ապացուցուի հետեւեալ նամակով, զոր ուղղած է կ. Պոլսոյ Պատրիարքին.

Առ Ամենապատիւ եւ վեհափառ Սրբազան Պատրիարք, խնամառատ Հայր հոգեւոր խորին ակնածութեամբ,

Ի կ. Պոլիս

Գորովագութ Հայր իմ եւ Տէր իմ բարերար,

Լուաք ի լրոյ՝ զի իշխան Բաղաբիս յարգապատիւ կարապետ աղայն Հայրապետեան ի Պոլիս եկեալ է հաշուի աղագաւ ընդ մեծապատիւ Մագսուք Ամիրային, խնդրեմ ի խնամառատ Սրբազան Հօրմէդ իմմէ, ի գալն նորա առ փափաքելի տեսութիւն Ձեր՝ բանս արկջիք ընդ մեզ յաղագս դպրատանց Բաղաբիս այսորիկ եւ առաջարկեսջիք նմա զկարօտութիւն դպրատանս գիտնական վարժապետի միոջ եւ խնդրեմ մի համոզիլ ի բանից նորա յաղագս վարժապետի դպրատան, զի կամք ժողովրդոց Բաղաբիս յաղագս գիտնական վարժապետի միոյ կախեալ կայ զբանից բերանոյ նորա եւ կամին զի դպրատուն Բաղաբիս ընդ այլոց դպրատանց պայծառասցի, այլ չառնեն ինչ առանց կամաց նորա: Եթէ Սրբազան Տէրութիւն Ձեր ինքինին իբր յազգասիրութենէ շարժեալ տացես նմա զգիտնական վարժապետ ոք եւ ապսպրեսցես նմա շահել զայն, յայնժամ նա հոգ տանի ըստ ամենայնի թէ՛ զվարժապետէն եւ թէ՛ զդպրատանէ, եւ մանկունք Բաղաբիս ըստ օրինի կրթին, եւ հէնս յայնժամ ըստ կարի պայծառութեան նորա ջանադիր լինիմ եւ այսպէս վարձատրեմ ի Տեառնէ յաւիտեան: Բայց ծածկել պարտէ զգրելն իմ առ Սրբազնակատար Հայրութիւն Ձեր, զի մի գիտասցէ նա: Եւ եթէ արժան համարեսջիք *զտիրացու Մանուկն*՝ զինեսայն փոքր Տէր կարապետի խասգեղցւոյ, որ երբեմն վարժապետութիւն արարեալ է ի դպրատանն Սուրբ Խաչ եկեղեցւոյ Իւսիւտարու՝ տալ նմա, բարւոք առնէք, զի նա այր կատարեալ է հասակաւ եւ փորձեալ իսկ: Բարեխորհուրդ կամք Սրբազան վեհիդ պաշտեսցի ի մէնջ, միայն թէ կարօտ է դպրատունս այս ուսումնական վարժապետի միոջ եւ դիւրաւ կատարի գործ վարժապետութեանն, եթէ յանձնեսջիք նմա զվարժապետն գիտնական, մինչ անդ է նա:

Ցաւէտ բան զայս մնամ աստուածամերձ եւ հանոյական ադօթիցդ փափաքող ի սրտէ

1849, *Մայիս* 21 Ամենանուաստ ՅՈՎՍԷՓ ՍԵՒԱԿԻՐ
ի Բէօթահիա

Նոյնպէս տեղացի Նազարէթ Աբոլանեանը կ. Պոլսոյ հիւանդանոցի ուսումնարանը կը ղրկէ, որպէսզի ուսուցչութեան պատրաստուի: Ինքն 20էն աւելի աշակերտներու քերականութիւն, աշխարհագրութիւն եւ թուաբանութիւն կը սորվեցնէ եւ Հօճայի մըն

ալ Թրքերէն դասախօսել կուտայ եւ կը յաջողի անոնցմէ չատերը պետական պաշտօններու անցընել (Մասիս, Թ. 1109, 6 Յուլիս 1871)։ Առնցմէ մէկը Դպիրեան Նշան հայկաբան վարժապետ կ'ըլլայ տեղւոյն վարժարանի մէջ (նոյն) երկար տարիներ (վախճանած՝ 1925 Հոկտ. 21ին Կ. Պոլիս)։ Գէորգ Պատրիարքի (յետոյ Գէորգ Դ. Կաթողիկոս) (1858–1860) ժամանակ Պատրիարքական Փոխանորդ եղած է, 1860ին Կուտինայի առաջնորդութիւնը վրան պահելով, սակայն կարճ պաշտօնավարութենէ մը յետոյ հիւանդացած եւ Պրուսա օդափոխութեան զացած է։ Ինչ եղաք Գէորգ Պատրիարք կը տապալի, որով Յովսէփ Վրդ. չի դառնար այլեւս Կ. Պոլիս եւ իբր հիւր կը մնայ Պրուսա՝ մինչեւ Գէորգ Պատրիարքին իր սեփական վիճակը Պրուսա դառնալը։ Յովսէփ Վրդ. Կուտինայի Թեմին Եպիսկոպոս ձեռնադրուած է 2 Յունիս 1860ին։

ԳԷՈՐԳ ԵՊՍ. ՓԷՐԷՍՏԷՃԵԱՆ Կ. ՊՈԼՍԵՑԻ (1851) Պրուսայի արդիւնաչատ առաջնորդը (1844–1866), որ պահ մը Կ. Պոլսոյ Պատրիարք ալ եղած էր եւ հուսկ ուրեմն Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս (1866–1882) եւ իրաւամբ արժանացած «մեծագործ» տիտղոսին, 1851ին տարի մը կառավարած է նաեւ Կուտինայի վիճակը, որ Պրուսայի կցուած է Պատրիարքարանի կարգադրութեամբ։ Գէորգ Դ. այս առթիւ այցելած է Կուտինա եւ Թավշանլը եւ կարգ մը եկեղեցական ու դպրոցական կարգադրութիւններ եւ տնօրինութիւններ ըրած է եւ իր ձեռօք ալ արձանագրած է։

ԵՓՐԵՄ ՎՐԴ. ՀԱՎԼՈՒՃԵԱՆ ՊՐՈՒՍԱՑԻ (1852–1853) Ծնեալ 1802ին, միաբան Արմաշի եւ աշակերտ Ղարախօճ Պօղոս Եպս.ի, որմէ ձեռնադրուած էր Սարկաւագ։ 1852ին Կուտինա կը ղրկուի իբր առաջնորդ եւ սրբակեաց կրօնաւորի մը անունը կը Թողու Հոն։

1856ին կը դառնայ Արմաշ, ուր կը վարէ Ստեփանոս Արքպ. Մաղաքեանի փոխանորդութիւնը եւ անոր մահէն յետոյ կ'ընտրուի Վանահայր Արմաշի եւ երկու տարուան (1866–1868) պաշտօնավարութենէ մը ետք կը վախճանի։

ՅՈՎՍԷՓ ԵՊՍ. ԵԱՆԸԳԵԱՆ (կրկին) (1853–1875) (տես վերը)։ Այս երկրորդ պաշտօնավարութեան միջոցին էջմիածնի մէջ 1860 Յունիս 24ին Կուտինայի Թեմին վրայ Եպս. ձեռնադրուեցաւ։

Ինքն նորոգած է Ս. Աստուածածին եկեղեցին եւ չինած է նոյն եկեղեցիին կից Ս. Սարգիս մատուռը (1853) 1840ին քանդուած համանուն եկեղեցիին անունով։

Իրեն վիճակուած է նաեւ Սահմանադրութեան գործադրութիւնը առաջին անգամ Կուտինայի մէջ (1864), ինչպէս կը հասկըցուի հետեւեալ նամակէն՝ ուղղուած Պատրիարքարան.

Առ ամենապատիւ եւ վեհափառ Սրբզ. Պատրիարք
խնամատար Հայր հոգեւոր, խորին ակնածութեամբ

Սրբազան Հայր, Ի Խումխաբու Պոլսոյ

Ահա լրացաւ առաջին տնօրէնութիւնն ըստ ցուցանելոյ հրահանգի Սահմանադրութեանն, եւ որք ընտրեցանն քուէարկութեամբ են սոքա.

ԱՆԴԱՄՔ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ԵԿԵՂԵՑՒՈՅ ԹԱՂԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴՈՅ

Յոհաննանեան Յարութիւն	35 քուէ
Պալանցեան Միստ. Կարապետ	28 քուէ
Շամկուլեան Հաճի Յարութիւն	25 քուէ
Պետոյեան Յակոբ	24 քուէ
Ձիւրիւքտիչեան Գրիգոր	22 քուէ
Մարսըվանլեան Յակոբ	21 քուէ

ԱՆԴԱՄՔ Ս. ԹՈՐՈՍ ԵԿԵՂԵՑՒՈՅ ԹԱՂԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴՈՅ

Ճորթուեան Հաճի Կարապետ	26 քուէ
Հայրապետեան Հայրապետ	25 քուէ
Բընթի Շէքէրճի Կարապետ	24 քուէ
Խորոզեան Յարութիւն	23 քուէ
Քարաքաշեան Հաճի Ստեփան	22 քուէ
Տիարեան Յարութիւն	21 քուէ

Խնդրեմ զերկրորդ տնօրէնութիւնն փութացուցանել մեզ, քանզի ի պատրաստի եմ յայցելութիւն վիճակիս:

Արքունի քննիչն ունի գալ յայսօսիկ աւուրս ի քաղաքս, եթէ արժան համարիք ի բարեկամաց նորա յԱղաբօնեան Աղայից յանձնարարական գիրս առնուլ յատկապէս վասն աղքատիկ ժողովրդեան տեղւոյս՝ մեծ պատիւ է մեզ:

Մնամ հայրական օրհնութեանդ կարօտաւոր ի սրտէ:

1864, *Օգոստ.* 22 Ն. ՅՈՎՍԷՓ ԵՊՍԿ.
Ի Քէօթահիա ԿՈՒՏԻՆԱՑՈՒ

Այս եկեղեցականը բաւական արդիւնաւոր Առաջնորդ մը եղած է Կուտինային համար, սակայն հանդիստ ու խաղաղ պաշտօնավարութիւն մը չէ ունեցած, ինչպէս յետոյ հաստատուած է Պրուսայի Առաջնորդ Զամիչեան Բարթողիմէոս Եպս.ի սարքած խաղերով, որոնց նպատակն էր Կուտինան եւս կցել իր վիճակին: Յովսէփ Եպս. մատնուած է տաղնապներու: Այս խառնակութիւնները սկիզբ կ'առնեն 1870 *Սեպտեմբերին երկու անձերու քահանայական ձեռնադրութեան առթիւ եւ Ազգ. Կեդրոնական Վարչութիւնը Կուտինա քննիչ կը ղրկէ Պրուսայի Բարթողիմէոս Եպս.ը, որ իր նպատակին հասնելու առիթը գտած ըլլալ կարծելով՝ ամէն ջանք կ'ընէ նոր Գաւա-*

ական ժողովի մ'ընտրութիւն կատարել տալու եւ որոշում մը ձեռք բերելու, թէ Յովսէփ Եպս. անյարմար է առաջնորդութեան պաշտօնը շարունակելու:

Յովսէփ Եպս. ասոր վրայ Կ. Պոլիս կուգայ 1870 Նոյեմ. 16ին եւ բուռն կերպով կը բողոքէ քննիչին ապօրինութեանց դէմ: Կ. Պոլսոյ Քաղաքական ժողովը վերահասու ըլլալով՝ որ Բարթուղիմէոս Եպս. Զամիչեան կամ իր կուսակիցներէն մաս մը, Քէօթահիայի Պրուսային հետ միացնելու կ'աշխատին, կ'որոշէ հեռագրել Բարթուղիմէոս Եպս.ի, որ իր պործը աւարտած ըլլալուն՝ պէտք է վերադառնայ Պրուսա:

Մեա կողմէն կ'որոշուի Յովսէփ Եպս.ը հեռացնել Կուտինայէն՝ առաջնորդութիւնը իր վրայ պահելով, եւ հոն ղրկել իբր առաջնորդական Փոխանորդ Ամմաշի միաբան Գրիգոր Վրդ. Գազազեանը (1871):

Յովսէփ Եպս. այս որոշման հետեւանօք կ'առանձնանայ Պրուսա՝ իր հօրենական տունը:

Գրիգոր Վրդ. Գազազեան հազիւ 15 օրուան Փոխանորդ էր, երբ ժողովուրդը՝ անշուշտ թելադրութեամբ ոմանց, հանրագիրով կը պահանջէ անոր Առաջնորդ ընտրուիլը: Բնական է կեդրոնը կը հակառակի: Այն ատեն Յովսէփ Եպսկպ. 1871 Յունիս 29 թուակիր նամակով մը կ'ուզէ արտօնութիւն դառնալու իր վիճակին եւ դատախազ կանգնելու համար իր իրաւունքին՝ կուգայ կրկին Կ. Պոլիս (1871 Յուլիս):

Քաղաքական ժողովը կ'որոշէ ղինքն Սկիւտարի Ս. Կարապետ եկեղեցիին քարոզիչ նշանակել եւ քննել իր խնդիրը:

Կուտինայի մէջ իր կուսակիցներն ալ կ'երեւի թէ կառավարութեան կը բողոքեն եւ Բ. Դուռն Ազգ. Պատրիարքարանէն բացատրութիւն կը պահանջէ: Ազգային կեդր. վարչութիւնը կը պատրաստուի հաղորդել, թէ Յովսէփ Արքեպս. իր պաշտօնը կը պահէ, մինչեւ առժամապէս Պրուսա իր տունը պիտի նստի եւ անոր տեղ Կ. Պոլիսէն պիտի ղրկուի Զաքարիա Վրդպ.ը (1871)՝ եւ կանչելով հոն զտնուող Գրիգոր Վրդպ.ը, որ հաւանօրէն զայրոյթէն Հոմ կը մեկնի:

Զաքարիա Վրդպ. Բ. Դրան յանձնարարագիրներով կ'երթայ Կուտինա, սակայն գրեթէ ոչինչ կրնայ ընել, վասնզի կիրքերը սաստիկ գրգռուած էին:

Տարի մը յետոյ կեդրոնական վարչութիւնը կ'արտօնէ Յովսէփ Եպս.ը բնակիլ Պիլէճիկ եւ Կուտինա կը ղրկէ Ստեփան Վրդպ. Արզումանեանը (1872), որ իբր Սահմանադրութեան գործադիր կը ձեռնարկէ կազմակերպել ժողովները, սակայն գրգռութիւնը եւ յուզումը այնքան մեծ էր, որ կարելի չ'ըլլար խաղաղեցնել եւ 1873ին

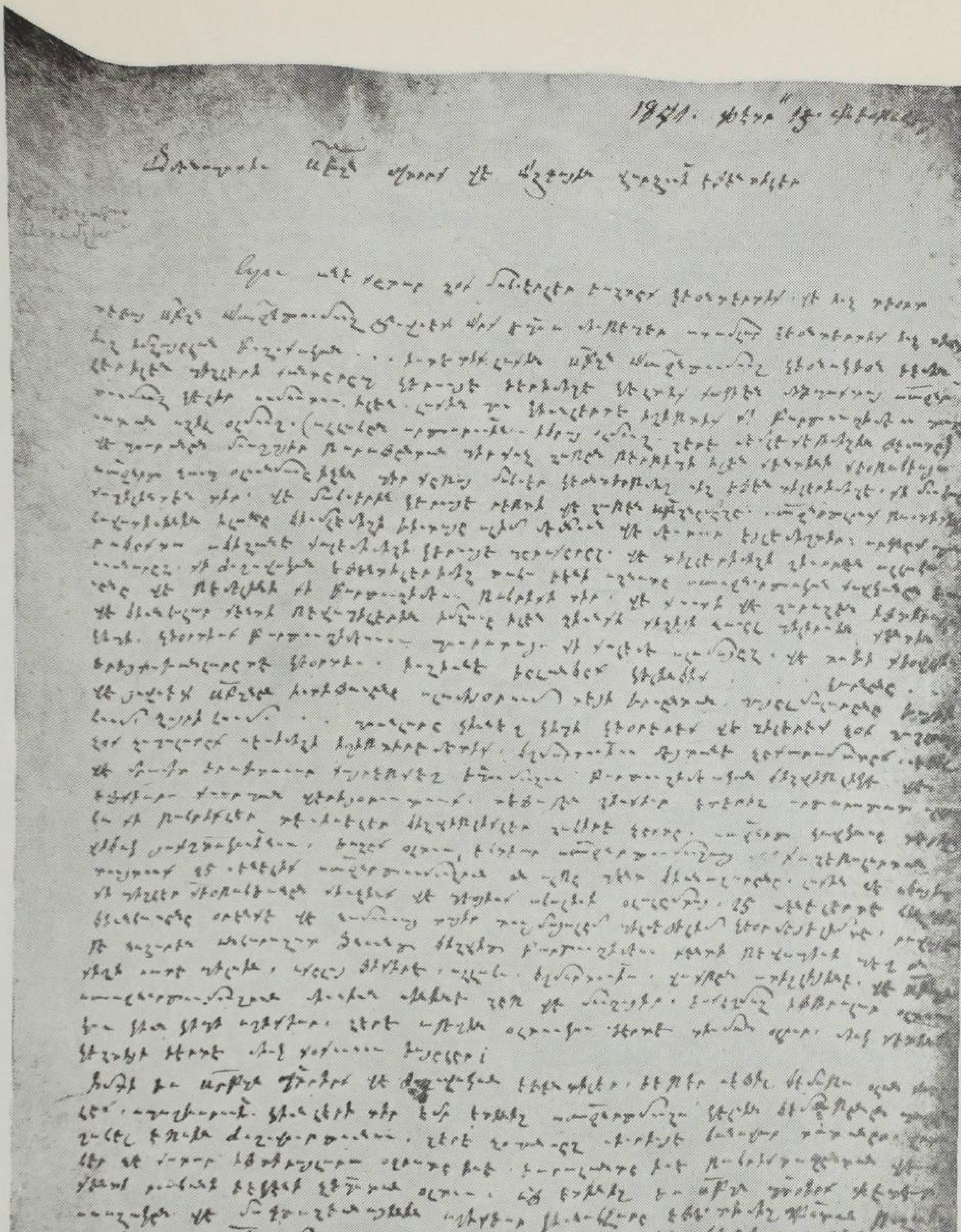

Ժողովրդային բողոքագիր Պատրիարքարանի ուղղուած

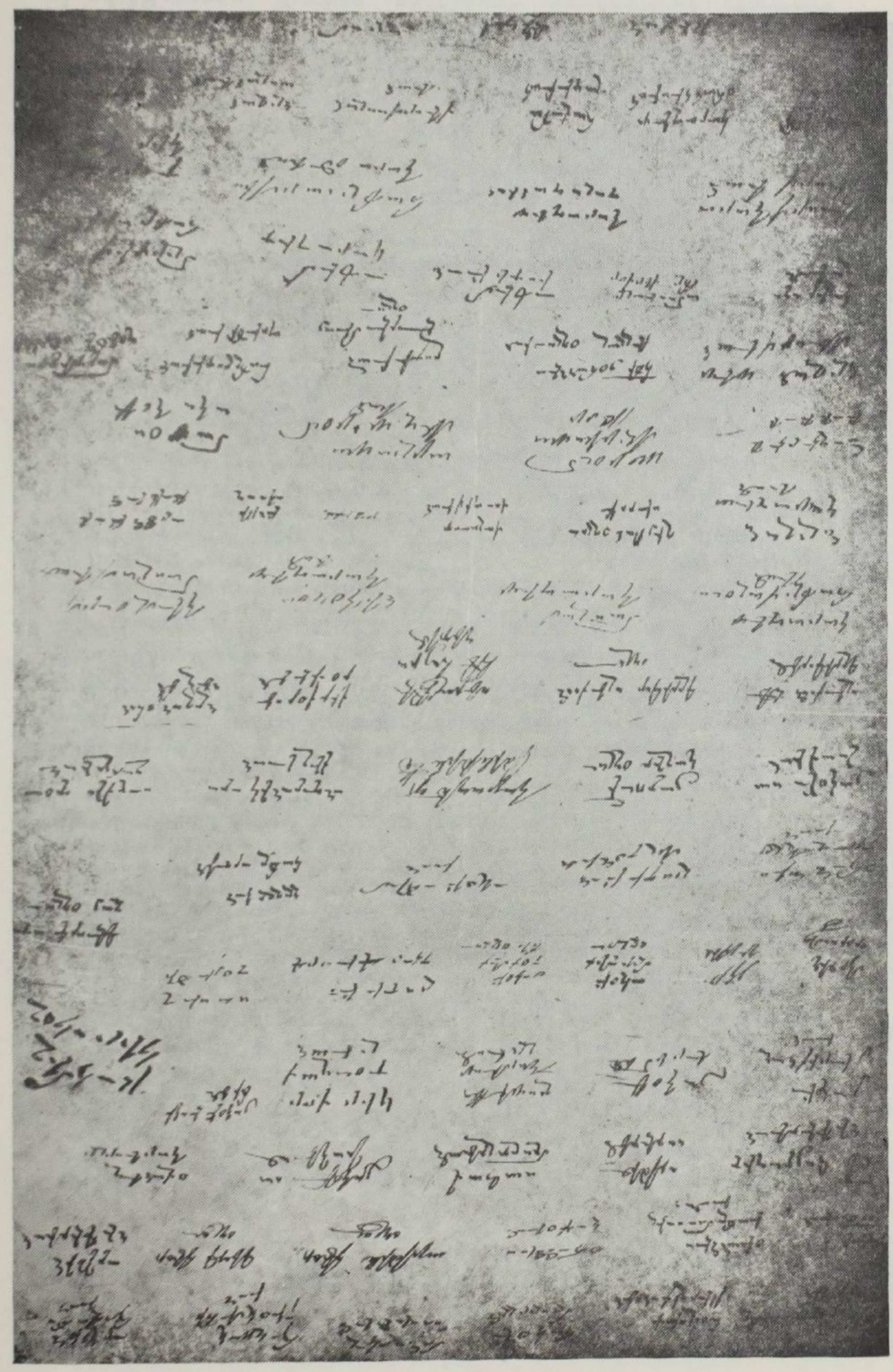

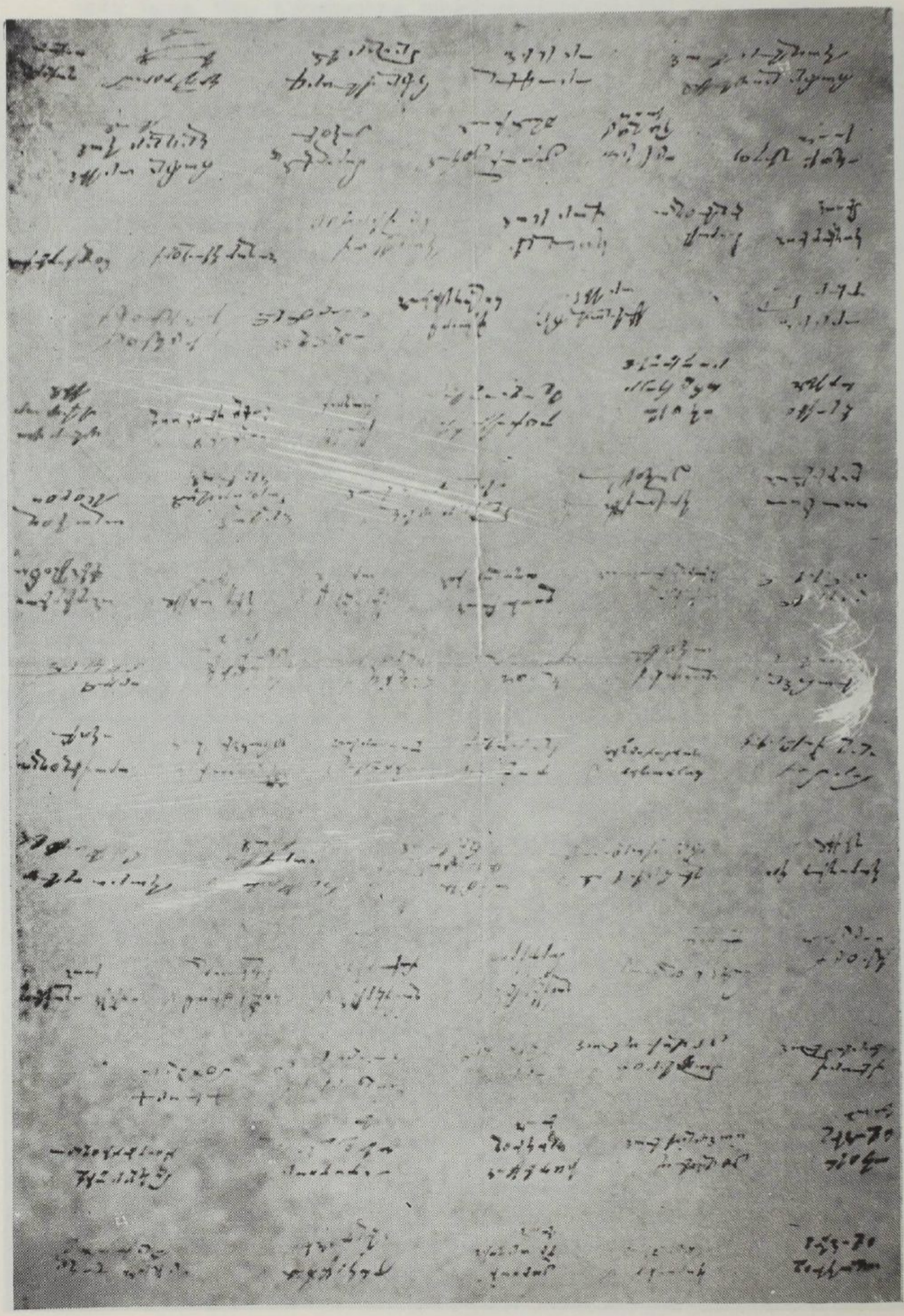

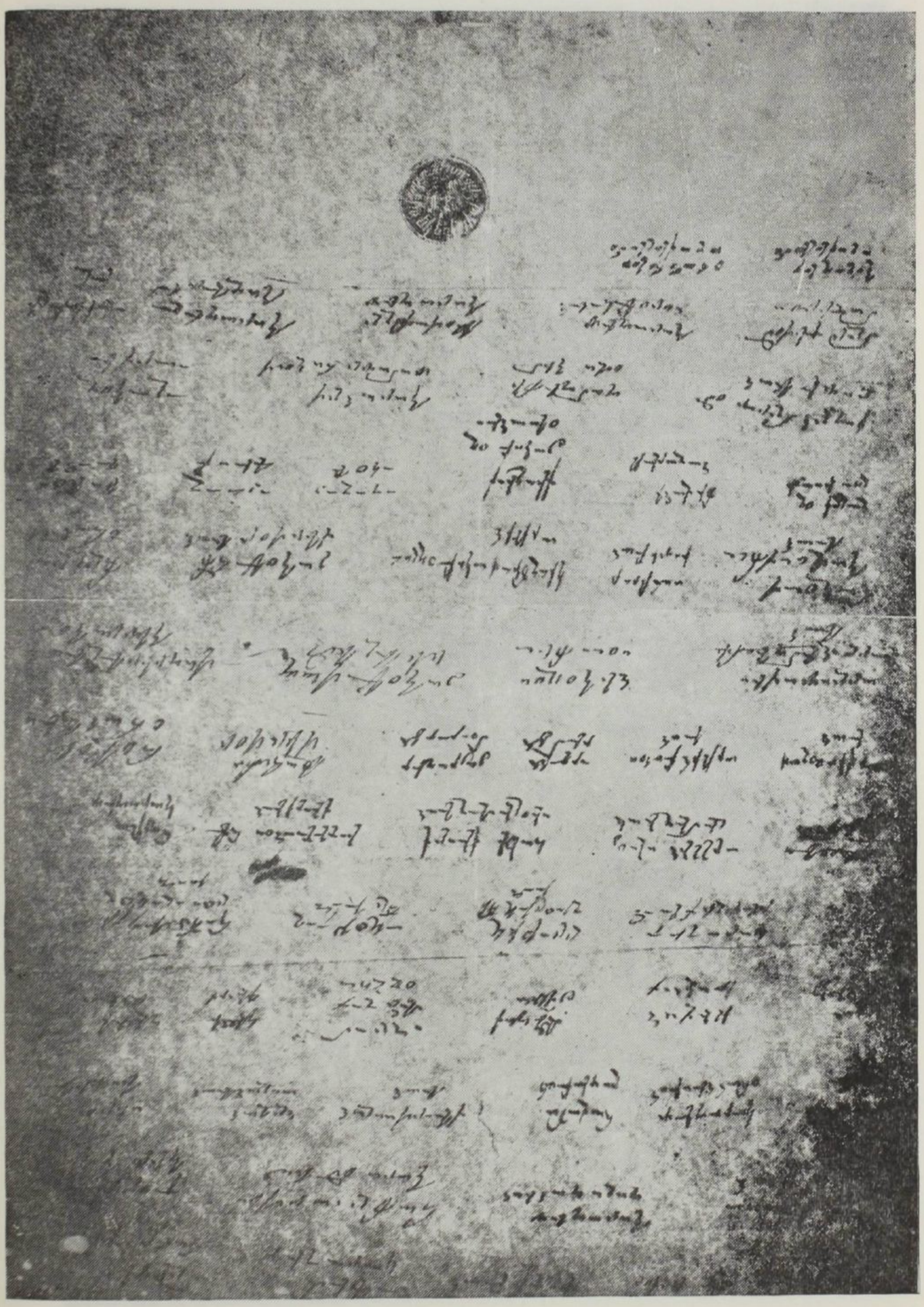

վարչական որոշումով իբր Սահմանադրութեան դործադիր կուռինա կը ղրկուի աչխարհական պատուիրակ մը՝ Մեսրոպ Այվատեանը, *որ կը յաջողի իր պաշտօնին մէջ։*

Այս չրջանին Յովսէփ Եպս. արդէն կը վախճանի Պիլէճիկ եւ առաջնորդական ընտրութիւն կը կատարուի (*Տես՝* Տեղեկագիր Քաղ. ժողովի 1870–1871 ամի, էջ 19 Համարատուութիւն խառն ժողովոյ 1872–1873 ամի, էջ 15–16, *ինչպէս նաեւ Մասիս*, թ. 1108–9 եւ 1120)։

ԳԷՈՐԳ ՎՐԴՊ. ԴԵՐՁԱԿԵԱՆ Կ. Պոլսեցի (1875–1887) *կուռինայի Առաջնորդ կ'ընտրուի Երուսաղէմի մխաբան այս Վրդպ.ը, որ 1862ին ձեռնադրուած էր եւ 1870ին հրաժարելով Մխաբանութենէ Կ. Պոլիս կը մնար իբր քարոզիչ Սամաթիոյ։ Հինգրի 1292 Րէպիւլ Էվվէլ 5 Թուականով պէրաթով պաշտօնի կը ձեռնարկէ։*

Հապիւ պաշտօնի ձեռնարկած՝ Պիլէճիկցիք կ'ուղեն անջատուիլ Կուտինայի Թեմէն կամ կը ջանան որ իրենց քաղաքն ըլլայ Թեմապլուխ։

Կուտինայի Հայերը կ'ընդդիմանան այս ձեռնարկին, ինչպէս կը տեսնուի Կուտինայի պատուական վարչութեան առ Յրիմեան Պատրիարք ուղղած հետեւեալ նամակէն.

Ամենապատիւ Սրբազան Պատրիարք
Խնամառատ Հայր հոգեւոր

Վիճակիս Առաջնորդ Գեր. Գէորգ Վարդապետին, որ երկու ամսոյ չափ առաջ թեմերն շրջագայելու ելած էր, այս անգամ ի պատճառս Պիլէճիկի ծանուցեալ խնդրոյն յանկարծ Պոլիս ուղեւորելը ստուգիւ Քէօթահիոյ ազգայնոց ընդհանուր ցաւ կը պատճառէ՝ կասկածելով որ մի՛ գուցէ Նորին Գերապատուութիւնն ի փոխարէն իւր ազգաշէն անդուլ ջանից եւ խաղաղասիրական քնաւորութեան Պիլէճիկի ֆանի մը շահախնդիր անձանց խռովայոյզ կրիցը հանդիպեալ, վիրաւորեալ սրտիւ թերեւս անդարձ կը մեկնի իւր հօտին մէջ, որոյ մէջ սիրոյ եւ միաբանութեան ոգին հաստատել յաջողած ու ազգին կրօնական եւ յառաջդիմական գործոց անձանձիր աշխատած եւ իւր արդարախոհ եւ ազնիւ բարուքն եւ անբասիր վարուքը ո՛չ միայն մեր ազգայնոց սիրոյն եւ համակրութեան, այլեւ տեղւոյս ուրիշ Քրիստոնեայ ազգաց ակնածութեան եւ յարգանաց եւ նոյնիսկ տեղական կառավարութեան առջեւ ընդմիշտ մեծարանաց արժանաւոր եղած է ցարդ։

Հարկ չէ յիշել աստ, Ամենապատիւ Տէր, որ Պիլէճիկի ազգայնոց այդ խռովայոյզ եւ չարամիտ մասին սոյն ապօրէն պահանջքն Գեր. Գէորգ Հօր առաջնորդութեան ժամանակէն շատ առաջ երեւան ելած է, որով տգիտաբար կը պնդեն թէ իրենց գիւղն պէտք է

ըլլայ կեդրոն եւ վիճակագլուխ, իսկ Կուտինա որ թէ իր քաղաքական կացութեամբը եւ թէ այլեւայլ քրիստոնեայ ազգաց բնակչօքը եւ բազմութեամբ Տանկաց, որոց առջեւ ազգային իրաւանց եւ պատւոյն անխախտ պահպանութեանն հսկելու պէտքը Առաջնորդին ներկայութիւնը անհրաժեշտ կ'ընեն եւ որ այլ եւս բազմաթիւ զօրաւոր պատճառներով առաջնորդանիստ քաղաք մնալու դարաւոր իրաւունքըն ունի, կը պահանջեն որ Կուտինան թողու իր սոյն վաղեմի եւ անկապտելի իրաւունք եւ ամբողջ վիճակ մը վերիվայր *գլխի* եւ ալեկոծի:

Ազգախնամ Տէր, սոյն վրդովայոյզ մեքենայութեանց դէմ յամենայն զօրութենէ բողոքելով կը խնդրեմք խնդրոյն օրինաւոր եւ վերջնական լուծում մը տալ, լռեցնել այդ շահամոլ անձանց ապօրէն առարկները, չթողուլ որ բռնաբարուի քաղաքիս մի դարաւոր իրաւունք եւ դարձընել օր առաջ զԳեր. Առաջնորդն մեր ի պաշտօնատեղին իւր, ուր ազգն ներկայ փափուկ ժամանակի մը մէջ ամէն ատենէ աւելի պէտք ունի իւր Առաջնորդ Հօր ներկայութեանը,

Որով մնամք ամենախոնարհ եւ անձնուէր որդիքս

1876 *Նոյեմ*. 7

Կուտինա Ի դիմաց երեսփոխանական Ընդհ. Ժողովոյ

Խնճ. Ծա՛՛ռ	Հբր Կրպ	Ատենապետ	Ատենադպիր
Ըտեբեան	Ծորբուեան	Համբ Օհաննէս	Ցարուփ
Կրկ՛՛ճեան	Նրճեան	Քարաքաճեան	Օհաննեանե՛՛ն
Ըտեբեան	Պայյբեան	Այվանբեան	
Հոճորեան	Ըտեբեան	Համբ Յովհաննէս	
	Ծորբուեան		

Խնդիրը կը փակուի Կեդրոնական Վարչութեան Պիլէճիկը անձամբ առաջնորդութեան մը վերածելով եւ Կուտինայի միացուելով Աֆիոն Գարա Հիսարը: Իր երկարատեւ պաշտօնավարութիւնը անօգուտ չէ եղած: Իր օրով հիմնուած է Աֆիոն Գարա Հիսարի ազգային բաղնիքը, հրդեհէն այրած Ս. Աստուածածին եկեղեցին եւ յարակից վարժարանը: Կուտինայի աղջիկներու վարժարանը հաստատուն եկամուտներով կառավարելու համար հիմնած է Հայուհեաց Ընկերութիւնը, որուն արդիւնքով եւ աշխատութեամբ 1899*ին շինուեցան երկու տուներ եւ երեք խանութներ: Գէորգ Վրդ. Դերձակեան* 1882*ին Եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի Գէորգ Դ.էն վիճակին վրայ եւ այս առթիւ է որ Կաթողիկոսին կը խոստանայ ընդօրինակել Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ Քիւթիւկը, ինչ որ կը կատարէ եւ այսօր այս շնորհիւ է որ անիկա փրկուած է:*

1887*ին իր հիւանդութիւնը դարմանելու համար Կ. Պոլիս գընաց եւ հոն վախճանեցաւ:*

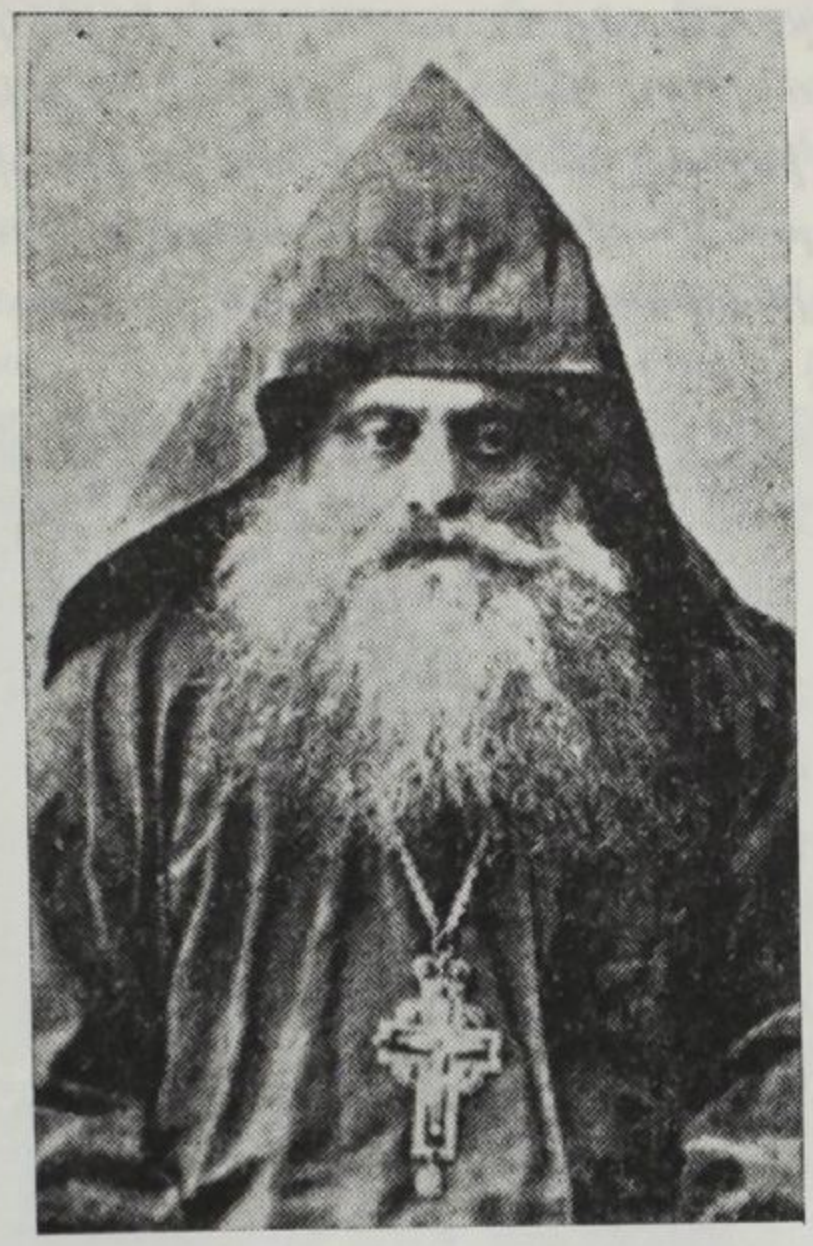

Պօղոս Ծ. վրդպ. Խօլտամեան

ՊՕՂՈՍ Ծ. ՎՐԴՊ. ԽՕԼՏԱՄԵԱՆ կիւրէղի (1887–1896), *ծնած է 1840ին եւ 12 տարեկանին մտած է Արմաշի վանքին վարժարանը: 1862ին Խորէն Աչըղեան Պատրիարքի հետ Կ. Պոլսոյ Մայր Եկեղեցիին մէջ Ստեփանոս Մաղաքեան Տեղապահէն վարդապետ կը ձեռնադրուի: Եօթը տարի Արմաշի վանքին իբր մխիթարեան միայն վանական ներքին պաշտօններ կը վարէ եւ Նիկոմիդիոյ վիճակին զանազան կողմերը իբր քարոզիչ եւ երկու անգամ ալ վանքին եկեղեցւոյն չինութեան համար իբր ժողովարար կը շրջի, 1874ին Կ. Պոլիս կուգայ, ուր կը վարէ քարոզչական եւ ժողովներու անդամակցութեան պաշտօնները, ինչպէս նաեւ Պատրիարքական Փոխանորդութիւն* (1878–1880):

Երբ 1876ին Կոստինայէն անջատուեցաւ Պիլէճիկ, Պօղոս Վրդպ. Խօլտամեան ղրկուեցաւ հոն որպէս Սահմանադրութեան գործադիր եւ հոն ութ ամսուան մէջ յաջողեցաւ այդ վիճակը կազմակերպել եւ դառնալ Կ. Պոլիս Առաջնորդի ընտրութիւնը կատարել տալէ յետոյ:

1882ին Ամասիոյ Առաջնորդ կ'ընտրուի եւ երկու տարուան պաշտօնավարութենէ մը յետոյ կը հրաժարի:

Երբ Գէորգ Եպս. Դերձակեան մեռաւ, Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանէն իբր առաջնորդական Տեղապահ ղրկուեցաւ Քէօթահիա, ուր յետոյ 1889ին Առաջնորդ ընտրուեցաւ:

Իր քաջալերութեամբ եւ ազգային նիւթական զոհողութիւններով սկզբնաւորութիւն եղած է գորգագործութեան արհեստին Կուտինայի մէջ, ինչպէս նաեւ զարկ տրուած է վարժարաններուն: Հիմնած է մանչերու վարժարանին համար ընկերութիւն մը, որուն հասոյթը պիտի յատկանար հաստատուն եկամուտներու:

Մկրտիչ Եպսկ· Աղաւնունի

Յօլտամեան 1892ին իբր պատրամատուր Կուտինայի եւ Պրուսայի վիճակներուն մասնակցեցաւ էջմիածին դումարուած համազգային ժողովին, ուր կաթողիկոս ընտրուեցաւ Խրիմեան:

Ութ տարիներու պաշտօնավարութենէ մը ետք կը հրաժարի 1896ին եւ կը քաշուի իր ծննդավայրը, ուրկէ 1898ին Խարբերդի առաջնորդական Տեղապահ կ'երթայ եւ երկուքուկէս տարիներու պաշտօնավարութենէ մը յետոյ դարձեալ կը մեկուսանայ Կիւրլէ, ուր զբաւուր աշխատութիւններով կը պարապի մինչեւ իր վախճանումը (1913 Յուլիս 31):

ՄԿՐՏԻՉ ՎՐԴՊ. ԱՂԱԻՆՈՒՆԻ ՊԱՐՏԻԶԱԿՑԻ (1896–1905), 1896ին կ'երթայ Կուտինա իբր Առաջնորդական Տեղապահ եւ ապա կ'ընտրուի Առաջնորդ ու կը պաշտօնավարէ տասը տարի: Շինած է Քսկիչհիսարի Ս. Երրորդութիւն Եկեղեցին եւ հոն բացած է աղջիկներու վարժարան մը:

1905ին Եղիպտոսի Առաջնորդ ընտրուելով կը թողու պաշտօնը: Յետոյ Արքեպիսկոպոս եւ Պատրիարքական Փոխանորդ Երուսաղէմի եւ ծանօթ իր ղրկական վաստակներով:

ՎԱՀԱՆ ՎՐԴՊ. ՅԱԿՈԲԵԱՆ ԹԷՔԻՐՏԱՂՑԻ (1906–1907) կը ղրկուի Քէօթահիա իբր Առաջնորդական Տեղապահ եւ 1906 Մարտ 30ին հասնելով անդ կը ձեռնարկէ պաշտօնի:

Երուսաղէմի երբեմնի միաբան այս բանիբուն վարդապետը, որ շատ պաշտօններ վարած է Կ. Պոլիս եւ դաւառները, հապճեպ մէկ տարի մնաց Քէօթահիա եւ դարձաւ Կ. Պոլիս: Իր պաշտօնավարութեան միջոցին նախաձեռնարկ կ'ըլլայ Թաւշանլըի մէջ աղջիկներու վարժարան մը բանալու (Բիւզանդիոն, Թ. 3032):

ԵՁՆԻԿ Ծ. ՎՐԴՊ. ՊԱՊԱԵԱՆ Կ. ՊՈԼՍԵՑԻ (1907–1908) նոյնպէս Երուսաղէմի երբեմնի միաբան՝ կը յաջորդէ նախորդին իբր Առաջնորդական Տեղապահ եւ 1907 Ապրիլին կը հասնի իր պաշտօնատեղին եւ կարճ պաշտօնավարութենէ մը յետոյ առանց օպտակար ձեռնարկի մը հետքը ձգելու կը դառնայ Կ. Պոլիս (վախճանած 1937):

ԵՐՈՒԱՆԴ ՎՐԴՊ. ՓԵՐՏԱՀՃԵԱՆ ԱՄԱՍԻԱՑԻ (1908), միաբան Սրմաշէի, որոշուած էր ղրկել իբր Տեղապահ Կուտինա եւ այս պատճառով իբր պատրամատուր մեկնեցաւ էջմիածին կաթողիկոսական ընտրութեան մասնակցելու: Երզնկացիք զինք Առաջնորդ ընտրեցին. Փերտահճեան Վրդպ. ընդունելով Երզնկայի առաջնորդութիւնը կը մեկնի Քէօթահիայէն 7 Յունիս 1908ին:

Իր 12 Մայիս 1908 թուականով Օրմանեան Պատրիարքի ղրկած մէկ նամակէն կը հասկցուի, թէ Կ. Պոլսոյ կեդրոնական վարչութեան որոշումով Կուտինա, Պիլէճիկ եւ Աֆիոն Գարա Հիսար

երեք վիճակները միացնելու որոշումը վիժած է, վասնզի Թաթուլ Վրդպ. Դուրեան «Միացեալ վիճակի Առաջնորդ ըլլալու ծայրայեղ տենչովը եւ հետապնդումովը ամէն համարում կորսնցուցած էր: իսկ Վահրիճ Վրդպ. Շահլամեանի համար կը գրէ, թէ «ի գուր աշխատեցայ, չեն ընդունիր»:

Երուանդ Վրդ. Փերտահճեան կուտինայէն վերջապէս մեկնած է 7 Յունիս 1908ին:

Երուանդ Վրդպ., յետոյ Արքեպիսկոպոս, Սելանիկի եւ Պուլկարիոյ Առաջնորդ եղաւ. վախճանեցաւ ի Պուլկարիա:

ՎԱՀԱՆ Ծ. ՎՐԴՊ. ՅԱԿՈԲԵԱՆ (կրկին) (1909), *դարձեալ Սպդ. վարչութիւնը կ'ուղէ զինքը իբր Տեղապահ գրկել կուտինա, սակայն կը մերժէ: Երկու տարի թափուր մնալէ յետոյ կուտինա կը գրկուի:*

ՊԱՐԳԵԻ Ծ. ՎՐԴՊ. ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ Կ. Պոլսեցի (1910–1915), *իբր Պատրիարքական Փոխանորդ: Ծնած է Խասգիւղ 1881ին եւ 1895ի Ջարդէն յետոյ Գերմանիա տարուած էր իբր որբ, սակայն դաւանափոխութիւնը մերժելով՝ զիմած էր Օրմանեանի, որ 1899ին յաջողած էր զայն եա բերել եւ Արմաշի դպրեվանքը դնել: 1905ին կը ձեռնադրուի Աբեղայ եւ Նիկոմիդիոյ Առաջնորդ Մեսրոպ Արքեպս.ի քով իբր օգնական կը պաշտօնավարէ եւ 1906 Փետրուար 19ին անկէ կը ստանայ Պատրաստարի Ս. Հրեշտակապետ Եկեղեցիին մէջ վարդապետական աստիճան:*

1908–1909ին Բարերդի առաջնորդական Տեղապահի պաշտօն կը վարէ եւ 1910ին կուտինայի եւ Աֆիոն Գարա Հիսարի միացեալ վիճակը մեկնելէ առաջ Ծայրագունութեան աստիճան կը ստանայ Դուրեան Պատրիարքէն:

Ընդհ. պատերազմի սկիզբը՝ երբ Պրուսայի Առաջնորդ ՍԱՀԱԿ ՎՐԴՊ. ՕՏԱՊԱԵԵԱՆ ինքնաբերաբար յանձն առաւ երթալ, Պատրիարքարանի կարգադրութեամբ Պարզեւ Վրդպ. տեղափոխուեցաւ Պրուսա՝ առժամապէս վարելու համար նաեւ կուսակալանիստ այդ կեդրոնին գործերը:

1915 Մարտի վերջերը՝ երբ սկսաւ հալածանքը ընդդէմ Պրուսայի Հայոց եւ 200–250 Հայեր ձերբակալուեցան, բանտարկուեցան, աքսորուեցան կամ պատերազմական ատեանի յանձնուեցան, Պարզեւ Վրդպ. ամէն անձնուրացութիւն ցոյց տուաւ եւ մաքառեցաւ կառավարութեան հետ. մասնաւորապէս աստիկ հակառակեցաւ եկեղեցիին խուզարկութեան եւ բուռն կերպով բողոքեց:

Կառավարութիւնը ձերբակալել տուաւ զինքն ալ եւ Պանտըրմայի պատերազմական ատեանին յանձնեց, որ հինգ տարուան բան-

տարկուբեան վճիռ տուաւ, սակայն յետոյ տարապրեց դէպի Տէր Զօր եւ ճամբու վրայ նահատակեց։

Պարզեւ Վրդպ. «Լոյս» եւ «Տաճար» կրօնաթերթերուն մէջ ունէր վերմաններէն թարգմանութիւններ եւ ինքնագիր յօդուածներ։

ՏԷՐ ՍԱՀԱԿ ՓՀ. ՎԱՐՊԵՏԵԱՆ (1915–1920) *Պարզեւ Վրդպ.ի Պրուսա տեղափոխուելէն յետոյ իբր Առաջնորդական Փոխանորդ պաշտօնավարած է Տ. Սահակ Փհ. Վարպետեան եւ ալեկոծեալ ժամանակի մը մէջ, մանաւանդ հելլենական դրաւման եւ միլլիական շարժման առեն բաւական աչալրջութիւն ցոյց տուած է։*

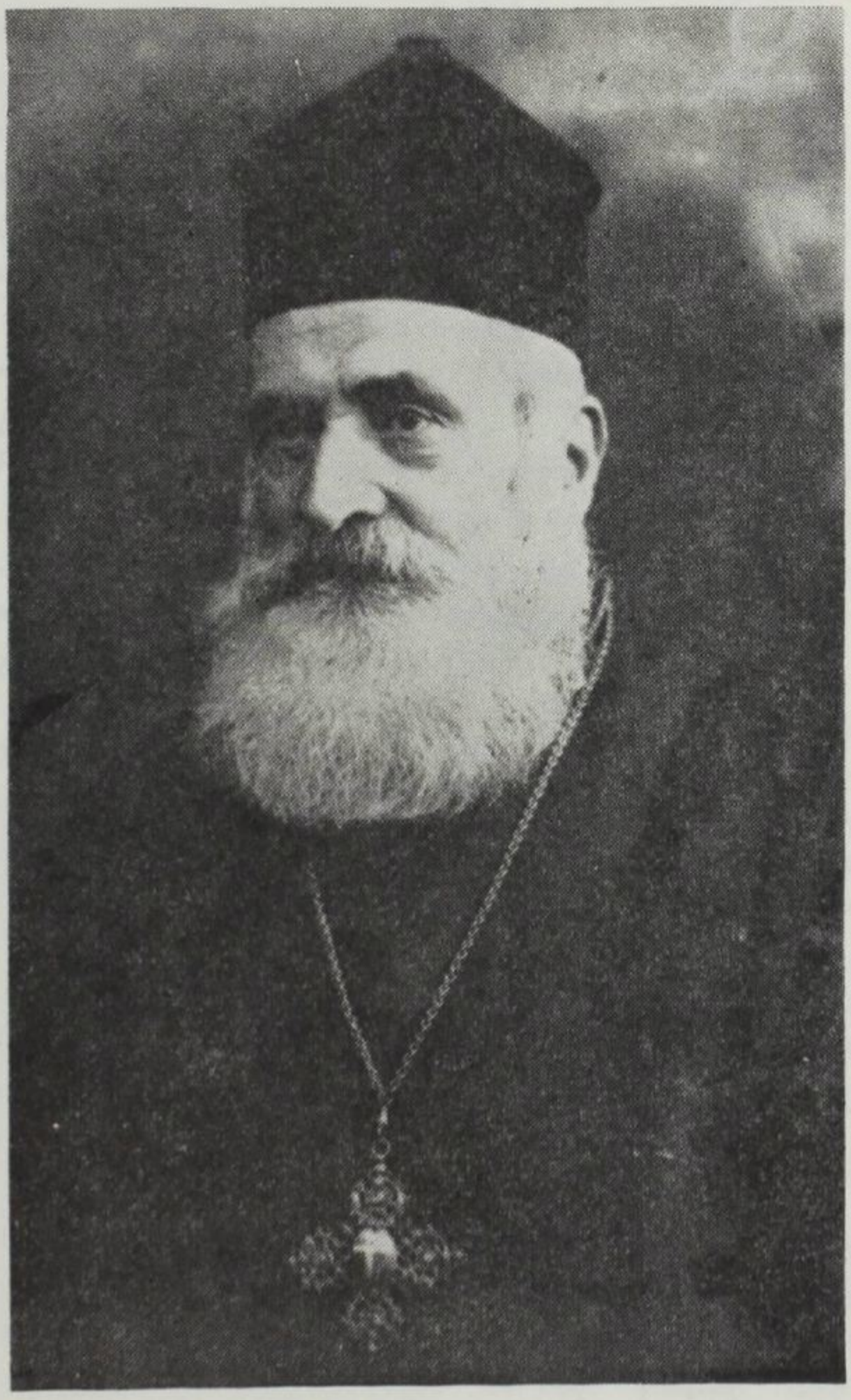

Տէր Սահակ Փհ. Վարպետեան

Հելլենական նահանջէն ետքը՝ երբ Փոքր Ասիա բոլորովին պարպուեցաւ Հայերէ, Տ. Սահակ Ք.Հ. անցաւ Յունաստան եւ քահանայապօծեց Սելանիկ մինչեւ իր մահը:

Հայերու հեռացումէն յետոյ այլեւս Կուտինայի հոգեւոր հովուութիւնը ինքնին կը ջնջուէր:

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

ԿՈՒՏԻՆԱՅԻ ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ ԱԿՆԱՐԿ

•

Առնակ (Համբարձում Զորթեան) որ մեծ չահապրպռուքիւն ցոյց տուած է կուտինայի Հայ գաղուքին պատմուքեան մասին, զբաղած է նաեւ անոր ազգագրուքեամբ:

Ան տեղեկուքիւնները կուտայ նաեւ անոնց կենցաղին եւ սովորուքիւններու մասին:

Առնակի տեսուքեամբ Քէօթահիայի Հայերը աւանդապահ էին եւ գրեթէ սովորամոլուքեամբ կը պահէին հնամենի չատ սովորուքիւնները: Այսպէս առանց խորունկ հասկցուած հաւատք մը ունենալու՝ անոնք կանոնաւորապէս ամէն կիրակի պարտականուքիւն մը կատարելու պէս անպատճառ եկեղեցի կ'երթային (Առնակ, Արշալոյս, Թ. 95):

Քէօթահիացիք առհասարակ գաղափարը չունէին գպրոցի բարերար դերին մասին. 12–13 տարեկան տղաքը գպրոցէն կը քաշէին եւ չուկան կը հանէին: Հապա թէ այդ գաղուքէն տասնեակ պատանիները ղրկուած են ուրիշ քաղաքներ երկրորդական ուսման ընթացք բոլորելու (նոյն):

Ըստ Առնակի կուտինայի Հայերու կեանքին մէջ օղին մեծ տեղ կը բռնէր (նոյն): Ինչպէս կը թուի, Քէօթահիայի Հայերը գուարճասէր էին եւ ամառ կիրակիները եւ հանգիստի օրերը կազդոյր եւ կենդանուքիւն չնչելու դիտումով՝ իրենց ընտանիքին բոլոր անդամներուն հետ անոնք իրենց անձուկ տուներու սեղմող չորս պատերէն դուրս կ'ելլէին եւ կ'երթային բացօթեայ վայրեր, ինչպէս Զամլըճա, Ապու, Տէյիրմէնլէր, Միւտէրիս, Ըլըճա եւ Եօնճալը կոչուած ջերմուկները, որոնցմէ առէպ չէր հեռանար, մինչեւ որ ամիսներ չթաւալէին եւ աշնան ցրտաբոյր քամիները չզգացնէին վերադարձի ժամանակը եւ քաղաքին լքուած, ժխորալից կեանքը (նոյն):

Վիեննա հաստատուած Տիար Սարգիս Կարապետեան իր մանկուքեան օրերու տպաւորուքիւններով իր յիշատակները կը ներկայացնէ ասպէս. «Քէօթահիան շատ մը բնական գեղեցկուքիւններով օժտուած քաղաք մըն է, իր բարձր դիրքը մէկ կողմէն պատնիշուած է հին բերդով (*Հիսար*), որ կ'իշխէ իր ստորոտը տարածուող բովանդակ քաղաքին վրայ: Մօտերը ունի ան-

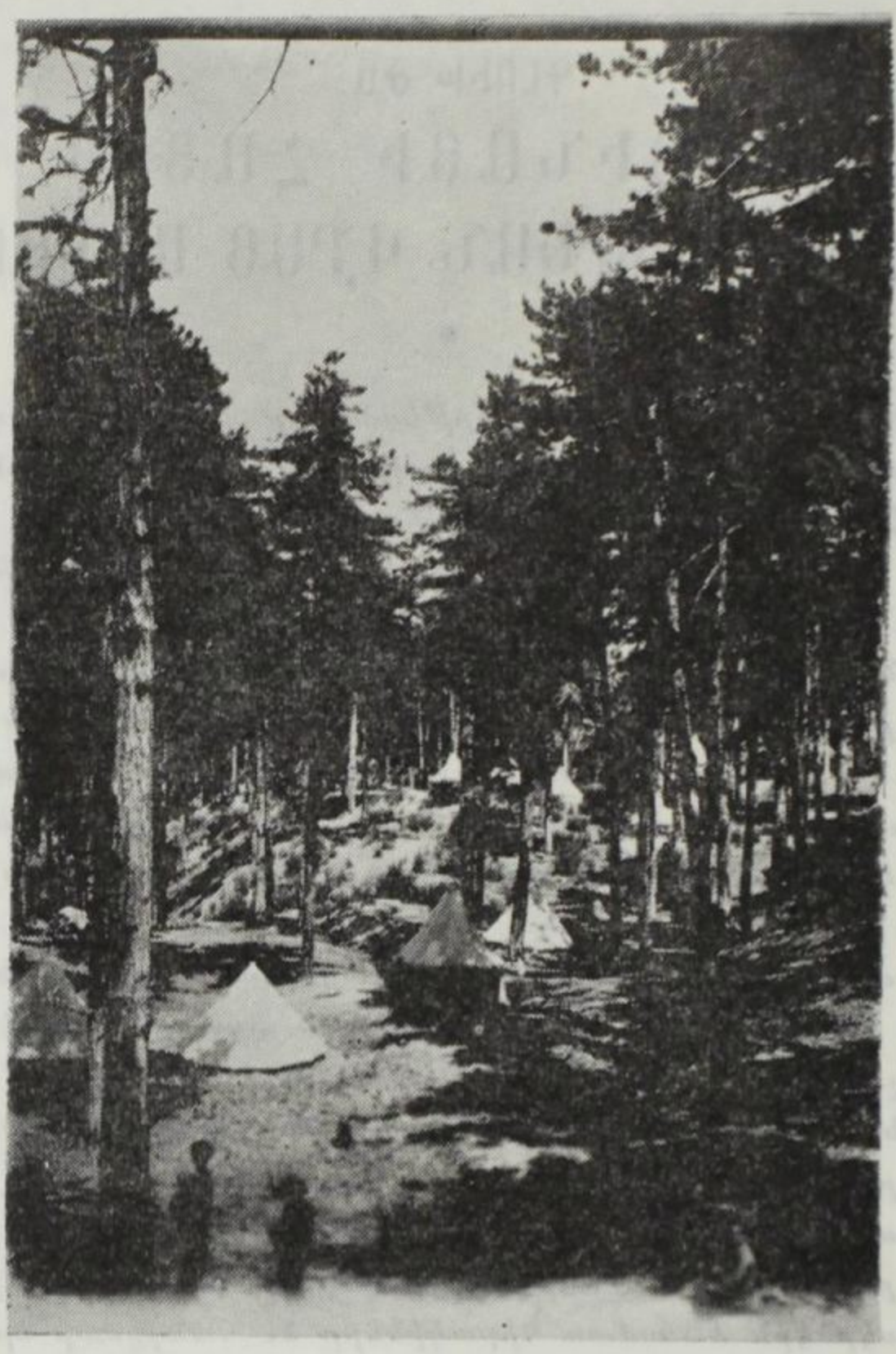

Կուտինայի մօտակայ Ձամլըճա կոչուող անտառներ

տառներ Ձամլըճայի, լաւ ջուրեր Աֆ–Սուլի եւ ջերմուկներ Եօնճալըի, որուն ջուրերուն եւ ծծմբային բաղնիքներուն մեծ բուժիչ ուժեր կը վերագրեն, եւ ամենահրաշալին Ըլըճաները իր գեղեցիկ դիրքովը եւ անզուգական գոց ու բաց բաղնիքներովը: Եօնճալը կը տանին ընդհանրապէս հիւանդներ, իսկ Ըլըճաները կ'երթան ամէն Քէօթահիացիները՝ Թուրք, Հայ կամ Յոյն իրենց ընտանիքներով իբր ամառանոց:

Քէօթահիացի ամէն ընտանիք ունի իր վրանը (*չատըր*), ունեւորներ մեծը՝ *փէնթէլի* կոչուածը եւ համեստը՝ պարզը· ասոնցմով կ'երթան Ձամլըճա հանի մը շաբաթ, մեր այսօրուան լեզուով ըսենք *քամբինկ* ընելու, եւ աշնան մօտ Հայ եւ Յոյն ընտանիքներ

Ըլըճա կը լարեն իրենց վրաններն ճիշդ այն շաբաթներուն՝ երբ Թուրքերը իրենց պայրամին առիթով Ըլըճաներէն քաղաք կ'իջնեն եւ միայն քրիստոնեաներուն կը թողուն բնութեան այս հրաշալիքները :

Ըլըճան Քէօթահիայէն 20–25 քիլոմեթր հեռաւորութիւն մը ունի, մեր տղայութեան օրերուն *փայթոնով* կամ *հայլըյով* 3–4 ժամու ճամբորդութիւն մըն էր : Այս *հայլը*ները կարծես այս կարգի գիւղագնացութեան համար յօրինուած կառքեր էին, երկայնքին շինուած վրան գոց, որուն մէջ ճարպիկ մարդ մը կրնար վրանը, անկողինները, հագուստեղէնի կապոցները (*պօհճա*) եւ սնտուկ մը տեղաւորելէ ետք՝ առջեւը կառապանին քով քանի մը հոգիներու ալ տեղ կ'ունենար : Դէպի Էսկիշէհիր գացող խճուղիէն կը բաժնուի ճամբայ մը, որ կը մտնէ նեղ ձորի մը մէջ, ասկէ կը սկսի շարունակական վերելք մը, անցնելով հին կիսաւեր ջաղացքի մը մօտէն՝ վերը կը հասնինք լեռնադաշտ մը, ուր ճամբուն աջ թեւին վրայ հին խան մը կայ եւ հոս կը սկսի Ըլըճան իր բոլոր գեղեցկութեամբ : Արտասովոր պատկեր մը կու տան 150է աւելի վրանները մեր առջեւը, անոնցմէ շատերը նախընտրած են բաղնիքներու ձախ կողմը բարձրացող մեծ բլուրի մը կողքին լարել իրենց վրանները, որոնք կարծես յարկ յարկ վեր կ'ելլեն աւելի գեղեցկացնելով համայնապատ-

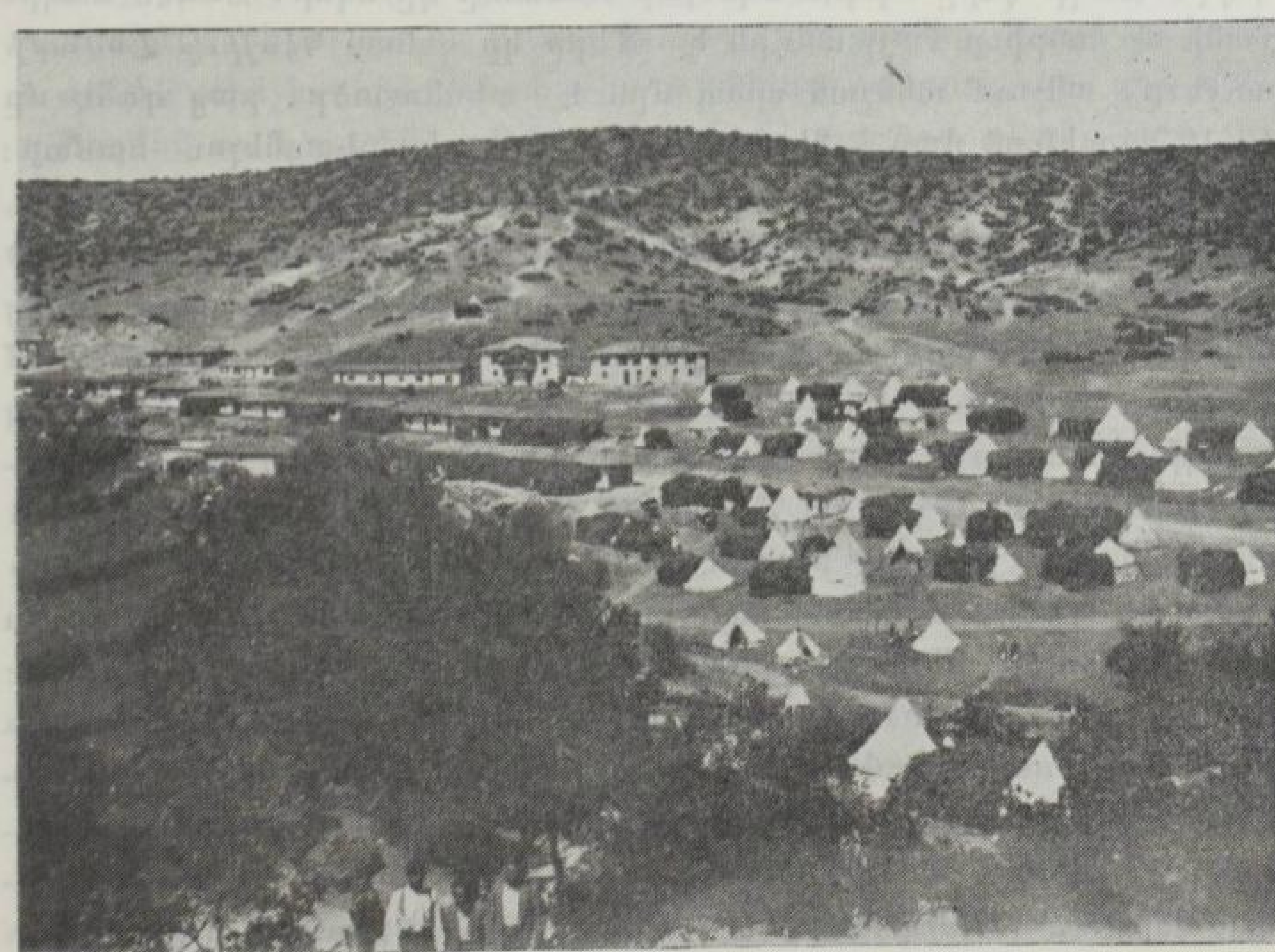

Ըլըճա վրաններով

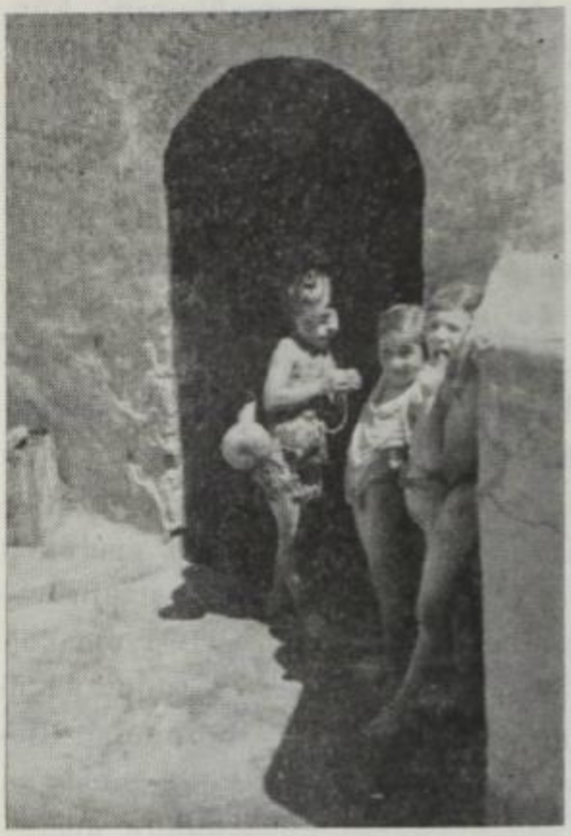

Ըլըճայի ջերմուկին դէպի աւազան մուտքը

Ըլըճայի բաղնիքին հանուելու եւ հանգչելու տեղը

կերը: Աւելի վերը արդէն եղեւինի անտառը կը սկսի: Խանէն հազիւ քանի մը հարիւր քայլ անդին կառքերը կը կենան *Պէօյիւք Համամի* առջեւը, անշուշտ անձշան պատ մըն է տեսնուածը, բայց դուն մը 10–12 աստիճան վար իջնելով բաղնիքին բակը հասնելու համար: Հոս մարդկային ձեռքերը ժամանակին երկու երեք պատ քաշեր են, վրան տանիք մը եւ վարը տախտակամած մը եւ արդէն պատրաստած են տեղ մը հանուելու եւ հագուելու համար: Մարդիկ հոս իրենց հետ կը բերեն բացի սփածանելիէ ու սրբիչներէ նաեւ գորգ մը կամ կապերտ մը, որուն վրայ կը հանուին եւ բաղնիքէն վերջն ալ իրենց հանգիստի տեղը կ'ըլլայ այս: Գահվէնի Մուսթաֆան միեւնոյն ատեն պահապան է հոն իր *մանկալին* գլուխը եւ փափաքողներուն սուրճ կամ քէյֆ մը կը հասցնէ: Այս նեղ բակին մէջ մեր դիմացը բարաշէն պատին մէկ բացուածքէն ներքակ շոգին անընդհատ դուրս կուգայ, ասիկա մեր մեծ բաղնիքին մուտքն է գրեթէ առանց դրան: Այս միակ բացուածքն է եւ մուտքը բնութեան կերտած հրաշալի բաղնիքին, ուրկէ նաեւ օրուան լոյսը կամ երբեմն արեւի ճառագայթ մը ներս կը թափանցէ՝ ցոլացնելով մեծ աւազանին մակարդակը եւ այսպէս պզտիկ անուղղակի լոյս մը տալով բաղնիքի ներքնամասին: Հոս մեր առջեւ ունինք 40—45 քառակուսի մեթր ընդարձակութեամբ աւազանը 1,50–1,80 մեթր խորութիւնով, եզերքը երեք կողմէն սալայատակուած խոշոր քառակուսի

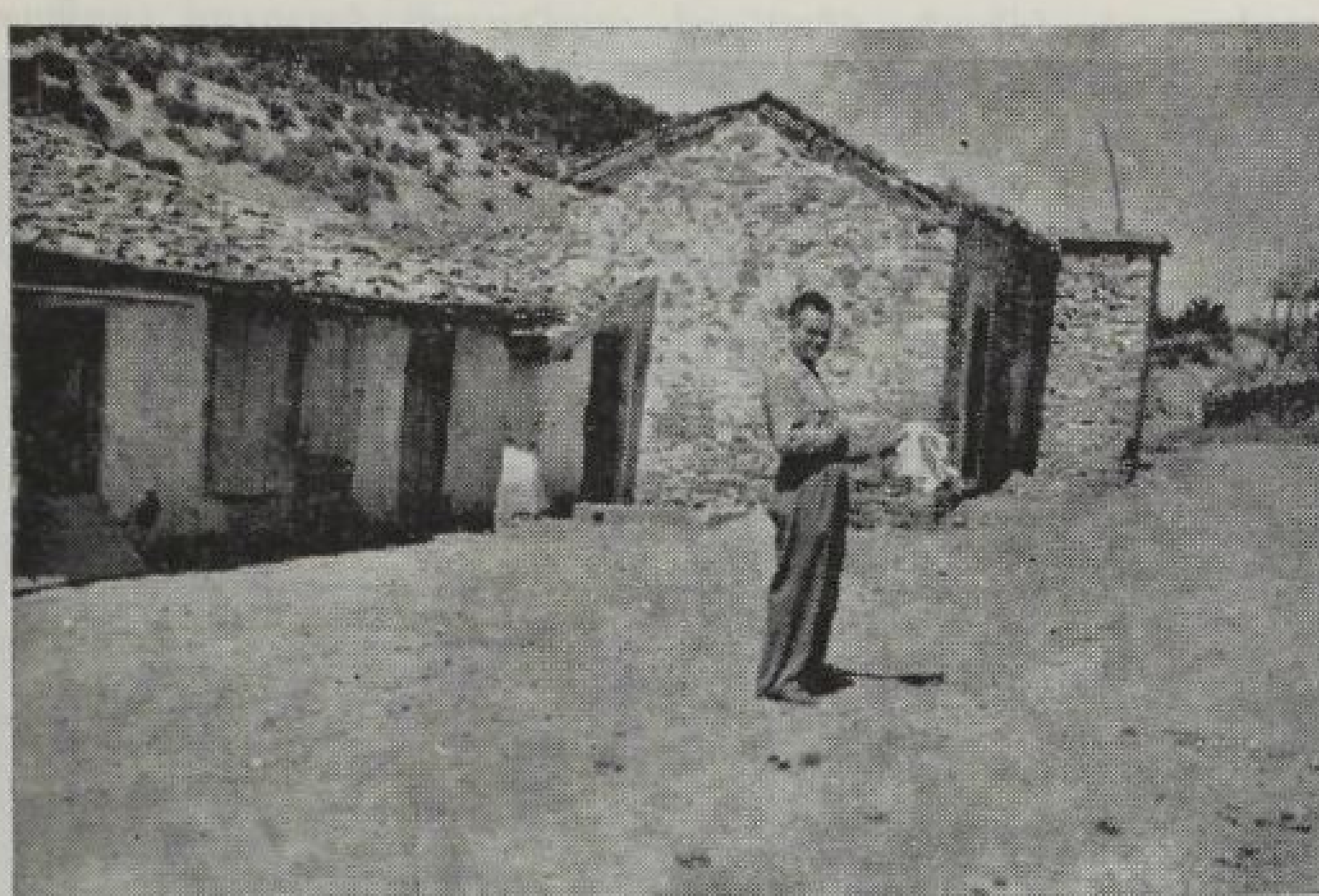

Ըլընայի հրապարակը որուն ներքեւ կը գտնուի մեծ բաղնիքին աւազանը։

մարմարեայ քարերով, ինչպէս նաեւ աւազանին յատակն է· դիմացը աջակողմը լոգարանէն (*գուռնա*) լայն եւ մեծ առատութեամբ տաք ջուրը կը թափի աւազանին մէջ, անոր քովէն մութ բացուածք մը ժայռին մէջ լաւ լողացողները կը տանի 8–10 մեթր աւելի խորերը՝ այսինքն ակը (*կէօզ*)։ Առողջ եւ լաւ լողացողներ միայն կը համարձակին մինչեւ հոն, հետերնին տանելով ձմերուկ մը, զոր հոն կը նեղքեն ու կ'ուտեն՝ անոր զովացուցիչ ազդեցութեանը տակ վայելելու բնութեան այս հրաշալիքը, ուր ժայռերու բացուածքէն մեծ առատութեամբ կը ցայտէ տաք ջուրը ներմակ շոգիներու մէջ։ Այս բաղնիքին ներքնամասին մէջ ալ մարդկային ձեռքեր հարիւրաւոր տարիներ առաջ միայն այն մարմարեայ քարերը զետեղած են, կը պատմուի թէ անոնք ալ Հռովմէացիներու կամ Յոյներու օրով շինուած են։ Մնացածը բոլորն ալ բնութիւնն է հայթայթած՝ փորուած հսկայ ժայռի մը մէջ, որուն հետաքրքրաշարժ գեղեցկութիւն մը կուտան առաստաղի եւ պատերը կազմող ժայռերու խորտուբորտութիւնը։ Աւազան մտնողները նախ կը լողան մինչեւ գուռի առջեւը, հոն նեցուկ մը գտնելով իրենց կռնակը կուտան այդ ուժգին յորդահոս ջուրին միայն քանի մը վայրկեաններ, որուն բուժիչ ոյժ մը կը վերագրեն մարդիկ։ Բնութեան անբացատրելի մէկ հրաշագործութիւնը եղող այս բաղնիքը եւ անոր ջուրը անպայման բժըշկական մեծ արժէքներ ալ ունի, մեղք որ ցարդ մարդիկ անով չեն զբաղած։ Եթէ այս եւրոպական հողի վրայ ըլլար, անկասկած երկրորդ Պատ-Կասթայն մը կ'ըլլար։

Այս բաղնիքէն է որ ջուրին մէկ մասը կ'երթայ *Թիւչիւք Հա-*

Ըլըճայի Հասլաս կոչուող աւազանները

մամը, որ վերջէն կառուցուած է, ան ալ նախնական իր ամբողջու-թեանը մէջ կարեւորութիւն մը չի ներկայացներ:

Անկէ հազիւ 150 քայլ անդին կը տեսնենք *Հասլաս* կամ *Հա-սիլհաս* կոչուած բացօթեայ աւազանները, առնցմէ առաջինը՝ մե-ծը մօտ 40 քռկս· մեթր տարածութիւն մը ունի եւ 4 մեթր խորութ-կութիւն, յատակը կը տեսնուի ժայռի մը գլուխը, որուն բոլորտի-քէն տաք ջուր կ'ելլէ աւազանին մէջ եւ ուրիշ անկիւններէն պաղը, ուրեմն աւազանին ջուրը միշտ գաղջ է: Այդ մեծ աւազանը մէջէն կապուած է երկրորդի մը՝ աւելի պզտիկ, լողալ չգիտցողներու՝ եւ դեռ աւելի պզտիկ երրորդ մը տղայոց համար: Հոս անոնք իրենց պզտիկ տարիքէն լողալ կը սորվին կոնակնին կապուած զոյգ մը չորցած կօշերով: Քէօթահիացիներ ընդհանրապէս լաւ լողացողներ կ'ըլլան եւ այս կը պարտին միայն այս բաղնիքներուն: Հազիւ լո-ղացողներ *Հասլասէն* կ'ելլեն, տասը վայրկեան ետքը արդէն ջուրը այնքան մաքուր եւ վճիտ է, որ յատակին աւազի հատիկները եւ պզտիկ դրամները, որոնք անցնողներ աւազան կը նետէին, որպէսզի տղաք անոնք դուրս հանելով իրենց լողալու կարողութիւնը ապա-ցուցանեն, յստակօրէն կը տեսնուին: Իրիկուան ժամերուն արդէն շատեր սափորներով կ'երթան *Հասլաս* իրենց ջուրը բերելու:

Հասլասներուն ետեւը պզտիկ ծառաստան մը կայ, *Նամազկեահ*

(աղօթանոց) կոչուած Թուրքերու կողմանէ, ճամիի մը պակասութեան պատճառով անոնք հոն կուգան իրենց աղօթքին: Իսկ *Համլասէ* եկողներու համար գովացուցիչ գրօսավայր մը մեծ ծառերու շուքին տակ:

Անոնց համար, որոնք շուրջերնին երիտասարդ ուժեր չունէին վրանի ամէն հոգերը իրենց վրան առնելու, նախընտրելի էին *օտաններըը* կամ *մուհասէպէճիի* (գործակատար) տունը, զորոնք այցպիսիները կը վարձէին: *Օտաններըը* բաղնիքին դիմացը շարք մըն էին 8–10 սենեակներու՝ գետնայարկ ու շատ նախնական վիճակի մէջ. ուրիշ շինութիւն ըլլալով յիշել կ'արժէ բաղնիքին հովը երկու պըզտիկ խանութները, մէկը փուռ մը, երկրորդը նպարավաճառ, անոնց ալ հովնտի մսավաճառի կրպակ մը վրան գոցուած բանի մը տախտակներով: Ան բացօթեայ կը մորթէր բանի մը ոչխարներ եւ կը բաժնէր իր յաճախորդներուն: Արդէն Փէօթահիացին սնտուկի մը մէջ միասին կը բերէր ուտեստեղէնի մեծ մասը, պիւր, բրինձ, ձաւար, բաճէ, իւղ, կարագ, պանիր, այդ տեղէն կը գնէին միայն հացը, միսը եւ պտուղը:

Բազմանդամ ընտանիքներ իրենց *թէնթէլի* վրանին հովը ունին երկրորդ պզտիկ մըն ալ, որուն մէջ ուտեստեղէնի պահեստներ եւ խոհանոցի առարկաներ կը պահեն: Շատեր այս երկու վրաններու մէջտեղը կամ մեծ վրանին առջեւը թալվար մը (*արիշ մը*), այս դալարազարդ հովանոց մըն է, որ կառուցանել կուտան եւ կամ իրենք կը շինեն. ասիկա 8–10 փայտերէ շինուած պզտիկ սենեակի մը ձեւը կ'առնէ, որուն վրան եւ պատերը եղեւինի ճիւղերով կը գոցեն, ասոնք հիանալի գովութիւն մը եւ հաճելի ու կազդուրիչ հոտ մը կուտան: Այդ արիշը խոհանոցն է եւ միեւնոյն ատեն ճաշարանը, ճարպիկ ձեռքեր արդէն շուտ մը *օճախ* մը փորած եւ բանի մը մեծ քարերով ձեւաւորուած են: Ուրեմն կարեւորը ապահովուած է, հագուստեղէնը Ըլըճայի համար անկարեւոր է, որովհետեւ մարդ իր ամբողջ օրը գրեթէ ջուրերու մէջ կ'անցնէ: Առտուն կանուխէն բարի լոյս ըսելով աչքը բացող մարդը իր մանչերը առնելով կ'երթար մեծ բաղնիք. արդէն անոնցմէ մէկը պզտիկ կարպետը եւ բաղնիքի հագուստեղէններու ծրարը հոն բերած է, բանի որ բոլոր բաղնիքները անտէր եւ ձրի են. սրճեփեաց (գահվէճի) Մուսթաֆան բարեւողը արդէն բոլոր պարտականութիւնը կատարած կ'ըլլար: Ազգականներ եւ բարեկամներ առաջին հանդիպումը հոս կ'ունենան, ըսենք առտուան առաջին յարդարանքի ժամուն, բաղնիքէն ետքը առաջին սուրճի բաժակները ի ձեռին: Մայրեր, հարսներ կամ աղջիկներ վրանին մէջ մէկը պահակ թողլով՝ անոնք ալ կ'երթան փոքր բաղնիք: Այս բաղնիքներէն մեծը մինչեւ կէսօր էրիկ մարդոց յատկացուած էր եւ պզտիկը կանանց եւ կէսօրէն յետոյ կը փոխուէին,

ուրեմն այն ատեն Մուսթաֆան իր կրակարանովը (մանղալ) փոքր բաղնիք կը փոխադրուէր: Բոլոր բաղնիք գացողները ժամ մը ետքը արդէն կը հաւաքուէին թալվարին (*արիչին*) մէջ առաջին նախասենեակին՝ ամէնքը կարմիր կարմիր այտերով:

Առտուան արեւը վրաններուն կուտար մասնաւոր գրաւիչ գեղեցկութիւն մը, որովհետեւ հիմա վրաններու այդ միօրինակ ներմակին կուգային խառնուիլ սրբիչներու եւ սփածանելիներու դեղին, կարմիր զուարթ գոյները· առաջին բաղնիքներէն յետոյ ամէն մարդ կ'աճապարէր կախել զանոնք արեւին թալվարին առջեւը կամ վրաններու պրկուած ապառանդակներու վրայ՝ շուտ մը չորցնելու համար մինչեւ իրենց յաջորդ գործածութիւնը: Կարգ մը երիտասարդներ կը խնայեն իրենց այս աշխատանքը, անոնք մեծ բաղնիքէն կը վազեն ուղղակի *հասլասը*· շատեր կէսօրուան մօտ կուգան *հասլաս* գովանալու անոր գաղջ ջուրերուն մէջ: Ասկէ ելլողները իրենց բաղնիքի հագուստներու մէջ *նամազկեահը* կը հաւաքուին թավլու (*տասպալի*) խաղալու: *Հասլասը* բոլորովին էրիկ մարդոց տրամադրութեան տակ է, տիկիններ հեռուէն կը նախանձին միայն անոնց: Շատ հիչ անգամներ կարգ մը տիկիններու փափաքին վրայ՝ երիտասարդ ամուսիններ խումբ մը կազմելով հեռուէն շրջանակ մը կը կապէին *հասլասին* շուրջը գիշերանց, այսպէսով առիթ տալու համար իրենց տիկիններուն վայելել *հասլասի* մէջ լողալու հանոյքը:

Կէսօրէն յետոյ ոմանք կ'անցնին *հասլասի* կամ բաղնիքներու մէջ, ուրիշներ կը հաւաքուին արիշներու մէջ դրացիներու հետ: Երիտասարդներու խումբեր վերը անտառը կ'ելլեն պտոյտի ձեռքերնին սափորներ եւ պարապ պարկեր: Լերան ետեւի կողմին վրայ կար աղբիւր մը երեւելի իր ջուրովը, այդ աղբիւրէն կը բերէին խմելիք ջուրը, իսկ պարկերու մէջ կը հաւաքէին եղեւիններու տակէն չորցած եւ վար թափած շոճիի կոները իբր վառելանիւթ: Մասնաւոր զուարճանք մըն էր այդ պարկերը բերաննին կապելէն ետքը վերէն վար գլտորելը:

Իրիկունը արեւամուտէն յետոյ ամէն մարդ կը հաշուի իր թալվարը կամ վրանը, տեղ տեղ օճախներէն ծուխեր կը բարձրանան, ընթրիքը կը պատրաստուի: Ուրիշ վրանի մը առջեւ մեծ խումբ մը հաւաքուած կը նստին փսիաթներու վրայ, հանի մը երիտասարդներ բացօթեայ օճախին շուրջն են եւ խորովածը (էշպապ) կը պատրաստեն, անդին երկու դրացիներ միացած մէյ մէկ բաժակ օղիով կէս մութին մէջ կը վայելեն այս գեղեցիկ տեսարանը, տեղ տեղ արդէն կը սկսին լապտերները վառիլ: Մասնաւորներու բարձր ձայները երբեմն կը խանգարէ գիշերուան լռութիւնը, անոնք կամ գիրար սուրնի մը կը հրաւիրեն եւ կամ իրարու բարի իրիկուն կամ բարի գիշեր կը մաղթեն:

Իմ վերջին անգամ Ղլըճա երթալուս հոն կը գտնուէր նաեւ մեր Փէօթահիացիներուս ամենամեծ հպարտութիւնը ներկայացնող հանրածանօթ եւ իր միջազգային համբաւովը մեր անզուգական մեծ երաժշտագէտը Կոմիտաս վարդապետը, անոր կ'ընկերանար նկարիչ Թէրլէմէզեանը: Ան առանձնութիւնը կը սիրէր եւ բարձրը բլուրին անտառին մէջ ընտրած էր տեղ մը, ուր շինել տուած էր տախտակէ հիւղակ մը: Կ'իմանայիմ որ ան տախտակէ մահճակալի մը վրայ՝ միանակ սաւանի մը վրայ կը պառկէր, անկողին չէր ուզեր: Թեթեւ խաթունը անոր անբաժանելի մատակարարուհին էր եւ խնամողը: Մեծ ցաւ զգացի ներկայ չգտնուելուս այն մեծ բացօթեայ պատարագին, զոր կազմակերպած էր Կոմիտաս վարդապետը վերը՝ անտառին մէջ, երգիչ խումբ ունենալով Ղլըճայի Հայ երիտասարդութիւնը: Այս խիստ տպաւորիչ պատարագը անմոռանալի կը մնար ամէնուն համար: Կոմիտաս վարդապետ եւ Թէրլէմէզեան գիշերները լապտերով մը մեծ բաղնիք կ'իջնէին՝ իրենց կարգին վայելելու Ղլըճայի հիանալի ջուրերը:

Փէօթահիացին իմիմին համեստ ապրելակերպովը հոս Ղլըճաներուն մէջ ալ կը կարողանար փիչ դրամով վայելել բնութեան բոլոր գեղեցկութիւնները: Մեր ներկայ երիտասարդութեան սիրտին խօսող եւ այնքան գրաւիչ ճկատուղղ (camping)ը ուրեմն մեր նախնիքներուն շատոնց ծանօթ էր, միայն աւելի նախնական պայմաններու տակ:

Պ. Սարգիս Կարապետեան դիպուածով մը 1955ին ամառը Կ. Պոլիս կը գտնուի եւ գործով մը պէտք կ'ունենայ ճամբորդել Էսկիշէհիր, ուր անցուցած էր իր ուսանողութեան շրջանը: Ան այս քաղաքը կը գտնէ հիմնովին փոխուած: Հոն կը հանդիպի Թուրք բարեկամի մը, որ Փէօթահիայի Ղլըճաններէն կուզար, որը հազիւ 70–80 քիլօմէթր հեռաւորութիւն մը ունէր Էսկիշէհիրէն: Անդրմաղրելի փափաքը կ'ունենայ տեսնելու, վերապրելու իր ծննդավայրին հին օրերը եւ կ'երթայ հոն, ուր կը գտնէ իր մանկութեան օրերու այդ գրօսավայրը այնպէս՝ ինչպէս որ զայն Թողած էր քառասուն ու հինգ տարիներ առաջ: Ոչինչ էր փոխուած, քար մը չէր գետեղուած, ծեփ մը չէր եղած, ամենայն ինչ նոյն էր, նոյն հին փայտէ կրպակները եւ նոյն հին նահապետական արճեփեացը: Եւ Պ. Սարգիս Կարապետեան բաժնուած է իր մանկութեան յիշատակներու այդ օրօրանէն եւ Փէօթահիայի գուարճասէր ժողովուրդին դիւզապնացութեան վայրէն՝ սիրտը ճմլուած եւ համոզուած թէ Թուրքը մնացած է նոյն Թուրքը:

Փէօթահիայիներու ամառնային կեանքի այս պատկերացումէն եթէ դառնալով անոնց ձմեռնային կեանքին՝ Առնակ կ'ըսէ, թէ անոնք «ճարճատող ջերմոցին դէմը կը բոլորուին կանուչ սեղանին

շուրջ եւ կը սպաննեն երկարատեւ գիշերները խաղալով, խնդալով, շաղակրատելով եւ անվերջ կատակներով: Թղթախաղը ամէնէն տարածուն, տիրապետող ժամանցն է հոս, փոքրիկ խլեզներ ալ վարակուած են այս ախտէն, որ ապագայում իրենց հետ անելով յառաջանալով՝ ո՞վ գիտէ ի՜նչ նախճիրներ պիտի գործէ փիզիքներու եւ քսակներու որբալուինը դառնալով» (*Արշալոյս*, թ. 95):

«Ձմեռնային եղանակին կը պատահին սովորաբար անուան տօնախմբութիւնները, որոնք մասնաւոր կարեւորութեամբ մը կը տօնուէին Քէօթահիայի մէջ, ուր ծննդեան տարեդարձ տօնելու արդիականութիւնը չէր մտած:

Մանաւանդ Սուրբերու անունները՝ Ս. Յակոբ, Ս. Կարապետ, Ս. Սարգիս մասնաւոր փայլ մը կուտային քաղաքին հայկական կեանքին: Այս առիթներուն մեծ կերուխումներ կը սարքուէին՝ դուրս գալով առօրեայ համեստ ապրելակերպէն: Կարծես մասնաւոր դիտումով մը մեր օրացոյցը այս անունները միշտ շաբաթ օրուան մը կը ձգէ:

Ամէն Յակոբ, Կարապետ կամ Մկրտիչ առտուընէ իրեն պարտականութիւն կը սեպէր եկեղեցի երթալը. ժամկոչը կամ բանկալի պաշտօնեան կը բերէր իւրաքանչիւրին մեծ մոմեր, որոնք վառուած բռնել պէտք էր ամբողջ արարողութեան ընթացքին: Ուրեմն տօնախմբութիւնը կը սկսէր եկեղեցիէն եւ առաջին շնորհաւորելները եւ ձեռք թօթուելները հոս իսկ կը սկսէին բանկալի պաշտօնեայէն, ժամկոչէն եւ անուանակիցներ իրարու մէջ, քանի որ անոնցմէ իւրաքանչիւրը ստիպուած պիտի ըլլար այդ օրը տունը մնալ եւ շնորհաւորութեան այցելուներն ընդունիլ իր տան մէջ:

Կէսօրէն առաջ այցելուները կ'ըլլային քահանան եւ ժամկոչը եւ տիկիններ, որոնք կուգային անունը շնորհաւորելու իրենց ազգականին՝ իբր նուէր բերելով թաշկինակ մը. մանչեր սովորական այս թաշկինակէն զատ կը ստանային նարինջ մը կամ խոշոր խնձոր մը: Կ'երեւի նուիրուելիք առարկաներու պակասութիւնը պատճառ եղած պիտի ըլլայ, որ միայն թաշկինակներ կը փոխանակուէին կամ հին սովորութիւն մը:

Կէսօրէն յետոյ՝ աւելի իրիկուան դէմ կը սկսէր այցելուներու խուժումը: Ամէն Քէօթահիացի դիւրաւ պիտի ունենար 20 կամ 30 Կարապետներ կամ Յակոբներ, վերջապէս անոնք շատ կրկնուող անուններ էին: Անոնք նախապէս ցանկ մը կը պատրաստէին թաղերու, փողոցներու շարքով, որպէսզի մին կամ միւսը չմոռցուի, եւ ան գիտէր արդէն նախապէս՝ թէ որը պիտի ըլլար վերջինը, այսինքն իր ամենամօտ ազգականը կամ բարեկամը, որուն մօտ իր ընտանիքն ալ հրաւիրուած է ընթրիքին: Տան ամենամեծ սենեակը՝ հիւրանոցը կը տրամադրուէր այս ընդունելութիւններուն. մեծ սե-

դանի մը վրայ պզտիկ պնակներու մէջ աղանդերներ եւ մեծ սրուակով օղին կը սպասէ հիւրերուն: Այցելուներու ժամանակը հաշուրուած է, անոնք հազիւ 10 վայրկեան կը մնան, շնորհաւորական միօրինակ բանաձեւեր՝ «Անուշով փառաւորուիք» (*խմիչիկդ մեղր օլսաըննըդ*) կը փոխանակուին, բանի մը բաղաքավարական հարցումներ ընտանիքի տարեց անդամին առողջութեանը մասին, բաժակ մը օղի եւ աղանդեր մը եւ արդէն երթալու են: Այսօր հիւրանոցը տանտիրոջ տրամադրութեանը տակ է եւ այցելուներն ալ միայն այրեր. տանտիկինը դուրսէն կը հոգայ աղանդերի պնակները ամբողջացնելու եւ օղիի շիշը միշտ լեցուն պահելու: Ձմեռուան մէջ եկող այս տօները կարեւոր պաշտօն մը կատարեն տան ծառայիին կամ երիտասարդ անդամներէն մէկուն, այդ ալ կօշիկ դարձնելն է. յաճախ կը պատահի որ հիւրանոցը 10–12 հիւրեր եւ աւելի գտնուին, մինչեւ անոնց մեկնիլը վարը *կալօշները* եւ *յաստիկները* դարձուած եւ կարգի դրուած կ'ըլլան: Աւելի վերջը եկող հիւրերուն տրամադրութիւնը բոլորովին տարբեր է, անոնք արդէն 10–15 բաժակ օղի խմած են, օրուան կարապետը կամ Ցակոբն ալ ետքը, երբ ան ամէն հիւրին հետ բաժակը միայն բերանը տանի, չափը արդէն լեցուն է: Երթալով հիւրերը կը պակսին, բայց դեռ ուշացողներ կան, այս իրիկուան ընթրիքը յետաձգուելու է: Այս տօնին հրաւիրուած ազգական ընտանիքներու տիկիններն եւ տղաքը եկած են արդէն, այդ ընտանիքներու երիտասարդ անդամներէն մէկը ժամ մը առաջ գլխուն վրայ կը բերէ *սինի* մը *բաքլաւա* (ծաղանոյշ), խաշածոյ կարկանդակ (*սու պէօրէք*) կամ պարզ կարկանդակ եւ ձեռքը իրենց յատուկ հիւրագնացութեան համար պահուած 2–3 մոմով լապտերը, գիշերը վերադարձին համար: Վերջին հիւրերը կը սպասուին, ասոնք այն ազգականներն են, որոնց վերջին կայանը պիտի ըլլայ այս տունը, ուր ընտանիքով հրաւիրուած են եւ տունին այն անդամները, որոնք իրենց կարգին շնորհաւորական այցելութիւններու ելած են: Հարկաւ ասոնց ամէնուն տրամադրութիւնը չափէն աւելի լաւ է, հիմա այլեւս ամբողջ ընտանիքը մեծ եւ պզտիկ կը հաւաքուին հիւրանոցը, վերջին զաւաթները կը պարպուին տան հօրը, եղբօր, հօրեղբօր, փեսային կամ հեռաւորին կենացը, որուն տիկիններն ալ կը մասնակցին զաւաթ մը օղիով: Տունէն կամ հիւրէն եթէ նուագողներ կան, անոնք ալ իրենց բաժինը կը բերեն՝ փայլ մը տալով այս հաւաքոյթին:

Տունը շինուած կամ ազգականներու բերած կարկանդակի խաները կրակարանները վրայ են, անոնց հոտը մինչեւ հիւրանոց կը թափանցէ եւ այս արդէն լռելեայն լուր մը կը համարուի, թէ սեղանը պատրաստ է, բանի որ ըստ Քէօթահիացիի սեղանի օրէնքին կարկանդակի *սինիները* առաջինները են որ սեղան կը բերուին

կամ անոր մէջտեղը կը դրուին տաք տաք: Ինչպէս բոլոր հանդիսաւոր առիթներուն, Քէօթահիացին բնաւ չի մոռնար բարձրաձայն Հայր Մերը, սեղան նստելուն: Կարկանդակին կը յաջորդեն քանի մը տեսակ մսեղէններ, կլօլիկ (*քիւֆթէ*), եւ ամենավերջը անուշեղէնը՝ *բաքլավան*, *թել գատայիֆ* կամ նաշը, այս միակ հայերէն անունը կրող անուշեղէնը քիչ թերթերով կամ ծաղով (*եուֆգա*) եւ ընկոյզով պատրաստուած ծաղանոյշի (*բաքլավա*) տեսակ մըն է, ըսենք աղքատ մարդուն *բաքլավան*, որ գրեթէ անպակաս կ'ըլլար նոյնիսկ ա՛ղքատին տունը այս տօներուն:

Ձմեռուան երկար գիշերներուն Քէօթահիացիները լաւ կը հասկնային այս կարգի հաւաքոյթներուն զուարճանալ ընտանեկան խաղերով եւ կատակներով: Եթէ մէջերնին *փիւշմանի քէթէն հէլվա* շինել գիտցող մը կար, ուշ ժամերուն իսկ ան մէջտեղ կուգար քանի մը երիտասարդ օգնականներով թելանոյշը պատրաստելու, որուն յաջողիլը կամ պակաս յաջողիլը կը քննադատուէր ամէնուն կողմանէ:

Վերէն եկած հրաման մը — տղաք արթնցուցէք եւ լապտերները վառեցէք — կը վերջացնէր տօնախմբութիւնը»: (*Պ. Ս. Կարապետեանի տեղեկութիւն*):

Ուրիշ շինիչ եւ զարգացնող զբօսանքներու մասին անոնք գաղափար իսկ չունէին (Առնակ):

«Այսպէս Քէօթահիացին անձուկ ճանաչողութեան մը սահմանէն անդին չանցնող մտապաշարով մը հազիւ գիտէ ու կը զգայ զինք շրջապատող իրերը եւ էակները. իր ծանօթութիւնները քաղաքին բնակավայրերէն ու մօտակայ գաւառներէն անդին չեն զօրեր եւ այս սեղմ գաղափարականով իր գիտցածները ամէն ինչ են եւ անոնցմէ դուրս ոչինչ գոյութեան արժէք ունի. այս պատճառով այլամերժ է բառին իսկական առումովը, ու զարմանալի է արդարեւ, երբ մայրաքաղաքի եւ զարգացած գաւառներու Հայերը օտարամոլութեան արտակարգ հետամտութիւն մը կը տրամադրեն, աղին երբեմնի գաւառներ, ինչպէս է Քէօթահիա, անձկամտութիւնով մը բուն պահպանողականներ կը մնան՝ անտեսելով ու արհամարհելով դրսեցին, նոյնիսկ ըլլայ ան իրենց արենակիցը» (*Նոյն*):

Արտաքինով Քէօթահիացի Հայը կատարելապէս քաջառողջ էր. իր տարազը գերծ նորաձեւութենէ՝ էր բազմափոթ վարտիք մը ամրաձիգ մէջքին լայնափիւռ գօտիով, զոր կոնակէն կը ծածկէ կարճ կամ երկար վերարկու մը, մինչ իր ոտքերը ստէպ մինչեւ սրունքին կէսը ծածկուած կ'ըլլան երկայնաձիգ գունեղ գուլպաներով՝ ամփոփ պարզ մուճակներու մէջ (*Հմմտ*. Նոյն. Արշալոյս *թ*. 95):

Կուտինայի Հայերը միեւնոյն ատեն միեւնոյն տեղէն գաղթած

շըլլալով, այլ զանազան տեղերէ զանազան ժամանակներու մէջ, զարմանալի է որ միօրինակ սովորութիւններ ստեղծուած են, ամբողջ միօրինակ տարազ առած են մկրտութեան, ամուսնական եւ յուղարկաւորութեան սովորութիւնները:

Կուտինացի ուրիշ մտաւորական մը՝ Կարօ Ուշագլեան կը գրէ, թէ «Մահուան մասին յատուկ սովորութիւններ չկան, Պոլսոյ ձեւ է: Ծննդեան եւ Մկրտութեան մասին կրկին նոյնը: Մկրտութիւնը եկեղեցւոյ մէջ տեղի կ'ունենայ ծնունդէն քանի մը օր ետքը: Մկրտեալը տուն կը բերեն եկեղեցիէն միայն կինները: Տէրտէրներն ալ կուգան ու Աւետարան մը կը կարդան ծննդաբերին վրայ եւ աչքի լուս տալով կը մեկնին՝ հիւրերն ալ միասին. Երեք օր վերջ միւռոնէն կը հանեն, կը լուան երախան, որուն ջուրը ժամին բակը ծակ քարով Տէրտէրի գերեզման մը կայ՝ հոն կը թափեն»:

Գալով Հարսանեկան սովորոյթներու՝ Առնակ ասոնց մասին խօսած է: Հոն կը տեսնենք թէ գոնէ հոս Կուտինացին իրեն համար սեփական սովորոյթ ունի: Առնակ կը նկարագրէ հարսանեկան արարողութիւնները սապէս.

«Երբ փեսացուին ընտանիքը կ'որոշէ պսակին թուականը, կը պահանջէ հարսնցուին չափը, որ տեղական բարբառով կը կոչուի «չօլչիւ»: Սակայն աղջկան տունը կը մերժէ տալ այդ չափը, եթէ չէ կրցած օծիտը լրացնել կամ ուրիշ էական արգելք մը ունի:

Ասկէ պահ մը կը յամենայ հարսնիքը: Բայց դիմումը կրկնելով կ'առնուի չափը, որուն վրայ փեսատունը կը պատրաստէ մէկ կամ երկու զգեստ, զորնք ապագայ տիկինը պիտի հագնի հարսնութենէն ետքը:

Զափառութենէն 3–4 շաբաթ ետք կիրակի մը, որ եօթնեակ մը կը կանխէ պսակը, Առաջնորդարան կը բերուին զոյգ մը տուփեր կամ ծրարիկներ: Ասոնց մէկը աղջիկին կողմէն կը պարունակէ մետաքսեայ թաշկինակ մը եւ միւսը փեսացուէն նոյնպէս թաշկինակ մը վրան ագուցիկ ոսկեզօծ արծաթէ խաչով մը: Եկեղեցական մը այդ առարկաները կ'օրհնէ ու փոխանակելով կը կարկառէ *կընքահօրու*, որնք իրենց կարգին կը յանձնեն իրենց պատկանած կողմերուն՝ ներկաներուն հետ սրտագին մաղթանքներ մրմնջելով խօսեցեալներու անքակտելի ու սիրագեղ միութեանը համար:

Այդ օրէն ալ երկու *Հնամը* ընտանիքներ պատրաստութիւններ կը տեսնեն հացի, աղանդերներու, ուտելիքներու եւ ուրիշ հարսանեկան պիտոյքներու: Շաբաթ օրը ժամերու արտաքին որմերուն կը փակցնեն ժողովուրդին ուղղուած հրաւիրագիրներ: Նոյն իրիկունը կը սկսին խրախճանութիւնները: Փեսատունն կը հրաւիրուին մօտիկ ազգականներ, քահանայ, ուսուցիչ, ժամկոչ եւ *Հոգեհանգիստ* կը

կարդացուի գերդաստանին համօրէն ննջեցեալներուն համար: Նըւագները կը թնդան ընթրիքէն յետոյ:

Յաջորդ օրուան կիրակի առաւօտեան ժամերգութենէն ետք դարձեալ պարագաներ մէկտեղ կը նստին ճաշի, որ կը բաղկանայ աւանդական *հերխասյէն* եւ *խաշտոտիկէն*: Ետքէն *օղուճու* յորջորջուող վարձկան սպասուհի մը տուփի կամ ծրարի մը մէջ զետեղելով հարսանեկան էողը, աւոր վրայէն ծածանելի թելը եւ հագուադէպօրէն զոյգ մը կաշեղէն ձեռնոցը, թեւատակ կը հասցնէ աղջիկին բնակարանը, ուր հարսնեմօր կը յանձնէ ատոնք եւ պատշաճ հիւրընկալութենէ մը ետք կը մեկնի:

Այդ իրիկունը թէեւ կիրակիի կը պատկանի, բայց ծանօթ է *չարթի ապչամը* անունով:

Երկու հարսնետուներն ալ կ'ունենան հրաւիրեալ ազգականներ, բարեկամներ ու դրացիներ, որոնց կը մատուսկեն ճոխ սեղաններ: Գիշերը միևչեւ ուշ ատեն իրարու կը յաջորդեն նուագ, խաղերգ, պար եւ ծափ: Լուսաբացին՝ երկուշաբթի պսակադրութեան օր է: Հարսնցուն, որ ծնած, սնած ու աճած բոյնէն պիտի բաժնուի, կը հեծկլտայ: Ու միևչ ծնողքին ալ դիմագիծերը կը պըռըստին, փեսատունէն կը հասնին բազմաթիւ երիտասարդ ու պառաւ կիներ, որոնք առնելով հարսնտունի մանկամարդուհիներն ու ներմակներու մէջ թաթաւուն հարսնցուն՝ երկ–երկու շարուած կը դիմեն Աստուծոյ տունը:

Պսակի արարողութենէն վերջ հարսնեւորներ կ'ուղղուին դէպի փեսատուն, որուն շեմին վրայ նորապսակ զոյգին ոտքերուն առջեւ կը մորթուի խոյ մը կամ աֆաղաղ մը ու վերնայարկէն կը թափեն վարդեջուր եւ մանր հնչուն դրամներ՝ ոգեկոչելով հին գուսաններգը·

Տեղ ոսկի տեղայր ի փեսայութեանն Աբտաչխի
Տեղայր մարգարիտ ի հարսնութեան Սաթենկանն:

Աղջատ մանուկներ անյագաբար կը նետուին ստակներուն վրայ եւ հրճուանքով կը հաւաքեն զանոնք:

Բազմութիւնը գլանիկով ու անուշեղէնով կը պատուասիրուի փեսատունին մէջ ու կը մեկնի: Բայց այն ազգականներն ու բարեկամները, որոնք մտադիր են հարսին զարդոսկիներ նուիրել, ինքնակամ ընթրիքի կը մնան՝ իրենց կողմէն բերելով կարկանդակ եւ դաշխուրան (*կիւլէճ*) մը եփած միս: Իրիկունը անոնց թիւը կ'աճի հետզհետէ ժամանող ուրիշներով: Իսկ հարսնեմօր տունը հաւաքուածներ արեւմուտէն առաջ արդէն ցրուած կ'ըլլան ժամկոչին առաջնորդութիւնով:

Յերեկուընէ փեսատունին մէջ հարսին էողը պարզած կը լինի՝ կնքահայրը անոր համբուրել տալով իր ձեռքը եւ նուիրելով

կարկառուն գարդոսկի մը: Իրիկունը՝ հարսը նոյն այս երեւոյթով եւ փեսային ազգականներէն թարմագեղ տիկին մը առաջնորդուած կը մտնէ բազմութեան մէջ եւ ձեռ կը պագնէ: Այդ պահուն իւրաքանչիւր անձ կը նուիրէ թղթապատ գարդոսկիներ, զորոնք հարսը կը շարակարգէ իր ձեռքը բռնած թաշկինակներու ծալքերուն մէջ:

Այդ գիշեր կերուխումի եւ պարերու սփռած խանդավառութեան մէջ յաճախ կը լսուի *Թագաւոր* մակդիրը, որ կը տրուի փեսային: Սա ամէն անգամ այս անունը լսելուն ստիպուած է կկոցի պէս դառնալ եւ կանչողներու հրամաններուն անսալ: Եւ խրախճանքը կը տեւէ մինչեւ կէս գիշեր» (*Տես՝ Հայրենիք ամսաթերթ*, 1937 *տարի Թ. 9, էջ 104–105*):

***

Ազգագրութեան մաս կը կազմէ ժողովրդային բանահիւսութիւնը, որուն եւս մօտեցած է Առնակ (տես՝ Բազմավէպ, 1923 էջ 170–176 եւ էջ 230–233) երկու յօդուածներով, որոնք խորագրուած են «Կուտինաիայ Տաղասացներ»:

Դժբախտաբար Թրքախօս զարձած այս գաղութին մէջ՝ եթէ գտնուէին իսկ ժողովրդային երգիչներ, անոնք Թրքերէնով արտայայտուած պիտի ըլլային, ուրեմն հայկական չէին կրնար նկատուիլ: Միայն անոնց հեղինակներն են որ հայ են:

Առնակ այս կացութեան դիտակ ըլլալով հանդերձ՝ իր ծննդավայրին կը չնորհէ Փոքր Ասիոյ Թրքախօս մասին «Գողթան գաւառն» ըլլալու փառքը, բսելով հանդերձ թէ «դժբախտաբար կուտինաիայ տաղերգութեան մը որոշ հետքեր շատ չեն հասած մեզի, բայց նկատելով մէկ կողմէն այն՝ որ կուտինայի արդէն իսկ բարգաւաճ հայութիւնը ժէ. դարուն ճոխացած է գուսաններու հայրենիքէն՝ Ագուլիսէն եկած երկրորդ գաղութով մը եւ միւս կողմէն ժամանակակից կուտինաիայուն հնչուն ձայնի հաղցրութիւնն ու ճկունութիւնը, կրնանք հետեւցնել թէ կուտինա եղած է Արեւմտեան Փոքր Ասիայի Թրքախօս մասին «Գողթան գաւառը». (*տես՝ Բազմավէպ, 1923 էջ 170*): *Եւ սկսելով իր պրպտումներուն կ'ըսէ՝ թէ առաջին անգամ կը պատահի Թրքերէն բառապաղով քառեակի մը՝ կանխուած ինքնարտարացուցիչ հայերէն քառատողով մը, զոր 1697ին յօրինած է Ս. Աստուածածին եկեղեցիի քահանաներէն Տէր Անտոն Քհ.:*

«Ով սիրելիք հայրք իմ եղբայր,
Որ եմ գծուց եւ տխմար.
Որ գրելոց եմ եսքի բառ
Վասն եկեղեցւոյ պղընձի համար:

«Սէնէ պին եուզ գոք ալթըտայ արդըք պիր վաղան
Ցուսաթ էլտէ իքէն աչ կուզունի աճրէթլիք ղաղան
Օլտու թեւարիկտէ իքսան պէշ ղաղան
Տէր Անտոն ճառ եթիշմէսէ օլուրուտու պաշըմըդ ճաղան»։

Առնակի քննութեանց համաձայն Տ. Անտոնէն անմիջապէս յետոյ կուգայ ուրիշ երէց տաղասաց մը՝ Տ. Յարութիւն, որուն վրայ կենսագրական ծանօթութիւններ չունենալով առձեռն՝ անյայտ կը մնան իր ծննդեան եւ մահուան թուականները։ Ան ալ եղած է Ս. Աստուածածին եկեղեցիին քահանաներէն։

Իրմէն հասած են երեք երկար տաղեր, զորոնք կերտած է իր ծառայած սրբավայրին սաստիկ հեղեղէ մը աւերումին եւ վերանորոգութեան առիթով։ «Անոնց մէջ կը փայլի տաղասացի լեզուական յստակութիւնն ու նկարագրական ճոխութիւնը» (Տ. Յարութիւն Քհ.ի այս երեք տաղերը տես՝ Բազմավէպ, 1923 էջ 170–172 եւ 230)։

ԺԸ. դարու առաջին քառորդին ապրող այս երկու երէցները մինչեւ ԺԹ. դարու կէսը իրենց հետեւողներ չեն ունենար։ Միայն ԺԹ. դարուն կէսերը կը յիշատակուի դուրսէն եկած Կ. Պոլսեցի կամ Մարաշցի վարդապետ մը՝ Թովմաս Վրդ., որ 1841ին Կուտինա կուգայ իբր Առաջնորդ։ Իր օրով կը կառուցուի Ս. Էջմիածին վարժարանը, որուն համար այս աշուղ վարդապետը, ինչպէս յիշուեցաւ, գրած է հայերէն գրաբար ոտանաւոր մը։

Այս շրջանին, ըստ Առնակի, ժողովրդական խոնարհ խաւերէ ծագած տաղերգուներու ընտանիք մը ծագում կ՚առնէ։ Անոնց նախահայրն էր վերմակագործ Յովսէփ, որ ԺԸ. դարուն կէսին գաղթած է Տուղաքէն(1)։ Անոր որդին եղած է Յարութիւն, ասոր ալ Գրիգոր, իսկ աս ունեցած է չորս զաւակ՝ Յովսէփ, Կարապետ, Ստեփան եւ Յարութիւն։ Առաջինը՝ Կիւլշանի անունով եւ երրորդը՝ եղած են աշուղներ։

Դժբախտաբար դժուար է ասոնք նկատել Կուտինայի միջավայրին ծնունդ եւ մանաւանդ Հայ աշուղներ, նոյնիսկ հիմնուելով Առնակի տուած տեղեկութիւններուն վրայ։

Ասոնցմէ Աշուղ Կիւլշանի (Յովսէփ) ծնած է 1834ին։ Քսան տարի՝ 1854–1874 տաւիղով (սազ) երգած է Այտընի, Տէմիրճիի, Կէօրտեսի, Էսկիշէհիրի, Գարահիսարի ու Կուտինայի մէջ։ 1874ին ամուսնանալով, մինչեւ իր մահը՝ 1894ին նուիրուած է ընտանիքին, ցանցառօրէն միայն ձեռք առնելով քնարը։ Իր տաղերը նիւթ ունեցած են սէրը, կրօնքը, հոգեկան յոյզերը, վարչական բռնութիւն-

(1) Վստահօրէն Ղարաբաղի Դիզակ գաւառը պիտի ըլլայ։

ները, հքաւորութիւնը եւ ուրիշ պատահական դէպքերը: Իր օրով Ս. Աստուածածին եկեղեցիէն գողութիւն մը կատարուած ըլլալով՝ զայն ողբերգած է նշանաւոր տաղով մը: Սովորութեան համեմատ ճակատած է երեք ուրիշ աշուղներու՝ Եէքսանիի(1), Փէսէնտիի ու Քեամիլի հետ ու միշտ յաղթող հանդիսացած: Լուծած է աշուղական առեղծուած մը եկեղեցական զանգակատունի վրայ:

Ստեփան՝ վերինին եղբայրը, ոչ անոր չափ հռչակուած, արդէն իր կեանքի վերջին տարիներուն (1905–1910) միայն երգած է ընդհանրապէս սէրը եւ աշխարհի ունայնութիւնը:

Աշուղ Շինասի (Գրիգոր Տուղաշլեան), որդի վերոյիշեալ համբաւաւոր Կիւլշանիին, ծնած 1877ին եւ 17էն մինչեւ 26 տարեկանը տուներու մէջ միայն տաղերգած է ազատութեան, սիրոյ ու պանդխտութեան վրայ: Վերջէն ամուսնացած՝ կօշկակարութիւնով կը զբաղէր, զուարճաբան էր ու քաջ լուզորդ մը: Իր տոհմին վրայ այս ծանօթութիւնները Առնակ քաղած է իրմէ: Բայց 1915–18 եղեռնի տարիներուն Աֆիոն Գարահիսարի մէջ, ուր փոխադրուած էր իր արհեստը ի գործ դնելու, մեռած ըլլալով՝ վերջէն անկարելի դարձած է ձեռք բերել այն տաղերը, որոնք թրթռացուցած են իր ցեղը: Բարեկամ մը միայն տուած է Առնակի քմշական եղանակ մը Շինասիէն.

Իզմիրտէն չըգտըմ, Էնտիմ Ուշագա,
Տօնու տա սաքտըմ սըրա կէլտի գուշագա,
Քրիօ Նէրօ տա տըր Աշըգ Շինասի:

Իմաստասիրական եղանակ մըն ալ Կիւլշանիէն.

Նէֆսինէ սապր էթ, զանա՛աթ փէհլիվանըլըգ տըր
Տիւկեաիըն ռահմինի փիքր իթմէմէք փէք գաֆիլանըլըգ տըր
Օրատաքի էօթէր պայղուշլար, ախըրը վէրանըլըգ տըր:

***

Այս ընտանիքէն դուրս Կուտինայի մէջ գոյութիւն ունեցած է աննշան աշուղ մըն ալ՝ Հայ Կաթողիկէ Կարապետ Թելլալեան: Կան նաեւ բազմաթիւ թրքական խաղեր եւ զրոյցներ, որոնց թէ՛ բառե-

---

(1) Այս Եէքսանին ալ Հայ մըն է՝ ծնած Վանի, բայց պարագաներու բերումով թրքացած: Իր այս հանգամանքը առիթ տուած է Սալիհ Զէքի անուն թուրք գրողին, որ անոր անձնաւորութիւնը ընդգծէ անորոշ եղանակով մը՝ անկէ հրատարակելով երկտողեակներու 7 տուն (*Եարըն*, Բ. տարի 1922, Ը. 33 էջ 141): Այդ երգը, որ շատ հմայիչ կտոր մըն է, պիտի տրամադրէի *Բազմավէպի*, եթէ քիչ մը մերկապարանոց չըլլար (*Ծանօթ. Առնակի*):

բուն եւ թէ՛ եղանակներուն հնարիչները եղած են Հայեր, սակայն անոնք ճանչցուած են իբրեւ թրքական հեղինակութիւններ (Բազմավէպ, 1923 էջ 230–233)։

Իրականութեան մէջ Հայ ժողովրդական բանահիւսութիւն մը պէտք էր ըլլալ Հայ լեզուով։ Թէեւ հեղինակները Հայ՝ անոնք թեւեւս Թուրքերու համար չարագրուած երգեր են, որոնք տեղ չեն կրնար գտնել Հայ դրականութեան մէջ։

Հոս կրնայ պատշաճօրէն յառաջ բերուիլ ժամանակակից կուտինացիի մը ոտանաւորը, որով նա իր մանկութեան յիշատակները կ՚ողեկոչէ։

Մեր կուտինայի մանկավարժարան,
Կ՚երթայինք ամէն օր շարան շարան,
Սորվելու համար այնտեղ հերական,
Մայրենի լեզուն որպէս յուշարձան։

Մենք կը նստէինք բարձերու վրայ,
Վարպետ բացակայ, հանգիստ ո՞վ մընայ·
Բարձերը կարծես ռումբեր ահագին,
Կր թրոչէին մէջն ամբողջ սըրահին։

Օդը կը լեցուէր թանձըր փոշիով,
Կը պոռչըտայինք բոլորս հովէ հով,
Վարժապետն երբ գար դէմիով մ՚ահաւոր,
Մեզի կը հաշէր ծեծ մը փառաւոր։

Երբ արձակուրդին յորդառատ պաշար,
Ձորմիս ու երշիկ, պանիր ու հաշար,
Հաւկըթով շաղուած պէսպէս կերակուր,
Տոպրակներով լի դդմաճ ու պուլկուր,

Անկողին, վերմակ, կարասի, վըրան,
Կը բեռցընէինք մեր կառին վրան,
Ձոյգ մը նըժոյգներ սիրուն եւ կայտառ,
Կը տանէին մեզ լեռներ ու անտառ։

Դէպի հեռաւոր ջերմուկ կենսատու,
Կազդուրուիլ, լողալ վաղ ամէն առտու,
Ջերմուկներ հասած՝ շատ մը բարեկամ,
Շուտով կ՚օգնէին մեզ յօժարակամ։

Վրանիներ, բակեր ճիւղերով կանանչ,
Կ՚ընծայէին հոն տեսք մը հիասքանչ·
Ի՜նչ ըսքանչելի բաղնիքներ տաք տաք,
Մաքուր օդերով մեր վրանի տակ,

Կը վայելէինք ուրախ խնդագին,
Այն հիանալի օրերն թանկագին.
Իսկ վերադարձին ամէն աշխատանք,
Մեզ կը թրէին իբրեւ ըզբօսանք:

Թարմ է յիշատակ Մեծ Կոմիտասին,
Ո՛րքան էր ազդու ձայն իր գուսպ, ուժգին,
Ձայնական յոյզով կ'առինէինք կարծես,
Ըզգածումներով նոր կեանք կուտար մեզ:

Զարմիկս յարգելի կը յիշեմ նոյնպէս,
Այն աստեղագէտն ուշիմ, երկնատես,
Հայրը գիտնական Խորէն Սիմանեան,
Վենետկոյ վանէէն մի Մխիթարեան:

Իսկ յախճապակին մեր ըսհանչելի,
Ճարտար մարդերու հոգւոյն հայելի,
Համայն աշխարհի կոթող անմոռաց,
Պարծանք Հայ ազգին ինչպէս կը մոռնաս:

Դէպի Զէօրէէն երբ կ'այցելէինք,
Պատուելու համար Հայ, Ցոյն միասին,
Մեծըն սուրբ Մինաս Պաշտպանը Բաղէին՝
Մոմ կը վառէին, ուխտե՛ր կ'ընէին:

Ցանկարծ անվըրդով կեանքը մեր մատաղ,
Խըռովեց սաստիկ փոթորիկ մ'աւա՛ղ,
Ու դարձուց Բաղաճն աւերակ, աւար,
Ա՛խ, մեր ժողովուրդ, իմ ծնընդավայր:

Երբ որ լսեցի գոյժը Բաղաճիս,
Ցաւ ու սուգ անհուն խոցեց իմ հոգիս,
Պատահած դէպքերն ահռելի, ո՛հ, տես,
Կաթիլներ արեան խըլեցին սըրտէս:

Տուն ու բոյն ձրգած Հայերն ցիրուցան,
Փախան աշխարհներ օտար, զանազան,
Բայց իրբեւ ծիծառ ժըրաջան, եարպիկ,
Կանգնեցին նորէն իրենց ընտանիք:

Հայուն համար չէ լինել յուսահատ,
Չի նիգ ցոյց կուտայ իր ամէն անհատ,
Ապրիլ կ'ուզէ նա յաւէտ անդադար,
Հեշտալուր լեզուովըն դարէ ի դար:

Վիեննա, 15 *Յուլիս* 1958

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՏԷՐ-ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

ԿՈՒՏԻՆԱՀԱՅՈՑ ԼԵԶՈՒԻՆ

•

Կուտինահայերը դժբախտաբար կորուսած էին իրենց լեզուն եւ թրքախօս դարձած էին կարճ ժամանակի մէջ՝ հակառակ գաղութին մեծամասնութիւնը Հայաստանի գուտ Հայ բնակչութեամբ նահանգներէն ըլլալուն:

Ասիկա բացատրել քիչ մը դժուար է, մանաւանդ եթէ ճիշդ է բանասէրի մը (Հայկ Պէրպէրեան) նոր տեսութիւնը, որ կը մխի հերքել թրքախօսութիւնը հարկադրելու համար բռնութիւններ դործադրուած ըլլալու ենթադրութիւնը, որուն կուտինացիք հաւատացած էին, ինչպէս Դաւիթ Յովհաննէսեան իր մէկ նամակով կը հաւաստէր:

*Այսպէս կամ այնպէս, սակայն իրողութիւնն այն է որ ԺԸ. դարէն սկսեալ Կուտինացիք արդէն թրքախօս դարձած էին: Ի՛նչ որ չատ հետաքրքրական է՝ այն իրողութիւնն է որ «*կուտինահայերու խօսած թրֆերէնի մէջ գոյութիւն ունին...մօտաւորապէս 600 հայերէն բառեր, զորոնք նոր գալել սկսող մանուկէն մինչեւ կորաֆամակ ծերունին անխտիր կը գործածեն առօրեայ կեանքին մէջ՝ առանց գիտնալու թէ անոնք հայերէնի մաս կը կազմեն(1)», *ինչպէս կ'ըսէ Առնակ: Ան գրած է նաեւ՝ թէ* «Օր մը նոյն իսկ պառաւի մը, որ իր թոռան առջեւ ամաո մը եղինձ դրած էր, ամբողջ հայերէն նախադասութիւն մը արտաբերելը լսեցի. «Հառնը հառնը, տակաո կեր» (խառնէ խառնէ, տակէն կեր): Աս, ինչպէս նաեւ կուտինահայ թրֆերէնի մէջ հայ բառերուն առատութիւնը եւ ուրիշ պարագաներն ալ կը յայտնեն թէ այս գաղութէն հայերէնին անհետանալը շատ հեռաւոր անցեալի մը չի պատկանիր:

կուտինահայ բառերը ունին ինքնայատուկ հնչաբանութիւն եւ կազմութիւն: Կուտինացին ձայնափոխութեան ենթարկած ձ եւ յ տառերը կը հնչէ *ս*, ծ տառը *զ*, *խ*–ն *հ* եւ *ւ*, *զ*–ն մերթ *ս*:

---

(1) *Առնակ մխայն չատ հետաքրքրական պարագայ մը չէ լուսաբանած: Հայ մարզոց թրքերէնին մէջ հայերէն բառերու գոյութիւնը այնքան զարմանալի չէ եւ չատ պարզօրէն կրնայ մեկնուիլ: Կ'արժէր ճշդել թէ Փէօթահիայի թուրքերը իրենց խօսած լեզուին մէջ ալ հայերէն այդ բառերը կը գործածէ՞ն:*

Բայերուն աներեւոյթին վրայ թուրքերէն բայերուն խոնարհումի զանազան եղանակներն ու ժամանակները յատկանշող լծորդներ կը բարդէ ու կը գործածէ. ինչպէս օրինակ.

գովել — *գովելլէնաըմէք, գովելլէնոխ*
կլլել — *կլլելէմէք, կլլելլէմիշ*
սաբսափիլ — *սաբսափլլէնմէք*
ուտել — *ուտելլէմէք, ուտելլէտիմ*
խմել — *հմելլէմէք*
վախնալ — *վահնելլէմէք*
պարտկել — *պարտկելլէ, եւայլն:*

Մարդկային յատուկ անուններու յաճախ կուտայ գգուական ձեւ մը.

Յակոբ — *Ակոբիկ*
Խաչատուր — *Խաչիկ, Խաչուկ*
Ռափայէլ — *Ռափիկ*
Զարուհի — *Զարուկ*
Տիրուհի — *Տիւրիւկ*
Թագուհի — *Թագուկ, Թագուհիսկ*
Մարիամ — *Մարիկ եւայլն.*

Նաեւ մերթ հասարակ բառերուն՝

շփացած — *չփթիկ*
ցնդած (ցրուած) — *անդիկ, եւայլն.*

Կարգ մը գոյականներու յոգնակին եզակիի տեղ կը գործածէ.

պատկերք — *պատկերի խմաստով*
ժռհովք — *ժողովի տեղ*

Ան ունի նաեւ արկղեան բարբառ.

կուտ ըսելով կ'ակնարկէ դրամին.

մարդ եւ այլասգի բառերով թուրքին եւ այսպէս ֆանի մը ուրիշներ» (*Առնակ, Հայրենիք* 1937 *թ.* 9 *էջ* 105):

Այս բացատրութիւններէն ետք Առնակ (տես՝ նոյն) կը ներկայացնէ բառացանկ մը 50–55 բառերով, որոնք առաւել կամ նուազ աղաւաղումով Հայ բառեր են, որոնք կը գտնուէին Կուտինայի Հայոց Թուրքերէնին մէջ:

Օգտագործելով հանդերձ ողբացեալ Առնակի կազմած բառացանկը՝ կը ներկայացնեմ հոս Մկրտիչ Գարագաշեանի հաւաքած բառերը, որոնք են.

Ա.

Աբելլէմէք — *խաբել, կորզել*
Աբըք սուրըք — *ափեղցփեղ*

Ամբակ — *համբակ*
Ալեկօզում — *ալեկոծում, իրարանցում*
Ակիշ — *խմոր քերելիք երկաթ*
Ահէկ — *աղէկ*
Ահֆատ պէօրէկի — *կարմրցած հացը թրջելով վրան աղ ու պղպեղ ցանուած*
Ահֆատ հէմ հպարտ — *աղքատ եւ հպարտ*
Ահբար — *եղբայր, աղբար*
* Ահֆատ — *աղքատ*
Ահմուկ — *աղմուկ*
Ահջիկ — *աղջիկ*
Ահասֆ — *աղ ու հացք*
Աւօտֆ աղօթել — *հիւանդի վրայ աղօթել*
Աղտա — *աղխտայ*
Ամբարտաւան — *նոյն*
Այլանդակ — *այլանդակ*
Այլասֆի — *թուրք*
Անբան — *ծոյլ, ապուշ, անհոգ*
Անգահ — *ագահ*
Անշնորֆ — *անշնորհք*
Անդամալուծ — *անդամալոյծ*
Անդաստան — *նոյն*
Անէսֆ — *անէծք*
Անիզեալ — *անիծեալ*
Անկարգակի — *յանկարծակի*
Անկըտ — *խելքին մէջ կուտ չկայ, ապուշ, անկիրթ*
Անճարակ — *նոյն*
Անճորնի — *անճոռնի*
Անփօֆ — *անհոգ*
Անուշ անմահութիւն — *մաղթանք*
Ապօհոն — *ապուշի իմաստուն*
* Ապաշարանֆ — *ապաշխարանք*
Ապըր ճուպըր — *ճղրտած ապուր կամ իրարու խառնուած բան*
Ասմառրֆ — *Ցայմաւուրք*
Աստիճան կարֆը — *կրօնաւորի աստիճան, կարգ*
Ասվազապաշ — *աստուածապաշտ*
Ասվազօղօրմի — *Աստուած ողորմի*
Ասվազին — *Աստուածածին*
Ասզօ բարին — *Աստուծոյ բարին*
Ավաֆ հափթասը — *Աւագ շաբաթ*
Ավետում — *նոյն*

Ավանակ — *աւանակ*
Ատեանտա եիւզիւ եօգ — *ատեան ելլելու համարձակութիւն չունի*
Արաֆեալ — *առաքեալ*
Արքայութիւն փառը — *արքայութեան փառք*
Արօֆ բարօֆ — *հանդիսաւորապէս*
Արժանի տէյիլ — *արժանի չէ*
Աւելապաշտ — *աւելորդապաշտ*
* Աւօթֆ — *աղօթք*

Բ.

Բարլուս — *Բարի լոյս*
Բամբասակ — *բամբասանք*
Բարեխօս — *նոյն*
Բարիկուն — *բարի իրիկուն*
Բլիք — *նոյն*
Բնաբան — *քարոզի պէս խօսիլ սկսիլ*
Բնակիլ — *գործի մը պլուխը չատ մնալ, բնակիլ*
Բուխ եիւրէֆլի — *փափկասիրտ*
Բօք ֆըրմաֆ — *չբաւելիք խօսք մը սխալմամբ բերանէն փախցնել*
Բօթուրում ֆօպտը — *փոքրիկը բրդաւ, կոխ*
Բօչուկ — *ոչխարի պոչիկը*

Գ.

Գէշ եօղուրտ — *վարնոց մածուն*
Գերեզման — *նոյն*
Գրոց բրոց — *պրոպ կարդացող*
Գովելլէնտիրմէֆ — *պովել*

Դ. Ե.

Դաղական — *թաղական*
Երեւելը — *մեծ մարդ, երեւելի*

Զ.

Զառզարդար — *ծառզարդար, Ծաղկազարդ*
* Զիրանի գօտի — *ծիրանի գօտի, ծիածան*
Զուրուցելլէմէ — *մի պրուցեր*
Զըրզըրըն կերտաս — *կը չափազանցես*
Զըրկել օլմաֆ — *խելքը կորանցնելու պէս ըլլալ*
Զօրութիւնը պէօյիւֆ — *մեծ է զօրութիւնը*

Է. Ը.

Էերեշկի, Էրէշիկ — *երշիկ*
Ընդունական — *ընդունելի*
Ընկում ժամը — *հնկումի ժամ*
Ընկասըզ — *անզգայ*
Ըռըմեսի — *անիմաստ խօսող, Հռոմայեցի*

Թ.

Թաղում — *նոյն*
Թագաւոր — *փեսայ*
Թագ — *նոյն*
Թափօր — *նոյն*
Թեթեւ — *թեթեւսոլիկ*
Թողութիւն — *նոյն*
Թրճելլէմիշ — *թորմեր կամ թմրեր է*

Ժ.

Ժամ — *ժամ, եկեղեցի*
Ժամկոչ — *նոյն*
Ժամասէր — *նոյն*
Ժոհովք — *ժողով*

Ի.

Իրիսկին — *երէցկին*
Իսնաք պաքը — *յիսնակի պահք*

Լ.

Լօլիք — *չատ հարբած մարդ, գինով*
Լուսահպար — *ուխտակից*
Լուսաւորիչ — *նոյն*
Լզըրճուկ — *անպիտան, զզուելի*
Լուսահոգի — *մեռած կրօնականին կ՚ըսուի*
Լալկան — *նոյն*
Լալ իմաստուն — *համրի պէս անձայն լալ*

Խ.

Խաչապաշ — *խաչապաշտ, քրիստոնեայ*
Խաբեսխուբես — *խաբեբայութիւն*
Խանչել — *լաթի այրուցքի հոտ, խանձած*

խաչօկնէտէն — *սկիզբէն սկսիլ*
խաւիս — *խաւիծ*
խենդիմին իշի — *խենդիս գործը*
խօնչա — *ուռկիքի կապոց*
խոստովանիմ — *խոստովանիլ*
խրիդելէմէ — *խեղդել*
խնմտամ — *խղճմտանք*
խրիբնիքխսել — *վրնջելով խնդուքով խօսիլ*
խորվիրապ — *նոյն*
խպլիկ պասմըշ — *երպին մէջ ոդիներ վրան նստած*
խորան — *եկեղեցւոյ սեղան*
խոնարութիւն — *խոնարհութիւն*
խավարըմ հեսար — *խաւարիցաւ, մութ*

Ծ.

Ծանուցում — *նոյն*
Ծոմ — *նոյն*
Ծնգղա — *ծնծղայ*

կ.

կազմութիւն պօզուք — *տրամադրութիւնը դէշ*
կաթա — *քաթայ*
կարգաւոր — *եկեղեցական, կղերական*
կահականիմ — *կախականջ, անխիղճ*
կաղանդ — *նոյն*
կարկուտ — *նոյն*
կըլլելէմէ — *կլլել*
կրլգըկալ — *կրծկալ, գոգնոց*
կնուիմ — *նոյն*
կնիա — *կնքահայր, կնքամայր*
կեղտաւութիւն — *նոյն*
կերպարանիլը — *վայելչակազմ, կը գործածեն նաեւ՝ պատկառանիլը*
կիրամուտ — *կիրակամուտ*
կուտսըզ — *դրամ կամ խելք չունեցող*
կրմկըմ — *անհամարձակ*
կոնոչ — *գոգոնոց, հացի կեղեւ*
կօկկրտրրիմ — *գոկիկ կտրտուանքով, ճաչակաւոր հագուած*
կոնկլոն — *ապուխտի կամ դլուխ*
կոկիկ — *նոյն*
կոշնակ — *կոչնակ*

Կուզիկ — *նոյն, կուզ*
Կրապաշ — *կռապաշտ*
Կորկոտ տուզ — *չաղացուած աղ կորկոտի պէս*
Կրտել — *կխախաչ*
Կռճիկ — *ականջի բլթակ, նաեւ մսի կռճիկ*

Հ.

Հահուտ — *խախուտ, խախտած, ծերացած, քայքայուած*
Հարնըճաղաճ — *խառնիճաղանճ*
Հանզել — *բուրդի կամ մազի այրուցքի հոտ*
Հալաւ օրհնեք — *հալաւ օրհնենք հագուստի*
Հարկաւոր — *պէտքարան, արտաքնոց*
Հակաճարութուն — *վիճաբանութիւն*
Համբարձում — *նոյն*
Հավիզ — *խաւիծ*
Հատիկ — *խաշած ցորեն, որ մեռելի համար կը բաշխուի*
Հանգսեան տաշը — *հանգստեան քար*
Հենտ — *խենդ*
* Հընտըմ — *խնդում, — ուրախութիւն, երգ, նուագ, խնդութիւն*
Հաւորդ — *Հաղորդութիւն, Սրբութիւն*
Հայ քրիստոնէ — *Հայ քրիստոնեայ*
Հեզըն հեզըն — *հեծկլտալով լալ*
* Հըհըմ — *խխում*
Հէքիւր — *հօրքոյր*
Հէօրիւշէկ — *հրուշակ, ալիւրով անուշեղէն մը*
Հընմտանք — *խճմտանք*
Հըթըմ — *խթում*
* Հըննահըն — *խառնիճաղանճ, խառնափնդոր*
Հընամը — *խնամի*
Հըրըշտակ — *հրեշտակ*
Հըրաշկ — *հրաշք, զարմանալի*
* Հեվ — *խեւ*
Հեվլէմէք — *խեւի պէս ըլլալ*
Հօնար — *խոնարհ, բարի*
Հումուկ — *ուրիշին խմածին կամ կերածին մնացածը*
Հերնօրմելը — *խեղճ եւ ողորմելի*
Հիւժիւր հիւժիւր — *խոշոր խոշոր աղացուած, փխրուն*
Հպարտ — *նոյն*

Հոգին սուրբ — *նոյն*
Հոգոց — *մեռելի աղօթք*
Հուլու հնազատ — *հլու հնազանդ*
Հոգաբարձու — *նոյն*
Հոպօ — *խոպոտ*
Հօքէր — *հօրեղբայր*

Ջ. ԵՒ Ղ.

Ջայնաւոր — *նոյն*
Ղարիպ — *նոյն* (ծնթ. *այս բառը հայերէն չէ*)

Ճ.

Ճաշ — *խմորէ շինուած անուշեղէն մը*
* Ճարտասան — *նոյն, լեզուանի*
Ճաշակ ալմաֆ — *հաղորդուիլ*
Ճերանի կուտի — *ծիրանի գօտի, ծիածան*
Ճենճ — *գէշ իւղի հոտ*
Ճգնաւոր — *նոյն*
Ճերմակ կամ ճերմակ ջուր — *օղի*
Ճրաֆ — *պզտիկ լոյս, ճրագ*
Ճրմել — *ճմլել*
Ճուբբեր — *շատ ջրոտ կամ ջուրը շատ դրուած կերակուր*

Մ.

Մաղմաղ — *փոշիացած կրակ*
Մամուկ — *մամիկ*
Մատուն — *մեռելոցի առթիւ ժողովուրդին բաժնուած հաց*
Մատաղ — *նոյն*
Մալեզ — *նշայով շինուած անուշ ապուր*
Մասուֆ — *մասունք*
Մարգարէ — *գուշակ*
Մեղայ — *նոյն*
Մէկ մարդ — *մէկը ակնարկելու համար*
Մեղասզու — *մեղայ Աստուծոյ*
Մեռելոց — *նոյն*
Մզրել ֆօֆուսը — *լաթի այրուցքի հոտ*
Մօղմելլէմէֆ — *բան մը հարեւանցի ընել*
Մերօն — *միւռոն*
Մեզ պաֆ — *մեծ պահք*

Մէֆիւր — *մօրաքոյր*
Միամիտ — *նոյն*
Մզեզ — *բզէզ*
Մտմտալ — *մտահոգուիլ*
Մուսուր — *մսուր, ջուրի պզտիկ տաշտ*
Մրել մշել — *ըսածը չի հասկցուիր*
Մըրըքը էյրի — *մօրուքը ծուռ, վշտացած*

Յ.

Յիմար իմաստուն — *նոյն*
Յարութիւն ալտը — *յարութիւն առաւ*

Ն.

Նախատօնակ — *նոյն*
Նահատակ — *նոյն*
Նաւակատիկ — *նոյն, կ'ըսուի թեթեւ պահքի համար*
Նշաստա (պարսկերէն) — *նաշիհ*
Նշարք — *նշխարք, մաս*
Նշանօրհնէք — *նոյն*
Ներքաբիրինն — *ծածկոց կամ բաղնիքի ներքեւը փռելու եւ վրան հանուելու հագուելու համար լաթ մը*

Ճ.

Ճամբուր — *նոյն, սրածայր երկաթ*
Ճնորք — *շնորհք*
Ճնաւոր Ջնունդ — *շնորհաւոր Ծնունդ*
Ճուրչար — *շուրջառ*
Ճրջան, քըրքտապիր շրջան — 40 *տարին մէկ անգամ*
Ճեն շնորք — *ուրախ զուարթ*
Ճողոթ — *շողո°րդ*
Ճպտիկ — *չփացած*
Ճլֆտի — *չըլխտի*
Ճոհ — *շող, զուարթի իմաստով*

Ո.

Ոչինչ — *նոյն*
Ուխտըն ունդունական — *ուխտդ ընդունուի*
Ութօրէք — *նոյն*
Ուտիք — *պահք չեղած օրեր*
Ուտելիք — *կաշառք*
Ուտելլէմէք — *ուտել*

Չ.

Չորմիս — *ապուխտ*
Չարչարակ — *չարչարանք*
Չարնը եաննս — *չար Յուլիանոս*
Չարթը բըշըր — *Չարդ ու փշուր, կոտրտուիլ*

Պ.

Պատարագ — *նոյն*
Պահապան հրըշտակ — *հրեշտակ*
Պապանզուամ — *պապանձել*
Պատկարակլը — *պատկառելի*
Պարկեճտանկ — *Բարեկենդան*
Պաս — *պահք*
Պատկերք — *կրօնական պատկեր*
Պսակ — *նոյն*
Պարաւ ֆարը — *պառաւ կին*
Պարտկելլէ — *պարտկէ, ծածկէ*
Պուպուզել — *կուկուղ նստիլ*
Պամպարակ — *անպարկեշտ խօսքեր*
Պատուհաս — *փորձանք, չար տղայ*
Պարտապանաս — *տէեւ, խոչոր, այլանդակ*
Պլիդ — *պատկի բլիթ*
Պատաճք — *նոյն*
Պատիճ — *պատիժ, չար տղայ*
Պօատա — *պողոտայ*

Ս.

* Սակ — *ծակ (ականջը)*
Սաճ — *մկրտութեան գաւակ*
Սուսիկ բուսիկ — *սակաւախօս*
Սօղարաս — *սոխրած*
Սրբութիւճ — *Հաղորդութիւն*
Սարսաբելլը — *սարսափելի*
Սակ գուլագ — *ականջը ծակ, լսող*
Սկի — *սկիհ*
Սաճսրութիւճ — *ձանձրութիւն*
* Սայըճ — *ձայն*
Սաղմոս — *նոյն*
Սերտելլէմէֆ — *բանի մը վրայ մտածել*
Սեղաճ — *ճաշասեղան*

Ս· Սեղան — *նոյն*
Սրնգըդա — *ծնծղայ*
Սօսկալլը — *սոսկալի, վախնալիք բան*
Սրնդիկ — *ցնդած, թեթեւսոլիկ*
Սուագեղ — *ճուաղեղ*
Սուրբ կիպի — *սուրբի պէս*
Սաւագար — *ցաւագար, յիմար*

Վ·

Վախնելլէմէֆ — *վախնալ*
Վարպետ — *ուսուցիչ, վարպետ*
Վեսազարեա — *վեց հազարեակ*
Վարդեվար — *վարդավառ*
Վիճակ չըգարմագ — *վիճակ հանել*

Տ·

Տաճիկ — *Թուրք*
Տերընտաս, Տերընդարաջ — *Տեառընդառաջ*
* Տրճաճ — *դրուժան, կը հասկցուի նաեւ Ծոյն*
Տեսիլէ օլմուշ — *տեսիլք երեւցած*
Տէրտէր — *նոյն*
Տաղավար — *տաղաւար*
Տարատելլէնտի — *տարտղնել, մէջտեղէն վերցնել*
Տանչակ — *տանջանք*
Տիրասու — *տիրացու*
Տեւահիր — *դիւահար*
Տարօսը — *մպզթանք ամուսնանալու*
Տուելլէմէֆ — *տալ*
Տուրտում տուհըր — *տրտում տխուր*
Տանկուտի — *անկուտի, անխելք*
Տրկրճուր — *ջուրի տիկ, շատ խմող*
Տրճօղնեկ — *տնօրհնէնք*
Տաճիկ օրեճէրը — *Տաճիկի օրէնք*
Տրէեկ — *տպէտ*
Տօճ — *նոյն*

Փ·

Փորսաճէֆ — *պղէտ* (պելա), *փորձանք*
Փշրաճէֆ — *հացի փշրուք*
Փրնդի — *կծծի, թափթփած*
Փեսայ — *նոյն*

Փուլվար — *բուրուառ*
Փէօքէր — *կնքահայր*
Փէօքու — *կնքահայր*
Փրոց — *սեղանի վուռոց*

Ք.

Քարոզ — *նոյն*
Քահանօզ — *վարնոց մարդ*
Քեն — *քէն ընել*
Քըսըքրիկ — *դռեհիկ*
Քշոց — *եկեղեցիի քչոցները*
Քրակին — *քեռկին*
Քրիստոս հայրավ ի մէրէլոց — *Քրիստոս յարեաւ ի մեռելոց*

Օ.

Օղօրմի Ասվազ — *Աստուած ողորմի*
Օշնեալ Յարութիւն Քրիստոսի — *Օրհնեալ Յարութիւն Քրիստոսի*
Օտընլըվա — *ոտնլուայ*
Օհնուն — *ողջոյն, Տէրտէրին ըսած բարեւը*
Օշնեա Տէր — *Տէրտէրի ողջոյնին տրուած պատասխանը*
Օրթիկ — *Յիսուս Որդի*
Օնիֆի աշակերտլէր — *առաւերկու աշակերտները:*

(*Ծանօթ.*— Սկիզբը աստղանիշ ունեցողները Առնակի բառացանկէն առնուած են):

ԳԼՈՒԽ ԺԳ.

ԿՈՒՏԻՆԱՑԻՆԵՐ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՑԻՆ ՀԱՄԲԱՒՈՎ

•

Կուտինա փոքր քաղաք մըն էր, հետեւաբար հոն կարելի չէր ո՛եւէ կերպով կամ ո՛եւէ արժանիքով նուաճումներ ընել քաղաքին սահմաններէն դուրս եւ համայն ազգին ծառայութիւն մը մատուցանելով մտաւորական, ուսումնական, գիտական եւ այլ մարզերուն մէջ բովանդակ ազգին ուշադրութեան արժանի հանդիսանալ:

Առհասարակ ընդհանուր երեւոյթ մըն է, որ նոյնիսկ գաւառներու մէջ պատրաստուած մարդիկ իրենց ծննդավայրին մէջ, տեղւոյն վրայ անունի մը չեն կրցած տիրանալ եւ մութին մէջ մնացած են:

Ասոր համար է որ առհասարակ տաղանդաւոր գաւառացիներ միշտ դիմած են դէպի Կ. Պոլիս եւ երբեմն նոյնիսկ արտասահման եւրոպական մայրաքաղաք մը կամ ամերիկեան քաղաք մը եւ կրցած են փայլիլ եւ ազգին փառք ու պատիւ ապահովել:

Այս տեսակէտով ալ դժբախտաբար Քէօթահիա հարուստ տեղ մը չէ եղած եւ հազիւ քանի մը դէմքեր տուած է Հայ ազգին, որ ծառայութիւններ մատուցած են Հայ գեղարուեստին եւ Հայ գրականութեան կամ ծառայած են իրը հոգեւոր պաշտօնեայ:

Կուտինա ծնած ամէնէն ծանօթ եւ համաշխարհային չափանիշով երեւելի Հայը եղած է ԿՈՄԻՏԱՍ ՎՐԴ. ՍՈՂՈՄՈՆԵԱՆ, որուն կենսագրութիւնը պիտի չտամ հոս, վասնզի իրը երաժշտագէտ եւ Հայ երաժշտութեան վերանորոգիչ եւ ուսումնասիրող՝ անիկա բոլոր Հայոց անխտիր ծանօթ է եւ ասկէ պատ մինչդպրային համբաւ մը ունի բոլոր երաժշտական աշխարհին մէջ: Իր կեանքը եւ գործը բազմաթիւ ուսումնասիրութիւններով, որոնք հատորներ կը կազմեն, ներկայացուած են եւ դայն լիուլին ու ամբողջութեամբ ներկայացնելու համար հարկ պիտի ըլլար այս հատորին ծաւալը դուցէ կրկնապատկել ու եռապատկել:

Եւ պէտք է նկատի ունենալ թէ Կոմիտաս միայն ու միայն Քէօթահիա ծնած ըլլալուն համար իր անունը կապուած է այս քաղաքին, որուն ոչինչ կը պարտի: Անոր բնածին տաղանդը մշակուած է իր ծննդավայրէն դուրս եւ պատրաստուած է արտասահմանի մէջ:

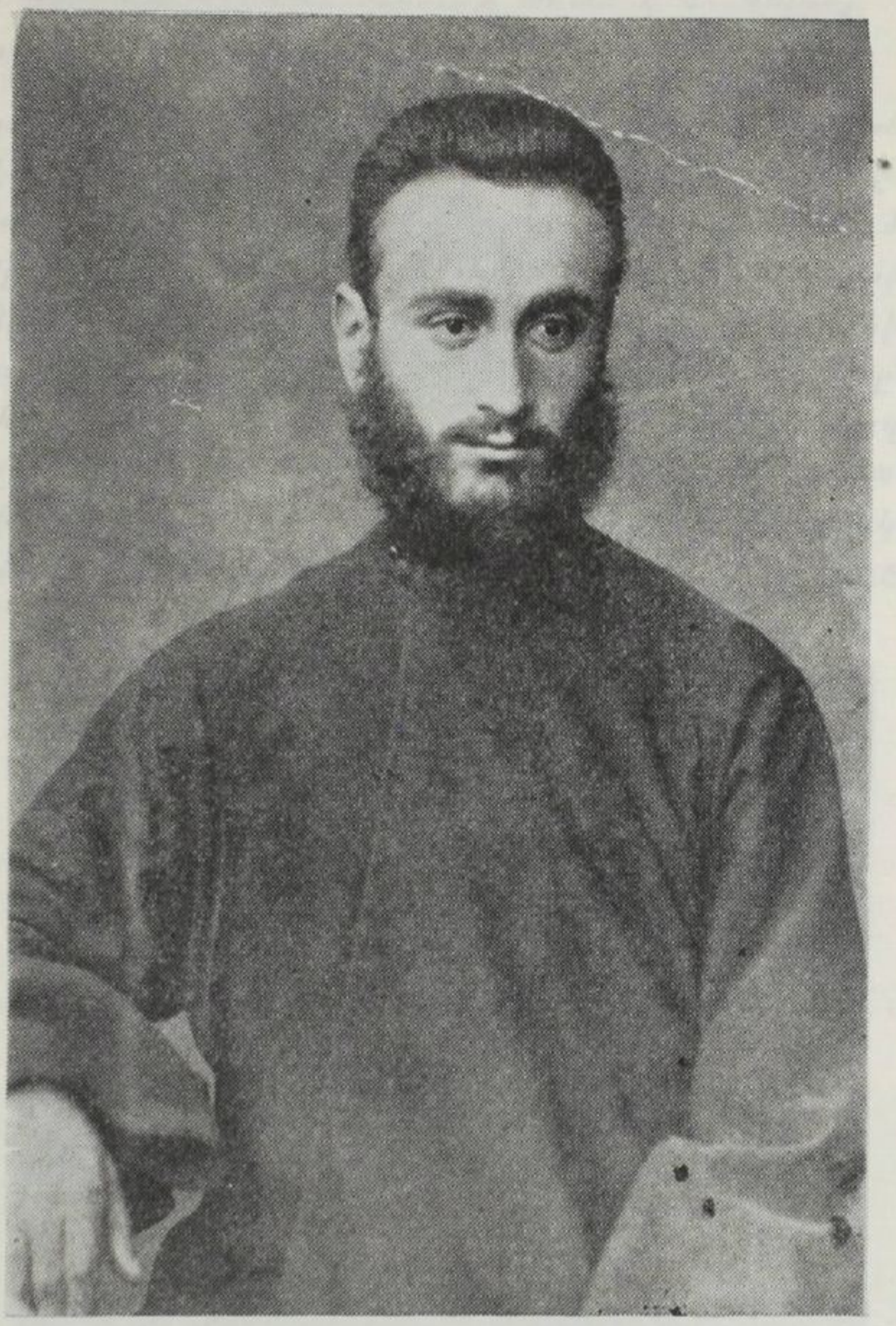

Կոմիտաս Վրդ. Սողոմոնեան

Իրեն պէս մեծ ծնունդը եւ իր ստացած չատ նախնական կրթութիւնը Քէօթահիոյ կը պարտի Յակոբ Ստամպոլլուեան՝ *բարեկէն վկայեալ իրաւաղէտը, որ թղթատարական նախարարութեան կոչուեցաւ եւ կարճ պաշտօնավարութենէ մը ետք մեռաւ յանկարծական մահուամբ:*

Նոյնպէս մեծ ծնունդով կուտինայի կապուած ղէմքեր են Հայ կաթոլիկներու կաթողիկոս–պատրիարքը Թէրզեան Պօղոս Պետրոս ԺԹ. եւ Մխիթարեան կրկին Միաբանութիւններէն քանի չափ կուտինացի վարդապետներ, որոնք Հայ ազգին ծառայած են իբր մատենագիր եւ ուսուցիչ: Անոնց ամէնուն վրայ առանձին խօսած է Հ. Իգնատիոս Վրդ. Աքեան, որուն կուտինայի Հայ կաթոլիկներու վրայ գրուածը պիտի տպուի Վիեննա:

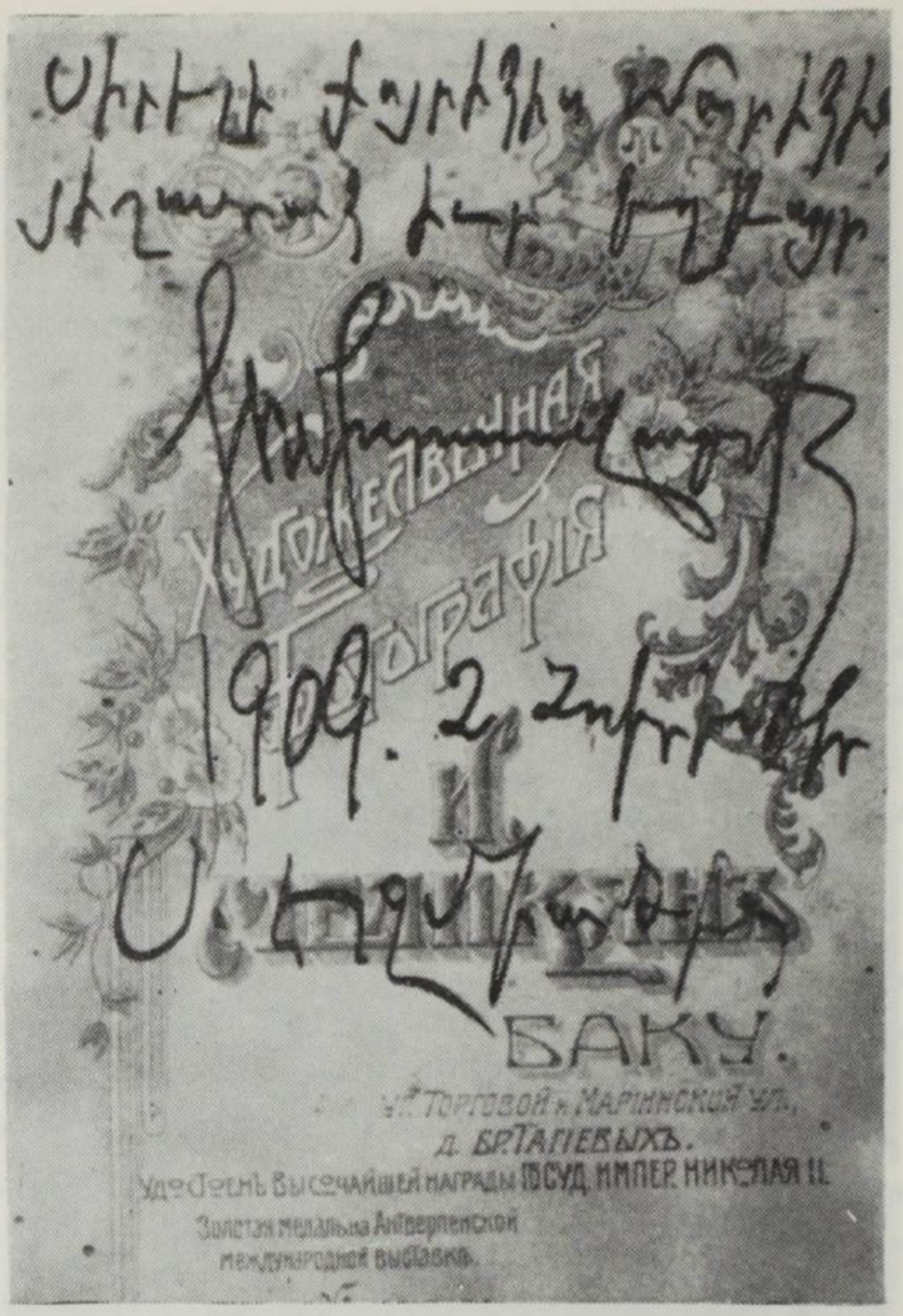

Նախորդ նկարին հետևի մակագրությունը

Իբր գրական դէմք աչխարհական՝ ուչագրաւ է կարօ Ուշագլեան, որ Հ.Մ.Ը.Մ.ի մէջ կարեւոր դեր կատարած է 1918ի ջինադադարէն ետք՝ իբրեւ հիմնադիրը եւ խմբագիրը «Հայ Սկաուտ» թերթին ի կ. Պոլիս եւ «Խարտոց» երկիծաթերթին ի Բարիզ: Աչխատակցած է նաեւ Ֆրանսահայ մամուլին զանազան յօդուածներով:

Կուտինայի Հայերէն մի քանի պետական պաչտօնեաներ եւ բժիչկներ եւ ատամնաբոյժներ ելած են: Այսպէս ծանօթ է՝ բժչկ. Յակոբ Թ. Աբրահամեան (1885–1915), որ իր նախնական ուսումը Կուտինայի Ս. Էջմիածին վարժարանին մէջ առնելէ ետք՝ 1901ին մտած է Իսկիչէհիրի Ֆրէրներու դպրոցը եւ ապա կ. Պոլսոյ բժչկական վարժարանը, ուրկէ վկայական առած է 1913ին եւ ղրկուած է Աբարկիր իբր թաղապետական բժիչկ եւ նահատակուած:

Կուտինացի են նաեւ բժչկ. Աբրահամ Աբրահամեան՝ վկայեալ կ. Պոլսոյ համալսարանէն եւ անոր եղբայրը ատամնաբոյժ Ա-

թամ, *որ իր երկրորդական ուսումը առած է Կ. Պոլսոյ Պէրպէրեան վարժարանի մէջ: Այժմ հաստատուած են Սելանիկ:*

Այս կարգին պէտք է յիշատակել դարձեալ յախճապակիի մասնագէտ Դաւիթ Յովհաննիէսեանը, որ ծնած է 1884ին Էսկիշէհիր եւ Քէօթահիայի մէջ յախճապակիի գործին վերաղարթնումին ռահվիրայ մը եղած է՝ կատարելութեան հասցնելով այս արուեստը: 1910ին Պրուսայի տօնավաճառին մէջ արժանացած է Ոսկի Մետալի՝ իբրեւ ներքաշակ վարպետ: Առաջին պատերազմի ընթացքին աքսորուեցաւ եւ ապաստանեցաւ Պաղեստին, ուր Երուսաղէմի կառավարիչ Սըր Ռոնալտ Ամորզի աջակցութեամբ հաստատեց յախճապակիի գործարան մը: 1926ին արժանացաւ երկրորդ ոսկի մետալի Լոնտոնի տօնավաճառին մէջ: 1931ին ստացաւ «Diplôme de grand

Կոմիտաս Վրդ. Սողոմոնեան

prix d'honneur » *Բարիզի գաղթային ցուցահանդէսին: Իր ցուցադրած առարկաները յոյժ գնահատուած են:*

1933–1934*ին մասնակցեցաւ Շիքակոյի մեծ ցուցահանդէսին:*

Այս ամբողջ շրջանին Յովհաննէսեան դէպի Ամերիկա, Անգլիա, Աւստրալիա, Հար. Ափրիկէ, Ֆրանսա, Հոլանտա եւ միջին արեւելեան երկիրներ արտածեց իր մեծապէս գնահատուած արտադրութիւնները, — վազ, պնակ, պտուղի սպաս, մոխրաման, կուժ, սալիկ եւայլն եւայլն:

Իր ստեղծագործութիւնն է Մակդոնալտի պալատին կրակարանը, Սըր Հերբերդ Սամուէլի յատկացուած ճաշասրահը, Պրուքլինի մէջ մեթոտական եկեղեցւոյ մը որմերը եւ ուրիշ մեծամեծ անձերու եւ նշանաւոր տեղերու համար աղբիւրներ, բաղնիքներ, սրահներ, վառարաններ (Ապագայ, 19 *Սեպտ.* 1931 *Թ.* 88):

Պաղեստինի պատերազմի նախօրեակին Յովհաննէսեան ստիպուեցաւ ընտանեօք անցնիլ Եգիպտոս, ուրկէ գնաց եւ հաստատուեցաւ Պէյրութ:

Ողբացեալ վարպետը անձամբ գեղազարդած է շարք մը կարեւոր պալատներ, ապարանքներ, պաշտամունքի տուներ եւայլն, — ինչպէս Սուլթան Մէհէմմէտ Ե. Ռաշատի աղօթավայրը Պոլսոյ մէջ, Տար էլ Մուալլիմի մզկիթը Պոլսոյ մէջ, Մեւլեւիհանէի գմբէթը Գո–

Անգլիական հրամանատարներու ընդունելութիւն առաջին աշխարհամարտի զինադադարի ատեն, Ս. Աստուածածին Եկեղեցւոյ բակին մէջ:

նիայի մէջ, կառավարչատան ճակատը Քիւթահիայի մէջ եւն.: Յովհաննէսեանի արտադրած պեղեցիկ յախճապակիներով բարեզարդուած են տասնեակներով ծանօթ հաստատութիւնները, ինչպէս Պէյրութի Տեպպաղա մզկիթը, Ամմանի պալատին ներքնամասը, Երուսաղէմի Ս. Փրկիչ եկեղեցւոյ խորանը (նուիրուած իր կողմէ), Երուսաղէմի հնագիտական թանգարանին ալբիւրը, իշխանուհի Մէյրիի բաղնիքը Լոնտոնի մէջ, Լոնտոնտերրիի մարքիզուհիին ամառանոցը, Նիւ Եորքի եպիսկոպոսական եկեղեցւոյ մը խորանը, ալբիւր մը Հոլիվուտի մէջ եւն.: Իր արտադրութիւններով նորոգուած են Մեքքէի մզկիթը, Դամասկոսի Սուլթան Սէլիմի մզկիթը, Երուսաղէմի սըրբավայրերէն մէկը եւայլն:

Դաւիթ Յովհաննէսեան մեռաւ Պէյրութ 3 Յունուար 1954ին: Դժբախտաբար իր գործը շարունակող չկայ հիմա:

ԳԼՈՒԽ ԺԴ.

ԿՈՒՏԻՆԱՑԻՔ ԿՈՒՏԻՆԱՑԼԷ ԴՈՒՐՍ

•

Հայերը՝ Բէօթահիայէն ելլելէն ետք, ցրուեցան աշխարհի զանազան կողմերը։ 1948ին անոնք սա պատկերը կը ներկայացնէին։ Հաստատուած էին՝

Ֆրանսա, (*Բարիզ, Մարսէյլ — մեծամասնութիւն — Նիս, Ավինիոն, Լիոն, Տէսին — բաւական թիւով — Վիէն*)

Զուիցերիա, (*մէկ հոգի*)

Վիեննա, Ռումանիա, Պուլկարիա, Յունաստան

Թուրքիոյ *մէջ կ. Պոլիս եւ Բէօթահիա* (5–6 *ընտանիք մնացած է հոն իբր յախճապակիի մասնագէտ*)

Սուրիա, Լիբանան եւ Կիպրոս

Երուսաղէմ, 3–4 *յախճապակիի գործարան բանեցնողները, որոնց գլխաւորն էր Դաւիթ Յովհաննէսեան, որ ինքը հիմնած էր այդ գործը Երուսաղէմի մէջ։*

Յորդանան՝ Ամմանի մէջ

Եգիպտոս, *հազիւ քանի մը հոգիներ*

Միացեալ Նահանգներ

Վենեզուելա

Արժանթին

Գերմանիա, *քանի մը հոգի կար գաղթածներ կամ իբր աշխատաւոր գրկուածներ Յունաստանէն*

Իտալիա, *Պարիի մօտ «Նոր Արաքս»ի մէջ իբր գործի մասնագէտ*

Հայաստան, 1936ին եւ 1946ին ներգաղթով *մեկնածները*

Պարսկաստան *եւայլ.* (*կարօ Ուշպլեանի 5 Օգոստոս 1948ի նամակ*)։

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾՆԵՐ

Ա.

Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻԻՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ ԿԱՄ ՔԻԹԻԿԸ

Կուտինայի Հայ պաղթականութեան մասին վերոդրեալ ծանօթութիւնները տալէ ետք, պաղուքին պատմութեան ամէնէն դլխաւոր վաւերապիրը, Ս. Աստուածածին եկեղեցիին յիշատակարանի կամ աւելի ծանօթ անունով Քիւթիւկին մասին ծանօթութիւններ տալ յարմար կը դատեմ:

Ուրախ եմ որ ողբ. Համբարձում Զօրթեան, դրական անունով Առնակ անոր բնապիրը վիեննայի Մխիթարեան տպարանին յանձնած է տպագրութեան համար, ծախքը հոգալով իր կողմէ:

Այս պատճառով այս հատորին մէջ դանց առնուեցաւ անոր բ. տպագրութիւնը, բայց բարեհաճ հրամանով Արհիապատիւ Տ. Մեսրոպ Արք. Հապողեան Աբբահօր, իմ ծանօթագրութիւններս կըցուեցան անոր: Ուրեմն կուտամ ձեռագիրին մասին անհրաժեշտ տեղեկութիւնները, որպէսզի Մխիթարեանց վանքէն լոյս տեսնող հատորը լուսաբանուի քիչ չատ: Ա. Ղ.

1.

ՁԵՌԱԳԻՐԸ

Նախ ձեռագիրը, ինչպէս պիտի տեսնուի, սկզբնագիր մը չէ, այլ պատճէնեալ վերարտագրութեան մէկ ընդօրինակութիւնն է:

Ողբացեալ Արամ Անտոնեան, Նուպարեան Մատենադարանի դրադարանապետը, 28 Սեպտեմբեր 1933 Թուակիր նամակով մը կը հաղորդէր· Թէ «Քէօթահիոյ Քիւթիւկ անունը կրող ձեռագիրը միայն մէկ օրինակ է: Երկրորդ օրինակ նկատուածը փոքրիկ տետրակ մըն է, որուն մէջ արտագրուած են առաջինէն մի միայն բանի մը էջեր ուրիշ կարգ մը յիշատակարաններու, արձանագրութեանց եւ ժամանակագրական ցուցակներու հետ, որոնք ո՛եւէ առնչութիւն չունին առաջինին, հետեւաբար նաեւ Քէօթահիոյ հետ···: Ձեմ

կարծեր որ երկու օրինակ եղած ըլլայ: Այս օրինակը Գէորգ Դ.ի յանձնարարութեան վրայ Մանկունի Սրբազան ժամանակին արտագրըրել տուեր է Քէօթահիոյ Առաջնորդ Գէորգ վարդապետ Դերձակեանի միջոցաւ, ինչպէս ինքն իսկ կը գրէ իր օրագրութեանց մէջ, 3 Յունուար 1882 թուով. *«Ընկալայ այսօր զպատճէն պատմական մասին Քրիստիկ անուանեալ յիշատակարանին Ս. Աստուածածնին եկեղեցւոյ Հայոց կուտինայու (Քէօթահիա) ի ձեռն Գէորգ վարդապետի Դերձակեան՝ առաքեալ ի Քէօթահիայէ վերջին Թղթաբեր: Էին ի մէջի տեղեկութիւնք սակաւք, թէեւ հետաքրքրականք: Օրինակեալ էր ի նմին եւ մաս մի ի մտածութեանց գրոյն»:*

Զմոռնամ ըսելու որ նոյնիսկ այս արտագրութիւնը բուն բնագրին շատ փոքր մէկ մասն է: Օրինակութեան ընկերացող ծանօթութենէ մը կը հասկցուի, թէ բուն «Քրիստիկը» — բնագիրը — ունէր 474 գրուած էջ, եւ Մանկունի Սրբազանն ալ իր օրագրութեանց մէջ՝ 1881 Նոյեմբեր 2 թուով կը յիշատակէ, թէ երբ Գէորգ վարդապետ Դերձակեան եպիսկոպոսանալու համար Էջմիածին կը գըտնուէր, իր հարցման վրայ Քրիստիկին համար ըսած էր, թէ «հազիւ յաջողի գրագրին ընդօրինակել զայն ցերիս ամս»:

Նուպարեան Մատենադարանի մէջ գտնուած օրինակը կը բաղկանայ 144 մեծադիր (միածալ) էջերէ, որոնց բովանդակութիւնն է հետեւեալը.

Էջ 1–32 «Այս է կոնդակ Ս. Աստուածածնայ եկեղեցւոյ». (բուն պատմական մասն է ասիկա, որուն մէջ՝ էջ 3 կը գտնուի գրչին յիշատակութիւնը.) «...Այլ եւ սկիզբն եղաք յիշատակարանիս մեք զառածեալս մեղօք՝ կոստանդին երէցն, ԺԲ. տանուտէրօք... Այլ եւ հաստատեցաւ յիշատակարանս այս ի թվին ՊՂԴ (1445) ամէն, ի Հայրապետութեան Տեառն Կարապետին եւ յեպիսկոպոսութեան Տեառն Ովակիմայ եւ այլն»:

Էջ 33–87 *«Յաղագս չհրմեռանդութեան»* (խօսակցութեան ձեւով կրօնական գրուածք մը՝ բաղկացեալ ԺԳ. գլուխներէ, որ կը վերջանայ հետեւեալ յիշատակարանով. «Որ ողորմի Քրիստոս Աստուած գրչի Անտոն երեցուն՝ հօրն Տէր Ստեփանոսին, մօրն Հռիփսիմէին եւ ամենայն արեան մերձաւորացն ընթերցողիս եւ լսողաց եւ զողորմի ասող Քրիստոնէից ողորմեա Քրիստոս Աստուած մեր ամէն»:

Գէորգ Դ. Կաթողիկոս իր Պրուսայի եւ Քէօթահիոյ առաջնորդութեան օրով, 1851 Օգոստոս 15ին, այս հատուածին վերջը աւելցուցած է յիշատակարան մը, որ կ'ակնարկէ տեղական երկու եկեղեցիներու շուրջ ծագում առած ազգային վէճերու եւ անոնց բարձման համար իր ըրած կարգադրութեանց:

Էջ 88՝ *երեք* յիշատակարաններ Կուտինայի Առաջնորդներու մասին, առաջինը Կ. Պոլսեցի Տ. Պօղոս վարդապետի (1847), երկ-

րորդը Յովսէփ վարդապետի (1849), երրորդը դարձեալ նոյն Յովսէփ Եպիսկոպոսի (1860) ձկատմամբ: Այս արձանագրութիւններէն վերջինը կը կրէ մատիտով արբագրութիւններ Գէորգ Դ·ի ձեռքով:

Էջ 89՝ «ծանօթութիւն» բուն Քիւրիկին ձկատմամբ:

«Արձանագրութեան մատեանս, որ գտանի ի Ս. Աստուածածին մայր եկեղեցւոջն Կուտինայու, ունի չորս հարիւր եօթանասուն եւ չորս գրեալ էջս, եւ բաժանի ըստ նիւթոյն գանազանութեան յերիս գլխաւոր մասունս: Առաջին մասն 196 երեսին չափ· *զմեկնութիւն կաթուղիկեայցն պարունակեն:* Երկրորդ *մասն* 200 երեսին չափ *բովանդակէ գյիշատակս ինչ ինչ քաղաքական դիպուածոց, գգործողութեանց եւ գպատերազմաց Թագաւորացն Տաճկաց անգստին նախ քան գառնումն Կ. Պոլսոյ, որպէս եւ գչինութեանց եւ գաւերացն եկեղեցեացս՝ ըստ այլեւայլ ժամանակացն եւ դիպուածոց, նոյնպէս եւ ի նոսա յիշատակ եղողացն երկար չարս, եւ գինչ ինչ ճառս գմտածական աղօթից: Երրորդ մասն իբր 70 էջ նուիրեալ է ի ճառս ինչ եւ ի քարոզս եւ է արձանագրութեան մատենիս վերջին մասն: ... Միօրինակ ձեւ եւ եղանակ գրութեան գրչագրին մայր մատենիս արձանագրութեան, որպէս յիշատակարան ինչ ի նմա ի հնգետասաներորդ էջի յառաջիկայ ընդօրինակութեանս գրեալ յայտ առնեն, գի եւ այս հին մատեան արձանագրութեան ընդօրինակութիւն է հաւաքեալ ի վաղագոյն յիշատակարանաց ի թուղթս թուղթս բովանդակելոց, եւ թէ ո՞ւր էին եւ որպիսի՞ ինչ թուղթքն, ուստի հաւաքեցան այսօքիկ՝ այն չէ յայտ, եւայլն: 1881 Դեկտ· 8, Կուտինա»:*

Այս «ծանօթութեան» մէջ ակնարկուած եւ ներկայ օրինակին 15րդ էջին վրայ գտնուող յիշատակարանը հետեւեալն է·

«Նորոգեցաւ յիշատակարանս ձեռամբ անարժան Տէր Անտոնին Թվն· ՌՃԿԸ (1716), քանզի այս գիրքի մէջ եղող գրեանքն այս է· նախ Սարգիս գիրքէն սկսեցանք, որ է կաթողիկէից Մեկնութիւն լուսաւոր հոգի հօրեղբօրս Տէր Արութիւնին հետն· քանզի սա գրագիր գոլով իմ վերա չատ երախտիք ունի· Աստուած լուսաւորէ իւր հոգին· եւ եառ վախճանեցաւ ՌՃԿԳ (1714) թվին· եւ ես այլ թոյլ տուի պատճառելով՝ թէ քարոզ գիրք չատ տպագրեցին· գայս ԺԳ· տեարն մնաց առանց կապ· եառ կոնդակն հնացեալ էր եւ գիրն ծանր էր կարգալու: Եւ սկսեցի վերատին նորոգել հանդերձ պատմագրով, ով ընթերցող եւ լսող եղբարք, թէ կ'ուզէք հանդերձ ճառովս կարգայք՝ թէ չեն ուզեր, զճառն թող եւ կոնդակն կարգա· ահա գոյց առաջ եմ կոնդակն եւ ճառն· քայց գամէնն կարգայիր՝ լաւ էր, քանզի առաջի ժամանակի նեղութիւնն իմանալով հոգով մխիթարութիւն գտնուիք, գի յոյժ աշխատեալ եմ գրիւ եւ գրիչեր անքուն մնալով ի օրինելոյ գարձեալ: Ես այլ տեսր տողչարեալ պարապ կապած եմ եառ եղողնին գրելոյ եւ դու ով

սիրելի, թէ հմուտ ես գրես թէ չես ուրիշ թղթի մուսվէտէ անես գըրագիր եկած ժամանակն գրել տաս եւ մի հողոցիւ զմեզ յիշես: Եւ դարձեալ գիրքի ետքն գրեանք կայ, յոյժ օգտակար է կարդացողաց եւ լսողաց. եւ զայս գրեանքս հաւաքեալ միատեղ ետու կապել եւ ետու յիշատակ Սբ. Աստուածածնի ինձ եւ ծնողացս Տ. Ստեփանոսին եւ մօրս Հռիփսիմէին, ընկերոջս Հեղինէին եւ այլ ամենայն արեան մերձաւորացս: Ով աստուածասէր քահանայք եւ ժողովուրդք, որժամ ընթեռնուք եւ օգտիք, յիշեսջիք ի մաքրափայլ աղօթս ձեր զվերոյ գրեալսն եւ դուք յիշեալք լիջիք ի Քրիստոսէ Աստուծոյ մերմէ, ամէն. Հայր»:

Էջ 91–144 յիշատակութիւնը նուիրատուներու իրենց նուիրատուութիւններով՝ սկսեալ Յովակիմ Եպիսկոպոսի օրէն (1445) եւ շարունակուած դժբախտաբար առանց թուականի արձանագրութեան: Հետաքրքրական է ոչ միայն յատուկ անուններու, այլ նաեւ տիրող արհեստներու տեսակէտով, քանի որ անունները շատերուն կցուած է իրենց արհեստին եւ կարգ մը ընկերային վիճակին ու պայմաններու յիշատակութիւնը»:

Նուպարեան մատենադարանը գտնուող այս պատճէնին կարեւորագոյն մասն էր ուրեմն սկզբնաւորութիւնը (էջ 1-32) եւ հետաքրքրականը՝ վերջաւորութիւնը (էջ 91—144), առաջինը գրեթէ բոլորովին պատմական տեղեկութիւններու եւ երկրորդն ալ նուիրատուներու անունին, նուէրներուն եւ այլն յատկացուած, որոնք երկուքը միասին կը համապատասխանեն բնագրին երկրորդ մասին, ինչպէս կը մանրամանէ վերոյիշեալ ծանօթութիւնը, որ այս մասը 200 էջերէ բաղկացած ցոյց կուտայ, բայց ինչպէս Անտոնեան կը կարծէ՝ «կրնայ ըլլալ որ նուիրատուութեանց յատուկ էջերը շատ լայն կամ մասամբ միայն գրուած ըլլան բնագիր Քիւթիւկին մէջ»:

Ես իմ տրամադրութեանս տակ ունեցած եմ սկզբնաւորութիւնը եւ վերջին հատուածը, որ սոսկ ցուցակ մըն էր:

Այս ընդօրինակութիւնը եղած է, ինչպէս պարզուեցաւ, Գէորգ Եպս. Դերձակեանի կատարել տուած ընդօրինակութեան վրայէն: Հաւանական է ենթադրել թէ այս երկու ընդօրինակութեանց մէջ այլայլումներ պատահած ըլլան, սակայն անոնք մեծ թիւ մը չեն կրնար ներկայացնել:

Այսօր դժբախտաբար ոեւէ կարելիութիւն չկայ Քէօթահիա պահուած օրինակին հետ իմ ընդօրինակութիւնս բաղդատելու, վասնզի յայտնի չէ թէ ի՛նչ եղած է բուն բնագիրը:

Քէօթահիոյ Հայերը թէեւ չտարագրուեցան պատերազմի ատեն, սակայն անոնք ալ այդ աղէտին ենթարկուեցան ետքը: Այնպէս որ շատ քիչ յոյս կայ՝ թէ Քիւթիւկը *փրկուած ըլլայ:*

Արդէն պատերազմէն շատ առաջ կարծեմ՝ թէ Քիւթիւկը Ս.

Աստուածածին եկեղեցին չէր գոնուեր, այլ կը պահուէր տեղացի երեւելի ընտանիքներէն մէկուն մօտ: Հետեւաբար այսօր միայն կը մնայ Նուպարեան մատենադարան գոնուող օրինակը, որ մաս կը կազմէ Մանկունի Եպս-ի գիրքերուն եւ թուղթերուն:

Սկզբնական բնագիրը, որմէ ընդօրինակուած է ան, ինչպէս վերը բացատրուեցաւ՝ 474 էջերէ կը բաղկանար, մինչ այս ընդօրինակութիւնը միայն 144 մեծադիր էջ է:

Ինչպէս արդէն տեսնուեցաւ՝ այդ Քիւթիւկ կոչուած արձանագրութեանց տետրակն ալ սկզբնագիր մը չէր, այլ կար աւելի հին տոմար մը, զոր Անտոն Ք. 1716ին նորոգած էր կամ նորոգ դրած, սկզբնական բնագրին վրայէն, վասնզի «հնացեալ էր եւ գիրն ծանր էր կարդալու»:

Այդ հին տոմարին մէջ, ինչպէս Անտոն Ք.ի յիշատակարանէն կը հասկցուի, նախնական «հնացեալ» օրինակը կը պարունակէր կոնդակ մը «հանդերձ պատմագրով», զոր իբր յիշատակարան կը թողու Անտոն Ք. ըսելով որ «թէ կ'ուզէք հանդերձ ճառովն կարդայք, թէ չեն ուզեր զճառն թող եւ կոնդակն կարդա, ահա ցոյց տուած եմ կոնդակն եւ ճառն», եւ արդարեւ ձեռագիրին մէջ կոնդակին եւ ճառին մասերը լուսանցքին վրայ նշանակուած են:

Թէեւ կարելի չէ վճռաբար եւ որոշ կերպով հաստատել, սակայն ինչպէս կը թուի Անտոն Ք. պարզապէս չէ ընդօրինակած նախնական օրինակը, այլ զայն օգտագործած է նոր բնագիր մը կազմելու համար եւ կոնդակ, պատմութիւն եւ ճառ իրարու խառնած է եւ նոր խմբագրութիւն մը երեւան հանած:

Սկզբնական բնագիրը, որուն «Յիշատակարան» անունը կուտայ գրիչը՝ կոստանդին երէց, 1445ին կազմուած է «ի Հայրապետութեան Տեառն կարապետի եւ յեպիսկոպոսութեան Տեառն Ովակիմայ», Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ չինութեան առթիւ:

Ինչպէս կը տեսնուի այդ թուականին այս Կոստանդին երէցը գաղութին 12 տանուտէրներուն հետ «սկիզբ դրած է» յիշատակարանին, որպէսզի յաջորդները հոն նշանակեն բոլոր արձանագրութեան արժանի դէպքերը եւ որչափ կը կարծուի Կուտինայի մէջ այս կարգադրութիւնը յարգուած է եւ ուրիշներ շարունակած են:

Անտոն Ք. կ'երեւի թէ 1716ին՝ երբ կ'որոշէ նորոգել «հնացեալ» յիշատակարանը, արդէն ան բաւական նիւթ կը պարունակէր:

Հատնօրէն յատաջաբանական այն ընդարձակ մասը, որ Ս. կոյսին ներբողեան մըն է եւ այն հատուածը, որ նախնական եկեղեցւոյ չինութիւնը եւ այս յիշատակարան-տոմարին հաստատութիւնը կը պատմէ, նոյնութեամբ ընդօրինակուած են Անտոն Ք.է,

որ յաջորդ ժամանակներու մէջ կատարուած նուիրատուութիւններն ալ կցած է անոնց եւ այսպէս առաջին մասը վակած:

Անկէ յետոյ իբր «ճառ» կը պատմուի եկեղեցիներու հրկիզութիւնը, եւ այս առթիւ կը կատարուի Օսմ. պատմութեան վերաքաղ մը՝ սկսեալ Կ. Պոլսոյ պրաւումէն մինչեւ 1603: Այս մասին մէջ կան հատուածներ, որոնք առնուած են Առաքել Դաւրիժեցիէն, ինչպէս որոշ կ'ըսուի:

Այս հատուածին հեղինակը որոշ չէ թէ ո՞վ է: Ամէն պարագայի մէջ կոստանդին ՖՀ. չէ, վասնզի իրմէ շատ ետք պատմուած դէպքեր են:

Կարելի է ենթադրել թէ Անտոն ՖՀ. ինքն չարադրած է տոմարին մէջ գտնուած հատակոտոր տեղեկութիւնները եւ այդ չրջանի պատմագիրը՝ Առաքել Դաւրիժեցին աչքի առջեւ ունենալով, սակայն հաւասարապէս կարելի է ըսել՝ թէ Անտոն ՖՀ. հատատրիմ իր խոսաման նորոգած է պարզապէս ուրիշէ մը գրուածը. ասիկա որոշ չէ:

Միայն իբր կոնդակին չարունակութիւն 1603ին Հասան Պէկ ձէլալիէն Քէօթահիոյ պրաւումը եւ հրկիզումը եւ այս առթիւ երկու եկեղեցիներուն այրիլը եւ չինութիւնը հաւանօրէն ժամանակակից անձի մը կողմէ գրուած էին շատ համառօտ եւ Անտոն ՖՀ. ընդօրինակած է: Նոյնպէս ժամանակակիցներէ արձանագրուած եւ Անտոն ՖՀ.է ընդօրինակուած պէտք է ըլլան 1603էն յետոյ կատարուած մի քանի դէպքերու եւ նուիրատուութեանց յիշատակութիւնը:

Այս հատուածին կը յաջորդէ դարձեալ «ճառ» մը, ուր կը պատմուին 1605էն 1648 Օսմ. կայսրութեան անցքերը, որոնց մէկ մասը 1616ին գրի առնուած է, վասնզի կ'ըսէ թէ «մինչեւ եմէ այժմ թվիս Ռկե (1616)» եւ անկէ յետոյ չարունակուած է: Այս չարունակութիւնը կրնայ ըլլալ որ իրմէն խմբագրուած ըլլայ, վասնզի հատուածին վերջը, ուր կը նշանակէ Սուլթան Մէհէմէտ Դ. Ալճըի (1648–1687) *դահակալութիւնը*, կը գրէ «ի սորա պատմութիւնն մի ըստ միոջէ գրած է նոր ձեռաց գիր այսմաւուրքն, յետքն թէ կամիս գիտ եւ կարդա»: *Ասիկա կը նշանակէ թէ Անտոն ՖՀ. իր աչքին առջեւ գտնուած աղբիւրներէ նոր չարադրած է այս մասը:*

Հոն դարձեալ իբր «կոնդակի» մաս կայ հատուած մը, ուր դերեզմանատան գնումը կ'արձանագրէ 1648 թուականին, որ Անտոն ՖՀ. անշուշտ իրմէ առաջ արձանագրուած գտած է եւ առած:

Յետոյ դարձեալ «ճառը» ձեռք առնելով կը խօսի 1648էն՝ Սուլթան Մէհէմէտ Դ.ի դահակալութենէն մինչեւ 1665 պատահած քաղաքական դէպքերու վրայ:

Հոս «կոնդակ»ին իբր մաս կ'արձանագրուի Անտոն ՖՀ.ի մեծ հօրը համանուն քահանային մահը (1665) եւ ապա եկեղեցին սա-

լայատակին չինութիւնը, ինչպէս նաեւ Տ. Աստուածատուր Քհ.ի մը կողմէ իրմէն իսկ արձանագրուած խաչի մը նուէրը:

Հոս ակամայ մարդ կը մտածէ թէ վերին հատուածներէն մէկ մասը, որոնց ժամանակակից եղած է այս քահանան, արդեօք իրմէ գրուած չե՞ն:

Հատուածին տակը կը նշանակուի Աստուածատուր Քհ.ի մահը եւ ինչպէս բոլոր հատուածներու վերջը եղած է՝ Անտոն Քհ.ի սովորական խնդրանքը յիշելու զինքը եւ իր ծնողքը եւ պարագաները:

Հոս դիտելի է որ փոխանակ մինչեւ հող սովորութիւն եղած կերպին, նորէն քաղաքական անցքերը թուելու, «կոնդակ»ին մաս հատուած մը կ՚աւելցուի, ուր կը թուուին 1675էն 1695 կարգ մը նուիրատուութիւններ, մահեր եւ այլ, ամէնն ալ ներկայ դէմքով եւ նոյնիսկ իր մասնակցութեան յիշատակութեամբ, որոնք ապահովաբար սոսկ Անտոն Քհ.ի գրիչէն են:

Աստ մէկ ուրիշ փաստը կուտայ յաջորդող «ճառ»ին հատուածը, ուր դարձեալ 1648էն կը սկսի պատմել ըսելով՝ թէ ահա կամիմ յայտ առնել սիրելի հարցդ իմոց եւ եղբարց նախանառիս մընացեալսն, քանզի եկեալ եհաս ի մերում ժամանակիս» եւ այս հատուածին մէջ տեղ տեղ «աչօք մերօք տեսաք» ի պէս բացատրութիւններու կը հանդիպինք: Պատմութիւնն ալ միշտ ներկայով կը շարունակուի եւ ունի քիչ մը աւելի ընդարձակութիւն եւ մանրամասնութիւն եւ նոյնիսկ կրկնութիւններ, որոնք կը մատնեն թէ անիկա սկզբնագիր մըն է, որ Անտոն Քհ.ի կողմէ խմբագրուած է:

Հաւանօրէն յաջորդ «կոնդակ»ի պզտիկ մէկ հատուածը (1699–1700 թուականով) եւ «ճառ»ի մէկ համառօտ հատուածը (1703ի Կ. Պոլսոյ խռովութեանց մասին) եւ նուէրներու յիշատակութեանց (1705) կցուած այն հատուածը, որ կը խնդրէ յիշել «զյետնեալ եւ զանպիտան եւ ամենայն բարեաց թափուր զՏէր Անտոնս, որ անուամբս միայն եւ ոչ գործովս դեռ նորընծայ գոլով, զի ի սոյն թվիս ձեռնադրեալ եղէ, որ բազում աշխատանք ունիմ թէ կոնդակս գրելոյ եւ թէ ժողովուրդս որդորելոյ, զոր Տէր Աստուած առատն ամենայնի հասոյց ի աւարտն...»:

Եւ յետոյ կ՚արձանագրէ զանազան թուականներով կարգ մը դէպքեր եւ կուտայ մանրամասնութիւններ, որոնց ինքն ալ խառնուած է եւ կը հասնէ մինչեւ 1716 թուականը:

Հոն կը գրէ՝ թէ «նորոգեցաւ յիշատակարանս ձեռամբ անարժան Տէր Անտոնին թվն. ՌՃԿԵ (1716), քանզի այս գիրքի մէջի եղող գրեանքն այս է: Նախ Սարգիս գիրքէն սկսեցանք որ է Կաթուղիկեայց մեկնութիւն յուսաւոր հոգի հօրեղբօրս Տէր Արութիւնին հետն... եւ յետոյ վախճանեցաւ ՌՃԿԳ (1714) թվին... զայս

ԺԳ. տետրն մնաց առանց կապ. ետոյ կանդակս հնացեալ էր եւ գիրն ծանր էր կարդալու: Եւ սկսեցի վերստին նորոգել հանդերձ պատ-մագրով... դարձեալ Ե. այլ տետր տողշարեալ պարապ կապած եմ ետոյ եղողնին գրելոյ եւ դու ով սիրելի թէ հմուտ ես գրես թէ չես ուրիշ թղտի մուսէվէտէ (սեւագրութիւն) անես, գրագիր եկած ժա-մանակն գրել տաս եւ մի հոգոցիւ զմեզ յիշես»:

Անտոն Քհ. ինչպէս կ'երեւայ՝ յիշատակարանը նորոգելէ ետք անոր շարունակութիւնը ապահովելու համար 5 տետր պարապ թուղթ անոր կը կցէ եւ յետոյ կ'ըսէ՝ թէ «դարձեալ գիրքի ետքն գրեանք կայ յոյժ օգտակար է կարդացողաց եւ լսողաց եւ զայս գըր-եանքս հաւաքեալ միատեղ ետու կապել (իմա՛ կազմել) եւ ետու յի-շատակ Ս. Աստուածածնի, ինձ եւ ծնողացս Տէր Ստեփանոսին եւ մօրս Հռիփսիմէին, ընկերոջս Հեղինէին եւ այլ ամենայն արեան մեր-ձաւորացս»:

Այս պատճառով է որ հատորը ունեցած է 400 էջնոց ծաւալ մը, որ ինչպէս Գէորգ Եպս. Դերձակեան կը հաստատէր՝ պահուած էր Անտոն Քհ.ի կազմած ձեւով, վասնզի անոր առաջին 196 էջերը կը պարունակէին «Մեկնութիւն կաթուղիկեայցն» *եւ վերջին մասը* «ճառս ինչ եւ քարոզս»:

Հրահանգը որ Անտոն Քհ. տուած է, որպէսզի յաջորդ դէպ-քերը արձանագրուին իր պարապ թողած՝ այլ սակայն տողշարած հինգ տետրակներուն մէջ, կ'երեւի թէ ամէնէն առաջ ինքն գոր-ծադրած է, վասնզի յիշատակարանին վրայ այս մանրամասնու-թիւնները տալէ եւ զայն Ս. Աստուածածին եկեղեցիին նուիրելը յայտնելէ ետք, դարձեալ հոն կ'աւելցնէ երեք «ճառ» *իր ժամանա-կակից քաղաքական դէպքերու մասին՝ տարապայման ընդարձակ, որուն կը խառնուի նաեւ Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյն պատկանող երեք սենեակներու նորոգութեան եւ անոնց սեփականատիրութեան ապահովութեան, ինչպէս նաեւ իր իսկ կողմէն 1718ին կատարուած շուրջառի մը նուիրատուութեան մասին տեղեկութիւններ, որոնք իր վերջին տողերը կ'ըլլան:*

Իրմէն յետոյ հոն գրիչ խաղցուցած է Յարութիւն Քհ, որ իր կողմէ խմբագրուած մասը կը սկսի սա բառերով. «Յիշատակարանս այս է Քէօթահիու Ս. Աստուածածին եկեղեցոյ, որ այժմ աւուր. կրկին շինեցաւ եւ նորոգեցաւ, զի առաջիկայ ճառս պատմէ բազմաց դոյզն ինչ, որ հանճարեղքն իմացին զյարացոյց զսերմանէ լոկ հատին, զոր շինութիւն ճառին ծրագրեցի, եւ յիշեա զՅարութիւն յետնեալ Քահանայս»:

Եւ կը պատմէ 1726ին պատահած հեղեղը, որ վնասած է Ս. Աստուածածին եկեղեցիին եւ անոր փլուզումին պատճառ եղած: Նոյնպէս կը նկարագրէ այն ջանքերը, որոնք կատարուած են եկե-

ղեցւոյ չինուԹեան հրովարտակը ստանալու համար եւ 70 օրերու մէջ ժողովուրդին գոհողուԹեամբ անոր նորոգ կառուցումը եւ օծումը:

Ասոր կից կայ հատուած մը դարձեալ քաղաքական անցքերու, մանաւորապէս Պարսկաստանի մէջ 1720ական Թուականներուն պատահած դէպքերու մասին, եւ ուրիշ մաս մը, ուր կը ներկայացնէ եկեղեցւոյ չինուԹեան աշխատողները եւ անոնց նուիրատուուԹիւնները՝ խնդրելով «տարին մի անգամ յիշատակարանս» կարդալ:

Ասոր ալ կը յաջորդէ ի Պարսկաստան Աֆղաններու ապստամբուԹեան եւ Նատիր Շահի գահակալուԹեան, ինչպէս նաեւ կ.Պոլոյ մէջ 1730ին Փաթրոնա Խալիլի յարուցած խռովուԹեան մասին տեղեկուԹիւններ:

Ճիշատակարանը կը վերջանայ 1738ին Հայոց պերեզմանատան ոտնձգուԹիւն ընող Թուրքերու հետ դրամական հատուցումով մը եղած կարգադրուԹեան մը արձանագրուԹեամբ:

Հաւանական է որ 1726էն մինչեւ 1738՝ այս վերջին 12 տարիներու դէպքերուն արձանագրուԹիւնը կատարողն է ՃարուԹիւն ՔՀ.:

Այս բացատրուԹիւնները ցոյց կուտան Թէ ձեռագիրը ոչ սկզբնագիր մըն է եւ ոչ ալ մէկ գրչի մը արդիւնքը:

Հին բնագիր մը արդէն կար հաւանօրէն զանազաններէ գրուած, որ 1716ին Անտոն ՔՀ. նորոգած է կամ վերակազմած է, միայն չատ կը կասկածիմ Թէ անիկա նոյնուԹեամբ ընդօրինակած ըլլայ: Անհաւանական չէ որ համառօտած կամ նորոգ խմբագրուԹեամբ մը գրած ըլլայ:

Իսկ 1650էն մինչեւ 1718ի չրջանին դէպքերը ինքն գրի առած է, ինչպէս 1726–1738ի չրջանինները՝ ՃարուԹիւն ՔՀ.:

2.

ԽՄԲԱԳՐՈՂՆԵՐԸ

Ա. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ՔՀ.

Ինչպէս տեսնուեցաւ յիշատակարանին առաջին հատուածը եղած է Կոստանդին Երէց «ժՔ. տաճուտէրօֆ» 1445ին:

Իր գրածն ըլլալ կը Թուին մեր ձեռագիրին առաջին 5–6 էջերը, զորոնք Անտոն Երէց ընդօրինակած է:

Իր մասին կենսագրական տեղեկուԹիւններ չունինք: Նոյնիսկ

փոյթ չէ ունեցած նշանակելու իր ծննդավայրը: Անհաւանական չէ ենթադրել թէ տեղացի մըն է, մանաւորապէս հետեւցնելով իր կատարած դերէն եկեղեցւոյ շինութեան մէջ եւ իր ըրած նուիրատուութենէն, վասնզի ինչպէս կը տեսնուի «Կոստանդին Երէցն ետուր զխորանին տեղն, զպախճային կէսն, զժամատան տեղն, զկցին տեղն, ինչ որ ի բակ դուռն Ս. Աստուածածնայ յիշատակ»:

Այսքան ընդարձակ ստացութեան եւ կալուածի հաւանական չէր որ գաղթական մէկը տիրացած ըլլար:

Իրեն հետ ժամանակակից քահանաներն են Կիրակոս Երէց եւ Գրիգոր Երէց, որոնց նաեւ ո՛ւր տեղացի ըլլալը չէ յիշուած:

Բ. ԱՆՏՈՆ ԵՐԷՑ

Բուն իսկ ձեռագրիս գրիչ եւ հեղինակը:

Անտոն Քհ. տեղացի մըն է, վասնզի անիկա գոնէ առնուազն դար մը հոն պաշտօնավարող քահանաներու ընտանիքի մը կը պատկանի:

Ինքն որդին էր Ստեփաննոս Քհ.ի: Մօրն անունն էր Հոխփախմէ, իսկ երէցկնոջ՝ Հեղինէ, ինչպէս կը յիշատակէ ձեռագիրին մէջ մի քանի տեղեր:

Իր ճիւղագրութիւնը կրնանք ներկայացնել սա կերպով: Իր նախահայրն է Աստուածատուր Քհ. (յիշուած 1632ին գրուած Սաղմոսին մէջ. Բիւզանդիոն թ. 351):

Այս քահանային զաւակն էր Անտոն Քհ., մեծ հայրը մեր Անտոն Երէցին: Այս Անտոն Քհ. ծանօթ է իբր գրիչ, եւ ինչպէս արդէն յիշեցի՝ գրած է 1632ին Սաղմոս մը եւ Ժամագիրք մը եւ 1651ին՝ Կիրակոս Վրդ.ի Երզնկացւոյ Խրատքը, եւ 1661ին Աւետարան մը նուիրած է Քէօթահիայի Ս. Թորոս եկեղեցիին:

Այս քահանան նոյնիսկ իր թոռան կողմէ յիշատակարանին մէջ կատարուած արձանագրութեան մը համաձայն մեռած է 1665ին:

Անտոն Քհ. ունեցած է երկու զաւակներ, երկուքն ալ քահանայ: Անոնց առաջինն էր Տէր Ստեփաննոս Քհ., որ 1668ին ձեռնադրուած է քահանայ, ինչպէս յիշատակարանը կը հաստատէ: Այս քահանան հաւանօրէն այն Տէր Ստեփաննոսն է, որ 1698ին Եւդոկիացի Ղազար Աբեղային գրել տուած է Աւետարան մը նկարազարդ եւ ծաղկազարդ: Այս քահանան վախճանած է 1699ին ինչպէս կը հասկցուի յիշատակարանէն:

Երկրորդ զաւակը մեծ Անտոն Քհ.ին էր՝ Յարութիւն Քհ. նոյնպէս գրիչ, որ 1684ին գրած է «Մեկնութիւն Ղուկասու» գործը (տես վերը) եւ իր եղբօրորդիին՝ կրտսեր Տէր Անտոնի հետ գրել սկսած էր «Կաթուղիկեայց մեկնութիւնը», որ կիսաւարտ մնացած է, վասնզի 1714ին վախճանած է այս Յարութիւն Քհ.ն:

Մեր Անտոն Երէցը, որդին Ստեփաննոս ՓՀ.ի հաւանօրէն դըպրութիւնը սորված է իր հօրեղբայր Յարութիւն «գրագիր» *ՓՀ.էն, որուն համար կ'ըսէ թէ* «իմ վերա շատ երախտիք ունի»:

Անտոն ՓՀ. որ ձեռնադրուած էր քահանայ 1705*ին, ինքն կը պատմէ թէ սկսած է ընդօրինակել* «կաթուղիկեայց մեկնութիւնը» *իր հօրեղբօրը՝ Յարութիւն ՓՀ.ի հետ, որուն վախճանէն ետք լքած է* «պատճառելով թէ ֆարդզ գիրք շատ տպագրեցին»:

1716*ին սակայն կ'ընդօրինակէ կամ կը նորոգէ Կուտինայի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ այս Յիշատակարանը՝ գրեթէ նոր խըմբագրութեամբ, ինչպէս տեսնուեցաւ եւ անոր կը կցէ հաւանօրէն ուրիշ ընդօրինակուած* «գրեանք յոյժ օգտակար... կարդացողաց եւ լսողաց» *եւ* «զայս գրեանիս հաւաքեալ միատեղ» *կուտայ* «կապել» *եւ կը նուիրէ* «յիշատակ Ս. Աստուածածնին» *իրեն եւ ծնողացը, կնոջը եւ* «այլ ամենայն արեան մերձաւորաց»ը:

Անտոն Երէց ինչպէս կը տեսնուի՝ եկեղեցիին բարեզարդման եւ անոր ծաղկման համար աշխատած է մեծապէս: Ինքն կ'ըսէ՝ թէ «բազում աշխատանք ունիմ թէ կոնդակս գրելու եւ թէ՛ ժողովուրդս (յ)որդորելոյ, զոր Տէր Աստուած առատս ամենայնի հասոյց ի աւարտս, նոյն ողորմութեամբն ողորմեսցի պատճառ եղող էրիստոնէից ևանաւանդ յիշատակ տուողաց եւ աշխատողաց եւ զողորմի առնող էրիստոնէից»:

Անտոն ՓՀ. հաւանօրէն 1726*էն առաջ վախճանած է, վասնզի եթէ ողջ ըլլար, հաւանօրէն ինքն պիտի գրի առնէր* 1726*ի նորոգութեան պատմութիւնը, զոր ուրիշ Յարութիւն ՓՀ. մը գրած է:*

Գ. ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ ՓՀ.

Յիշատակարանին մէջ այս քահանան, — որուն վրայ շատ քիչ տեղեկութիւններ ունինք — ինքն ալ մէջ մը ունի, կոնդակին, այսինքն եկեղեցւոյ պատմութեան վերաբերեալ, զոր ինքն գրած է, այսինքն 1665*էն* 1669 *տարիներու անցքերը, զորոնք ապահովաբար յետոյ Անտոն Երէց ընդօրինակած է Կոստանդին ՓՀ.ի գրածներուն հետ, մխայն թէ այս անգամ այնպիսի ձեւով մը, որ կարծես թէ սկզբնադիր մը եղած է:*

Աստուածատուր ՓՀ.ի արձանագրած դէպքերն են մեծ Տէր Անտոնի մահը 1665*ին, անոր որդւոյն Տէր Ստեփանոսի ձեռնադրութիւնը* (1668) *եւ եկեղեցւոյն դուրսի սալայատակին չինութիւնը* (1669) *եւ իր կողմէ կատարուած խաչի մը նուիրատուութիւնը* (1669):

Այս բաժինին տակ ապահովաբար Անտոն Երէց անմիջապէս կցած է Տէր Աստուածատուրի մահուան (որ 1671*ին պատահած է*) *արձանագրութիւնը:*

Աստուածատուր Քհ.ի ինքնութիւնը դժբախտաբար չենք կրնար ճշդել: Կարելի չէ զինքն նոյնացնել Անտոն Երէցի պապի՝ մեծ Անտոն Քհ.ի հօր հետ, որ չէր կրնար մինչեւ 1671 ապրած ըլլալ:

Աստուածատուր Քհ. կրնար թոռն ըլլալ այս Տէր Աստուածատուրին եւ զաւակը մեծ Անտոն Քհ.ին եւ ուրիշ մէկ հօրեղբայրը կրտսեր Անտոն Երէցին, ենթադրելով որ մեծ Տ. Անտոն ունեցած էր երեք զաւակներ, սակայն զարմանալի է որ ոչ մէկ հետք կամ հաւաստիք տրուած է այս մասին, ինչ որ խիստ զարմանալի է: Կարելի չէ հետեւաբար որոշ բան մ'ըսել:

Դ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՔՀ.

Այս քահանան 1726ին Քէօթահիայի Ս. Աստուածածին եկեղեցիին կրկին շինութիւնը եւ նորոգութիւնը նկարագրած է քիչ մը ուռուցիկ ոճով:

Իր մասին ոչ մէկ տեղեկութիւն կուտայ դժբախտաբար: Սկիզբը իր գրածին կ'ըսէ՝ «զոր շինութեան ճառին ծրագրեցի» եւ կը խնդրէ յիշել զինքն իբր «յետնեալ քահանայիցս» եւ այլ տեղ մը «Տէր. Յարութիւն հուսկ յետին, որոյ ձեռամբ գծագրեցին յիշատակարան այս մատենին»:

Ասկէ զատ ուրիշ տեղեկութիւն չունինք իր վրայ:

1736ին Քէօթահիոյ Ս. Աստուածածին եկեղեցիին մէջ գրած է Յայսմաւուրք մը, որ կը պահուէր Անտոնեանց վանքը:

Բ.

Ա. ՔԷՕԹԱՀԻԱ ԳՐՈՒԱԾ ՁԵՌԱԳԻՐՆԵՐ

(Թուականի կարգով)

1· ԳԱՆՁԱՏԵՏՐ 1486

Գրիչ՝ *Կաֆայեցի Աստուածատուր Սարկաւագ*· տեղը՝ *Քօ-ֆայ* (*Քէօֆահիա*)· գրել տուողը՝ *Զաքարիա Քհ*· թուականը՝ *Հայոց ՋԼԵ*· (1486) *Նոյեմբեր ԺԵ-ին*։

(*Ազաւնուն Մկրտիչ Վրդ*·՝ Քէօֆահիոյ հին ձեռագիրները· Բիւզանդիոն, *Թիւ* 350–1)։

2· ԳԱՆՁԱՏԵՏՐ 1490

Գրիչ՝ *Կաֆայեցի Աստուածատուր Սարկաւագ*· տեղը՝ *Քօֆայ* (*Քէօֆահիա*) *Ս*· *Սարգիս Եկեղեցին*· ստացող՝ *Աբրահամ Սարկաւագ*· թուական՝ *Հայոց ՋԼԹ*· (1490) *Հոկտեմբեր ԻԳ-ին*։

Ծան· *Աբրահամ Սարկաւագի հայրը չինիճի մըն է* (*Ազաւնուն*, նոյն)։

3· ԱՒԵՏԱՐԱՆ 1495

Գրիչ՝ *Սահակ*· գրել տուողը՝ *Աբլխաթուն*· տեղը՝ *Քաւթայ* (*Քէօֆահիա*)· թուականը՝ *Հայոց ՋՀԴ*· (1495) *Թիւին*։

Ծանօթ·—

1· *Գրիչ Սահակի վարժապետն է Կաֆայեցի Գրիգոր Վրդ*·

2· *Օրուան Առաջնորդն է Կարապետ Եպս*·

3· *Գրուած է Ս*· *Աստուածածին եկեղեցիին համար*·

4· *Աւետարանին սկզբնատառերն ոսկիով չինուած եւ լուսանցքի ծաղիկները ոսկեխառն նկարուած են*։ *Գրիչը կ'ըսէ «Գրեցի··· ոսկով լաւվարդով եւ գեղրաւիճ գանազան»*։

5· *Աբլխաթուն կին է ոսկերիչ Սինանի* (*Ազաւնուն*, նոյն)։

4· ՄԱՇՏՈՑ 1547

Գրիչ՝ *Գրիգոր Քհ*· տեղը՝ *Քաւթայ*· թուականը՝ ՋՂԶ (1547)· ստացող՝ *Աբրահամ Քհ*· *որ գնէ յիշատակ ի դուռն Սարգսի*։

(*Ձեռագիրը կը գտնուի Ս*· *Ղազար Վենետիկ*։ *Տեղեկութիւն Հ*· *Մկրտիչ Պօտուրեանէ*)։

5․ ... 1598

Գրեալ ի թուին ՌԽԷ․ (1598)*ի Քէօթահիա ընդ հովանեաւ Ս․ Աստուածածնի։* Գրիչ՝ *Եւդոկիացի* Ղազար․ ստացող *Ստեփաննոս քհ․* (Բիւզանդիոն *թ․* 350)։

6․ ՄԱՇՏՈՑ 1605 կամ 1608

Գրիչ՝ *Սարգիս Սարկաւագ Ղայսարցի* (*Կեսարացի*), *որդի Տէր Կարապետի․* տեղ՝ *Քօթահիա «ի դուռն Ս․ Սարգսի»․* թուականՙ 1605 *կամ* 1608? *պահուած էր ի Նիկոմիդիա։ Տեղեկութիւն Հ․ Մկրտիչ Վ․ Պոտուրեանի։*

7․ ՄԱՇՏՈՑ 1611

Մաշտոց ԺԵ․ Ի Ս․ Ղազար թիւ 940 *բոլորգիր․*

Գրիչ՝ *Միքայէլ Թոխաթեցի․* տեղ՝ *Կ․ Պոլիս ի Ս․ Գէորգ․* թուականՙ *Հայոց ՌԿ․* (1611)․ ստացող՝ *Յակոբ Եպս․ Քոթահիացի, որդի Պետրոսի եւ Մարթայի։* (*Հմմտ․* Թանգարան Հայկ․ հին եւ նոր դպրութեանց *Գ․ տպագր․* 1904, *էջ ԺԴ․*։

8․ ԺԱՄԱԳԻՐՔ ԱՏԵՆԻ 1612

էջմ․ Կարինեան ցուցակ թիւ 539 բոլորգիր․

Գրիչ՝ *Անտոն․* տեղ՝ *Քեօթայ․* թուականՙ *Հայոց ՌԿԱ* (1612)։

9․ ՎԱՐՔ ՀԱՐԱՆՑ Ը․ 1614
պահուած ի Ս․ Ղազար

Գրիչ՝ *Գրիգոր որդի Զատիկի եւ Զմրութի, աշակերտ Խաչատուր Քհ․ի․* տեղ՝ *Քեօթահեա․* ստացող՝ *Յակոբ Եպս․ Քէօթահիացի, որդի Պետրոս Քհ․ի եւ Մարթայի, եղբայր Զաքարիայի․* թուականՙ ՌԿԳ․ (1614) (*Տեղեկ․ Հ․ Մկրտիչ Պոտուրեանի*)։

10․ ԱՒԵՏԱՐԱՆ (1617)

(*Անդրիանուպոլսոյ Ս․ Թորոս եկեղեցւոյն* 165 *թիւ Աւետարան, այժմ ի պահ Ֆիլիպէի Ս․ Գէորգ եկեղեցւոյն մէջ*)։

Բանք յիշատակի կատարման սուրբ աւետարանիս․

Փառք ամենասուրբ Երրորդութեան Հաւր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ՝ դերակատար երից անձնաւորութեանն, միոյ բնութեանն եւ աստուածութեանն, յաւէտ յայժմուս եւ յապագայն եւ յանըսպառ յաւիտեանս յաւիտենից ամէն։

Սուրբ դաւրութեամբն աջոյն հայրական․ եւ անճառ միութեամբ Որդւոյն էական․ փառակից Սուրբ Հոգւոյն եւ աննիւթական․ որ սփռեալ յաշխարհի զբանս անմահական․ եւ զառաքեալսն

իւր երկոտասան. քարոզել սուրբ անապական. եւ կարգաւ հատանել զաւրն դատողական. անպատում եւ անճառ բանին տիրական. ընթերցողք եւ պատմողք հոգւով կոչեցան. եւ յաշխարհի ցանկութեանց ի բաց զատեցան. եւ բանիւ յարարչէն զվճիռն ընկալան. եւ որդիք երկնաւոր Հաւրն կոչեցան. եւ զերկոտասան ակն ընկալեալ ի Տեառնէ հոգւով ցանկացան: Եւ զնստիլն ընդ աջմէ ի վառան հայրենական. եւ զատել զաւրութեամբ զազգն երկոտասան: Հոգւոյն սրբոյ աշակերտք ընտրեալք յաշխարհի. քարոզել ընթանալ զփառս Միածնի. քահանայք եւ մանկունք վերին Սիոնի. ընթերցողք եւ պատմողք բանիս անմահի. եւ հովիւք ընտրեալք հաւտին Քրիստոսի. հաստատուն հաւատով ժողովիլ ի սուրբ յեկեղեցի. եւ չընորհաւք Սուրբ Հոգւոյն եղէք արժանի. բանաւոր կերակրովս առնել կենդանի: Անտանելոյ արարչին աթոռ քերական. չորեքկերպեան պատկերքն բնութեանն մեր ցոյցան. մարդակերպ առիւծ, եղն, արծիւ վերնական. հաստատութեան հաւատոյ հիմունք մեզ եղան. որ ունի զաւրինակ սուրբ աւետարանս ի լման. Մատթէոս, Մարկոս, Ղուկաս եւ սուրբ Յովհան. որք յաշխարհիս մարմնաւոր անուամբ կոչեցան. եւ զբանս եւ զգործս Տեառն ընկալան. նաեւլով ընդաջմէ յաթոռն զատողական. եւ զմեզ անառս չառնէ յահեղ դատաստան: Կերպացեալ այս բանիս որդիք Սիոնի. քահանայք եւ մանկունք ընտրեալք յաշխարհի: Զատաջնորդն ընտրեաց բանաւոր հաւտին Քրիստոսի ըզՏէր Յակոբ Եպիսկոպոս Քաղքահեացի. որ եւ զրել երեսս զսուրբ աւետարանս. յիշատակ իւր հոգւոյն եւ հաւրն Տէր Պետրոս քահանային եւ մաւրն Մարթային եւ եղբաւրն Զաքարիային եւ քուրջն Լալխաթունին եւ մեծ մաւրս Ճաչիկին եւ այլ ամենայն արեան մերձաւորացս: Գրեցաւ զսուրբ աւետարանս ի մայրաքաղաքն Քաղքահիեա ընդհովանեաւ Ս. Աստուածածնին եւ սրբոյն Սարգսի զաւրավարին եւ սրբոյն Թէոդորոսի զինաւորին. ի յաթոռակալութեան էջմիածնա Տեառն Տեր Մելքիսեթ Կաթուղիկոսին եւ միւս այլ քաղաքին Կիլիկիա՝ որ կոչի Սիս, ի յաթոռակալութեան սորա տեառն Տէր Յովհաննէս Կաթուղիկոսին. եւ վարդապետին իմոյ Տէր Գրիգոր քահ. բարեւնապետին Կեսարիացոյ. զոր Տէր Աստուած յերկար ամաւք պահեսցէ զնոսա մինչեւ ի խորին ծերութիւն: Ընծայ մատուցի զսա յիշատակ ինձ եւ ծնողաց իմոց ըզվերոյ գրեալս յիշեցէք ի Քրիստոս. զի թերեւս գտցուք ողորմութիւն յահեղ աւուրն համառաւտի որ աւրն է մեծ եւ երեւելի, այսու եւ յիշմամբ ձեր սուրբ աղաւթիւք եւ մաղթանաւք: Եւ արդ յերես անկեալ աղաչեմ եւ ի դուճս ելեալ տառապմամբ մատամբս եւ ապերասհայց մաղթանաւք աղաչելով խնդրեմ ի սրբապունդ ժողովեալ եղբարցդ որ առա ժողովեալ էք յաղագս ամենայն աշխարհի աղաւթել: Արդ՝ աղաչեմ զձեզ ով սրբասէր քահանայք յիշեցէք ի մաքրափայլ աղաւ-

Թրս ձեր զյետինս եւ զանպիտանս յամենայն բարեաց յունայնս զՅակոբ Եպիսկոպոս որ անուամբս եմ միայն եւ գործովս ո՛չ եւ զհայրն իմ զՏէր Պետրոս քահանայն որ երկրասարդ ամաւ փոխեցաւ ի Քրիստոս զոր Տէր Աստուած զճշմարիտ քահանայից դասին դասակից եւ պսակակից արասցէ եւ զմայրն իմ զՄարթայն եւթանասուն ամեա փոխեցաւ ի Քրիստոս, եւ զեղբայրն իմ Զաքարիայն որ եւ ինքն եւ գնաց ի վաճառս Եգիպտոս եւ անտի նաւեալ էր եւ ոչ գիտեցաք թէ զի՞նչ եղեւ եւ եթող զմեզ անմխիթար զոր Տէր Աստուած հանգուսցէ զնա ի տեղւոջ լուսոյ եւ ի տեղի հանգըստեան եւ լսել տացէ զերանաւէտ ձայնն՝ եկայք աւրհնեալք հաւր իմոյ. եւ այլ ազգականք իմ զվերոյ գրեալսն: Եւ դարձեալ կրկին անգամ աղաչեմ զձեզ ո՛վ ընթերցողք սուրբ աւետարանիս յիշեցէք զՅակոբ Եպիսկոպոս եւ մեղաց թողութիւն հայցեցէք ի Քրիստոսէ որ ելի ի հայրենի քաղաքէս Քաւթահիայ քսան ամեա ուխտեցեալ էի անձին իմոյ գնալ ի վանքն Կլակայ եւ անդ կացեալ ամս տասն. ի յառաջնորդութեանն սուրբ ուխտիս Տէր Յովհաննէս Եպիսկոպոսին եւ երաժիշտ Տէր Թումա Վարդապետին եւ ի փակակալութեանն Տէր Անտոն ծերունի քահանային եւ զՏէր Կարապետ Բաղըշեցի որք բազում աշխատեցան ի վերայ իմ ուսուցանելով եւ խըրատելով հոգեւոր թէ մարմնաւոր շարականաւ եւ սաղմոսիւ զոր Տէր Աստուած հատուցանէ: Եւ անտի գնացի սուրբ Էջմիածին որ է աթոռ սրբոյն Գրիգորի մերոյ Լուսաւորչին եւ այլ բազում վանորայս տեսեալ եւ ուրախ եղաք առաք ըզկարգ կրաւնաւորութեան ի յԵրընջակայ սուրբ Կարապետին ի Գրիգոր Եպիսկոպոսէն յետոյ գնացի ի վանքն Տաթեւու եւ անդ կացեալ տարի մը եւ ամիս յետոյ եկաք ի Նախչիվան եւ անդ առաք զկարգն հայրապետական Մելքիսեթ Կաթուղիկոսէ, ժէ ամ կեցեալ ի պանդխտութեան եւ ապա եկեալ ի հայրենի աշխարհն իմ Քաւթահիայ: Արդ կրկին անգամ երես անկեալ աղաչեմ զամենեսեան, մանաւանդ զդասս քահանայից որք վայելէք ի քառառաջեա հոսանց կենդանական աստուածախաւս աւետարանական աստ բանից: Մանաւանդ յորժամ բառնայք ի ժամ սոսկալի պատարագին յայնժամ նովին սուրբ աւետարանաւդ եւ միջնորդական կենարար հրաշիւք սուրբ պատարագին յիշեսջիք զստացող սուրբ կտակիս զառաջ ասացեալսն եւ զամենայն ազգայինս զկենդանիս եւ զհանգուցեալսն, եւ որք յիշէք յիշեալ լիջիք ի Քրիստոսէ Աստուծոյ զի թերեւս ի ձեռն սրբափայլ աղօթից ձերոց գըտից թեթեւութիւն ծովացեալ եւ անչափ մեղաց իմոյ զի յոյժ զաւրաւոր են աղաւթք արդարոց աւգնականութիւն եւ ինքն առատապարգեւն եւ ողորմածն Քրիստոս ներեսցէ մեզ յիշելոցս եւ ձեզ յիշելոցդ իւր ահեղ ատենին ամէն: Յիշատակ է սուրբ աւետարանս ինձ եւ իմ ննջեցելոց անջնջելի. խնամով պահողն աւրհնին Աստուծոյ, եւ որք անփոյթ արասցեն զհակա-

ռակն կըրեսցեն: Ով եղբարք ոչ եթէ վասն մարմնաւոր ինչ լումայի պրել տուաք զայս աւրինակս որ էր սոսյպ եւ ճչդրտիւ պրեալ ի Սահակ Թարպմանչի աւրինակէն եւ ցանկացեալ եղա սուրբ աւետարանիս մեծաւ փափաքանաւք եւ եառս պրել յիշատակ ինձ եւ ամենայն արեան մերձաւորաց իմոյ ի դուռն եւ ի նեղ ժամանակիս ի թվին Հայոց ՌԿԶ. որ էր հեծեծաշարժ ի վերայ կարմիր կտակին: Արդ՝ աղաչեմ զամենեսեան սիրովն Քրիստոսի որք հանդիպիք լուսազարդ տառիս եւ վայելէք ուրախարար բարիս կարդալով կամ աւրինակելով յիշեցէք ի մաքրափայլ աղաւթս ձեր զվերոյ պրեալն Հայր մեզայիւ եւ Աստուած զձեզ յիշէ իւր միւս անգամ գալստեան ամէն (ՀԱ. 1938 էջ 109–112): Այժմ ձեռագիրս կը պահուի Էջմիածնի. համա. էջմիածին ամասպիր, 1951 թ. 1–3, էջ 85–86:

11. ԺԱՄԱԳԻՐՔ, ՊԱՏԱՐԱԳԱՄԱՏՈՅՑ (1618)

Տեղ՝ *Քաւթահիա «ի դուռն սրբոյն Թէոդորոսի պինաւորին».* Գրիչ՝ *Գրիգոր Լեհցի.* թուական՝ 1618. ստացող՝ *Տէր Բարղամ Քհ.*:

Յիշատակարան՝ «*Արդ պրեցաւ Աղաւթամատոյցս ի լաւ եւ ընտիր աւրինակէ որ էր սրբադրեալ ի սրբոյ վարդապետաց եւ ուսումնասիրաց, ի քաղաքն Քաւթահիա, ի դուռն սրբոյն Թէոդորոսի պինաւորին եւ ի թվին ՌԿԷ ի խնդրոյ Տէր Բարղամ քահանային, յիշատակ իւր եւ այլ ամենայն արեան մերձաւորաց: Արդ՝ որք աւկտիք ի ամանէ աւրինակելով եւ տեսանելով, աղաչեմ զձեզ քահանայք եւ մանկունք սուրբ եկեղեցւոյ, արտասուալից հառաչմամբ յիշեցէք ի Քրիստոս Յիսուս զառացող առա զՏէր Բարղամ քահանայն, որ եառ պրել յիշատակ իւր եւ ծնողաց իւրոց. եւ որ զմեզ յիշէ ի Քրիստոս՝ յիշեալ լիցի նա ի Քրիստոսէ, առ եւ ի միւս անգամ գալստեան, ամէն*» (*Համա. Բարսէն Կաթողիկոս*, Յուցակ Հայ. Ձեռ. Անկիւրիոյ թ. 297, էջ 1251–1256):

12. ՍԱՂՄՈՍ ԵՒ ԺԱՄԱԳԻՐՔ (1619)

Գրիչ՝ *Լեհցի Գրիգոր.* ստացող՝ *Յակոբ Եպս. Քէօթահիացի.* տեղ՝ *Քէօթահիա, Ս. Սարկիս Զօրավարի եկեղեցին.* թուական՝ *ՌԿԸ.* (1619):

Յիշատակագրութիւնք՝ «*Փառք... զայս տեսեալ եւ վերահասու եղեալ մեծ իմաստնասէրն Հայոց, որում Յովհաննէս որ մականուն Գառնեցի կոչի, պնդացեալ ի պերահոչակ սուրբ ուխտն ի Հալբատ եւ գտեալ ի յարկեղ սուրբ վարդապետացն եւ Թագաւորացն զԹարգմանչաղիր Սաղմոսարանն Դաւթեան եւ պարապեալ աւուրս բազումս ի լոյս էած զպանձն ծածկեալ, երայց զնացեալ աղբիւրն եւ ցրուեալ ընդ ամենայն սահմանս Հայաստանեացս զայս օրինակս տեսեալ: Եւ արդ ցանկացեալ եղէ ես անարժանս յամենայն բարեաց*

անիմաստ եւ անպիտան յոգին եւ տխմար մեղաւք լցեալ Քաւթահեցի Յակոբ Եպիսկոպոսս որ անուամբս եմ միայն եւ գործովս ոչ եւ ետու գրել զսա ի հալալ արդեանց իմոց ինձ եւ ծնողաց իմոց Տէր Պետրոս քահանային եւ մաւրս Մարթային եւ մեծ մաւրս Ճաշիկին եղբաւրս Զաքարիային եւ այլ արեան մերձաւորաց…: Գրեցաւ Սաղմոսարանս ձեռամբ անարժան եւ անպիտան եւ անիմաստ Լեհցի գրչի Գրի(գորի), ի թուականիս Հայոց ՌԿԷ.ին (1618) *Մայիսին ԻԸ. ի քաղաքն Քաւթահեա ի դուռն սրբոյն Սարգսի զաւրավարին եւ ի Հայրապետութեան Տեառն Տէր Մելքիսէթ կաթուղիկոսին եւ Վարդապետին իմոյ Գրիգոր քաջ րաբունապետին կեսարացւոյ: Ով դասք քահանայից… յիշեսջիք ի մաքրափայլ յաղաւթս ձեր զվերադրբեալսն զՏէր Յակոբ Եպիսկոպոս եւ զհայրն իմ զՏէր Պետրոս քահանայն եւ զմայրն իմ զՄարթայն եւ զայլ արեան մերձաւորս իմ, եւ որ յիշէ զմեզ յաղաւթս իւր՝ յիշեալ լիջիք ի Քրիստոսէ ի միւս անգամ գալստեան իւրոյ: … Դարձեալ յիշեցէք ի Քրիստոս զՏէր Ստեփաննոս Քահանայն որ զսուրբ Սարգիս եկեղեցին նորոգեաց եւ փոխեցաւ առ Քրիստոս թվին ՌԿԴ.* (1615) *Հ. ամեայ եւ ոչ ունէր որդի եւ ժառանգ յետ իւր, ամէն»* (Մայր Ցուցակ Վենետիկի, *Ա.* *էջ* 276): *Տաշեան*, Մ. Ցուցակ, *էջ* 778:

13. ԺԱՄԱԳԻՐՔ (1632)

Գրիչ՝ *Անտոն*. տեղ՝ *Քէօթայ*. թուական՝ 1632: (*Կարինեան Ցուցակ Թ.* 539):

14. ՍԱՂՄՈՍ 1632

Գրիչ՝ *Անտոն Քհ.* ստացող կամ գրել տուող՝ *Տէր Աստուածատուր Քհ.* տեղ՝ *Քէօթահեա*. թուական՝ *ՌՁԱ.* (1632):

Ծանօթ.—

1. *Ունէր ընդարձակ յիշատակարան.*

2. *Ձեռագիրը բացի Սաղմոսէ կը պարունակէր Աղօթամատոյցը, Դաւանութիւնը, Դոնրացէքը եւ Սաղմոսի պատմութիւնը.*

3. *Գիրերը եւ ծաղիկները խիստ գեղեցիկ եւ երփներանգ եւ խորհրդաւոր պատկերներով լի են: Գրիչը կ'ըսէ՝ «խիստ ջանիւ աշխատեցայ եւ զԹ. խորանն եւ զփոկերնն եւ զՏնօրինականքն եւ զցրուածաղիկքն, զերկաթագիրն եւ զտներու առաջքն զանազան հանեցի ի խնդրոյ հաւրս իմոյ Տէր Աստուածատուրին* (*Աղաւնունի*, Նոյն):

15. ԺԱՄԱԳԻՐՔ (1634)

Ժամագիրք (*Սեբաստիա, Ս. Նշան*).

Սկզբնապիրին, Թումա Վրդ. Քաջբերունեացի յիշատակարանին կից ունի հետեւեալ յիշատակարանը.

«Արդ գրեցաւ գիրս այս ազօթից եւ փրկականն խորհուրդ սուրբ պատարագին ի Թուականիս Հայոց ՌՁԳ. (1634) ամին ի քաղաքիս Քաւթահիա, ընդ հովանեաւ Ս. Աստուածածնին եւ սրբոյն Սարգսի զաւրավարին եւ սրբոյն Թէոդորոսի դինաւորին, եւ արդ ես յեսինս ի կարդաւորաց դասուց ոդորմելի եւ ամենայն մեղաց լիապէս գործող սուտանուն Աստուածատուր Քահանայս, որ անւամբս եմ միայն եւ գործովս ոչ, ցանկացայ յայսմ կտակի ի ժառանգութիւն անձին իմոյ, եւ յետ ելանելոյ ի կենցաղոյս, եղիցի սա յիշատակ ինձ եւ ծնողաց իմոց եւ որդւոց իմոց եւ դստերաց, որ կենդանի են եւ որք փոխեցեալ առ Քրիստոս յոյն ամենեցուն, ամէն:

Գրեցաւ լաւ եւ ի ստոյգ օրինակէ որ էր ուղղեալ ի սուրբ հարանցն: Արդ, ապաչեմ զամենեսեան սիրովն Աստուծոյ յիշել սրտի մտաւք զանարժան Աստուածատուր Քահանայս եւ զաղջկայինս իմ ի ձեռն սուրբ խնդրոցն ոդորմել ինձ եւ իմոց արդարոցն. ամէն: Եւ աչխատաւորացն ի սա վարձս բարիս տացէ Աստուած, որք յիշէքդ զմեզ, Որդի Աստուծոյ եւ զձեզ յիշեսցէ եւ ոդորմութեանցն իւր արժանի արասցէ հանդերձ ամենայն հաւատացելովք ի Քրիստոս Յիսուս ի Տէր մեր: Եւ մխիթարիչ Հոգին Աստուած Հարբն եւ Միածին Բանիւն տայ մեզ զարձ ի մեղաց յայսմ աչխարհի եւ մանն բարեաց ի հանդերձեալն, եւ որք ընթեռնուն զսա բանս զմխաս եւ մխիթարէ յուսով անսպառ բարեացն եւ առել տա զոր երեւիսա եւ միայն սիրել եւ վանն ապառնի պսակացն վաստակել եւ նմին աչն ունել ի Քրիստոս Յիսուս ի Տէր մեր, որ է աւրհնեալ յաւիտեանս ամէն:

Գիտէք, եղբարք, զի է սովորութիւն ոմանց, որ վերջին ժառանգաւորք գրոց զառաջնոյն զանուն կու ջնջեն եւ զիւրեանցն կու գրեն, եւ չար է սովորութիւնս այս. ապաչեմ մի գործել զչարդ գայդ մեծ, ապա թէ արժանի է գրելոյ, գրեսցէ զիւր անունն յայլում տեղւոջ եւ զառաջնոյն մի ջնջեսցէ անուն կամ զիր, եւ որ ոք յայս յանդգնի եւ ջնջէ, ինքն ջնջի ի կենաց գրոյն՝ ո՛ ոք եւ իցէ, եթէ մեծ ոք եւ կամ փոքր (*Տես՝ Թորգոմ Աբգենց. Գուշակեան, Ցուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Ս. Նշանի Վանուց ի Սեբաստիա, ՀՍ. 1927 էջ 39–40*):

16. ԱԽԵՏԱՐԱՆ (1641)

Գրիչ՝ *Գրիգոր Երէց*. տեղ՝ *Քէօթահէա*, թուական՝ *ՌՂ.* (1641):

Յիշատակարան. *«Փառք անսկիզբն... Արդ գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի քաղաքն Քէօթահեայ ի թվաբերութեանս ազգանազեան*

եւ արեթական տումարի ՌԴ․ ձեռամբ մեղապարտ եւ անարժան Գրիգոր Երիցու ի յըստոյգ եւ յընտիր օրինակէ՝ ի խնդրոյ աստուածարեալ եւ հոգեւէտ Խարբերդցի մահտասի Աստուածատուրին, որ մեծաւ փափաքանօք եւ սրտաջան յօժարութեամբ, քաջահաւատ յուսով ետ գրել զսուրբ Աւետարանս ի փրկութիւն կենաց իւրոց եւ ի լուսաւորութիւն հոգւոյ իւրոյ, յիշատակ իւր եւ ծնողաց իւրոց մահտասի Մելքոնին եւ Գոհարին եւ եղբարցն Խօջանանին եւ Հրմուզին եւ քուերն Աղապակէ եւ կողակցին Աղիզին եւ մեծ պապուն Կարապետին եւ մեծ մամուն Կուրչիչէկին եւ հօրեղբարցն Պալիին եւ Պաղտասարին եւ որդւոյն Մուրատ Պալիին, դըստերն Մուլքիին եւ քուերորդւոյն Սափարին եւ զոքանչին մահտասի Մարիամին եւ ամենայն արեան մերձաւորաց իւրոց կենդանեաց եւ ննջեցելոց եւ ետ յիշատակ ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ, տուն սուրբ Յակոբայ ի ձեռն Տէր Գրիգոր Հայրապետին: Գանձ յաւիտենական եւ անկապոյտ ճոխութիւն, ի պայծառութիւն սրբոյ եկեղեցւոյ, ի յուրախութիւն ուխտի մանկանց նազելի մօր մերոյ նոր Սիոնի: Արդ՝ աղաչեմ զսրբազան ի զաստուածամերձ դասս Քահանայից՝ ո՛ ոք ընթեռնուք կամ աւրինակէք, յիշեսջիք սրտի մտաւք զմեղապարտ գրիչս եւ ծնողսն իմ եւ զամենայն արեան մերձաւորսն իմ, եւ նա զստացող սուրբ Աւետարանիս՝ զմահտասի Աստուածատուրն եւ ծընաւղսն իւր եւ զամենայն արեան մերձաւորսն իւր: Դարձեալ յիշեցէք յաղաւթս ձեր զԽաչատուր Երէցն որ բաղում երախտիք եւ աշխատանք ունի ի վերայ սուրբ Աւետարանիս, եւ որք յիշեն յիշեալ լիցին առաջի ահեղ ատենին Քրիստոսի, ուր բանք սպառին եւ գործք թագաւորեն, առաջի արդար դատաւորին Քրիստոսի ամէն․ եւ որ հաւատով ամէն ասասցէ եւ նմա ողորմեսցի Քրիստոս յիւր միւսանգամ գալստեանն․ ամէն:

Ծանօթ․—

1․ *Ձեռագիրը ունի սկիզբը* 16 *մանրանկարներ տէրունական պատկերներու՝ գեղեցկօրէն չինուած գունաւոր եւ ոսկիատառ:*

2․ *Աւետարաններուն վերաբերեալ կանոնական հին գրուածքները ըստ սովորութեան զետեղուած են ձեռագրին սկիզբը՝ բոլորագիր, նկարէն ծաղիկներով, թռչուններով եւ ոսկիապատ:*

3․ *Իւրաքանչիւր Աւետարանի սկիզբը գծագրուած է Աւետարանիչներուն նկարները գունաւոր եւ ոսկիապատ:*

4․ *Մէն մի լուսանցքի վրայ շատ անգամ սկիզբի գրերը մարդու կերպարանքով են, գունաւոր եւ ոսկիապատ, սկիզբի տողերը երբեմն ամէնքն ալ ոսկիապատ:*

5․ *Իւրաքանչիւր Աւետարանի սկիզբը չինուած է ծաղիկներով զարդարուած խորան մը, վերեւ երկու թռչուններ, կողմնակի սիւնաձեւ ծաղիկ մը զարդարուած:*

6. Լուսանցքներուն վրայ տեղ տեղ մանրանկարներ կան տէրունական պատկերներուն եւ անձանց՝ ըստ իմաստի նոյնիսկ սատանէին եւ անասնոց օտարները գծուած են տեղ տեղ։

7. Յովհաննու Աւետարանին «իրք կնոջն շնացելոյ» պատմուածքը Աւետարանին վերջը գրուած է եւ ունի հետեւեալ ծանօթութիւնը. «Այս բանս յՁԴ. համարքն է։ Թէ կամիս գրել զսա ի կարգն՝ զկնի այնմ բանի թէ քննեա եւ տես զի մարգարէ ի Գալիլեէ ոչ յառնէ։ Պաղէստայ ումեմն աշակերտին Յովհաննու է գրած որ յետոյ հերձուած խաւարեցաւ եւ խոտեցաւ Եւսեբի է յասել զայս՝ յետոյ են գրել»։

8. Ձեռագիրը բովանդակ գրուած է բոլորագիր եւ ծայրատիճան մաքուր։

9. Աւետարանին կողքը արծաթապատ եւ ոսկեօվ զարդարւած, մէկ կողմը խաչելութիւն, միւս կողմը անձնաւորութեան մը պատկերը՝ խաչ-գաւազան ի ձեռին, հաւանաբար Յովհաննէս Մըկըրտիչ։

(Երուսաղէմի Մատենադարան թ. 2623 ձեռագիրը։ Յիշատակարանը եւ տեղեկութիւնները բարեհաճած է հաղորդել Աղաւնունի Սրբազ. որ այս ձեռագիրին յիշատակարանէն մի քանի տողեր մէջբերած է իր Միաբանք եւ այցելուք Հայ Երուսաղէմի գործին մէջ. տես էջ 31–32)։

17. ԽՐԱՏՈՒՑ ԳԻՐՔ ԿԻՐԱԿՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ (1651)

Գրիչ՝ Անտոն Քհ. տեղ՝ Քէօթահեա. թուական՝ (1651)։ Յիշատակս Շնորհօք եւ առատ գթութեամբ մարդասիրին Աստուծոյ Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ, այժմ եւ միշտ եւն.։Շնորհօքն Քրիստոսի այսինչ կա ի գիրքս հաւաքեալ լի գանձիւք ոսկոյ եւ ականց պատուականաց շարադրեալ ի մէջ սորա եւ բազում պատասխանատուութիւնս առնէ առ երկրաւոր ազգս որ եւ ներհակախօսութիւնս առնեն առ Տիրամայր սուրբ Աստուածածինն եւ առ Միածին Որդին ասելով. բ. բնութիւն. այսպէսի անկարգ բանիւ. Ջրալից բաժակաւ եւ խմորեալս մատուցանեն պատարագ. եւ զէ. խորհուրդ եկեղեցւոյ խափանեն. եւ առ ամենայն լցեալ շնորհօք Հոգւոյն սրբոյ տա զպատասխանին ամենայն ազգի. եւ պապանձեցուցանէ զլեզու նոցա եւ ափ ի բերան առնէ զղիտախօսն։ Ի թվին Ռճ. ամին Փիլիպպոս Կաթուղիկոսի հրամանաւն եկաւ Գօթահիա Տաթեւացի Ներսէս Վարդապետն Նուիրակ. եւ եւտես որ առ Աստուած փոխեալ էր Աստուածատուր Քահանայն. եւ տեսեալ զայս գիրքս ցանկացաւ եւ հարկ եդ ի վերայ մեր, թէ պիտի որ քո հօրն Տէր Աստուածատուրի հոգոյն. զայս գիրքս գրես մեզ յիշատակ. թէ այսչափ վաղուց ժամանակաց Քահանայէ պիտի որ մէկ յիշատակ տաս. եւ մեք այլ զնորա խնդրեմքն

ոչ դարձուցաք յետս. այլ գրեցաք մեծաւ ջանիւ վասն մեր հօրն խաթերն. եւ չնորհեցաք իւրենն: Որք հանդիպիք սուրբ հայրք կարդալով կամ օրինակելով, յիշեսջիք ի մաքրափայլ յաղօթս ձեր գըրող սորա Գոթահեցի *սուտանուն* Անտոն Քահանայ, *եւ զհայրն իմ* զՏէր Աստուածատուրն, *մէկ Հայր մեղայիւ. եւ Քրիստոսի մաքրաւիրին փառք եւ պատիւ եւ անզրաւ յաւիտեանս յաւիտենից ամէն:* (Էջմիածնի Ձեռագիրների Յիշատակարաններ, *հաւաքուած Վահրամ Մանկունի Եպիսկոպոսէ: Ձեռագիր թիւ* 153 *Փարիզի Նուպարեան Մատենադարանին*): (*Տես նաեւ Կարենեանց Ցուցակ թ.* 718):

18· ՄԱՇՏՈՑ (1669)

Յիշատակարան· «*Փառք*...: *Արդ գրեցաւ տառս այս, որ կոչի Մաշտոց: Սայ գրեցաւ ձեռամբ սուտանուն եւ անարժան Տէր Աստուածատուրիս ի քաղաքն Քոթաես, ի դուռն Ս. Աստուածածնի եւ ի Ս. Սարգիսի եւ ի Ս. Թորոսին. ի թվին ՌՃԺԸ.* (1669) *ամին ի Փետրվար ամսուն Ի.* (20) *աւրն շաբաթու*» (*Յ. Քիւրտեանի անձնական հաւաքածոյ*):

19· ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ՂՈՒԿԱՍՈՒ (1684)

Գրիչ՝ *Յարութիւն Քհ.* տեղ՝ *ի քաղաքն Գութահիա.* թուական՝ *ՌՃԼԳ.* (1684) (Ցուցակ Թօփճեան, *Բ. էջ* 54):

20 ՍԻՐԱՔ (1695)

Գրիչ՝ «*Երեւանցի Աւետիքին*» *ձեռքով.* տեղ՝ *Քէօթահիա.* թուական՝ «*ի թվին ՌՃԽԴ.*(1695») (Ցուցակ Թօփճեան. նոյն):

21· ԱՒԵՏԱՐԱՆ 1698

Գրիչ՝ *Եւդոկիացի Ղազար Աբեղայ.* ստացող՝ *Ստեփանոս Քհ.* տեղ՝ *Քօթայ* (*Քէօթահիա*) *Ս. Աստուածածին եկեղեցին.* թըւական՝ *Հայոց ՌԽԷ.* (1698) *թուին:*

Ծան. *Նկարազարդ եւ ծաղկազարդ ձեռագիր* (*Աղաւնունի,* նոյն):

22······ 1736

Գրիչ՝ *Յարութիւն Քհ.* տեղ՝ *Քէօթահիա Ս. Աստուածածին եկեղեցին.* թուական՝ *ՌՃՁԵ.* (1736):

Յիշատակարան. «*Գրեալ ի թվ. ՌՃՁԵ. ի Քէօթահիա ընդ հովանեաւ Ս. Աստուածածնի.* Գրիչ՝ *Յարութիւն Քհ. ի հայրապետութեան Տեառն Աբրահամու Կրետացւոյ. ի սոյն ամի հաշտութիւն եղեւ Պարսից եւ Օսմանցւոց թագաւորացն, զի* 14 *տարի կռուեցան ընդ միմեանս: Առաջ Օսմանցիք ի Պարսից շատ բերդաքաղաք*

առին, Երեւանէն սկսեալ եւ շատ Հայեր ալ գերի տարին. յետոյ Թահմազ անուն Խան մ'ելաւ Պարսից բանակին մէջ եւ հինգ տարի կռուելով իրենց կորսնցուցածը Օսմանցիներէն ետ առաւ եւ երկու տաճիկ Սէրասկէր զօրօքն նոցա կոտորեաց, այսինքն զԹօփալ Օսման Փաշա եւ Քօբրլի Օղլու Ապտլլա Փաշան:

(Ձեռագիրը Անտոնեանց քովն է, այժմ Զմմառ. յիշատակարանը հաղորդած է Հ. Մկրտիչ Վրդ. Պոտուրեան):

23 ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԿՈՒՏԻՆԱՑ ՔԱՂԱՔԻՆ (1785էն քիչ ետքը)

...«Ի Թուականութեանն Հայոց ՌՄԺԳ. (1764) ամին Վարդապետ ոմն Յովհաննէս անուն, որ մականուամբ կոչիւր Տէտէ, ի կողմանէ Կարնոյ քաղաքին ելեալ՝ գայր ի քաղաքն Գաղատիա, եւ անդ կացեալ քանի մի ամիս» եւն.:

Կուտինոյ մէջ ԺԸ. դարուն վերջերը կատարուած դիպաց, Հռոմէական Հայոց դէմ յարուցուած հալածանաց եւն. պատմութիւնն է, գրուած ականատես եւ դիպաց մասնակից անձէ: Բաժնուած է այլ եւ այլ բաժիններու կամ Գլխոց. այսպէս Թղ. 5 ա. «Գլ. Բ. Գալուստ Տէտէ Վարդապետին ի Կուտինէ» — Թղ. 7 ա. «Յաղագս գնացման Վարդապետին ի Թաղն Վերին, այսինքն ի Ս. Թէոդորոս եկեղեցւոյն» — Թղ. 11 ա. «Եկեսցուք այժմ սիրելիք [Թէ] պարգեւս այս կամ լոյս ուստի ծագեցաւ մեզ ոչ այլ յուստեքէ եթէ ոչ ի Կոստանդնուպոլսոյ եղեալ տիրացու Պաղտասարէ» եւն.: — Թղ. 21 բ. Յաղագս հալածման Կուտինայ քաղաքին: Ի Թուականութեան Հայոց ՌԲ[Ճ]ԻԶ.ին (1777) ի Դեկտեմբերի ԺԷ. պատկեր աւուրն երեքշաբթի, սկիզբն հալածման սկսաւ լինել ի քաղաքին Կուտինայ. քանզի մինչդեռ նստեալ ի դպրատան ասէաք զդասն մանկանց, ահա յանկարծակի եկն նստաւ ի մէջ ուսումնարանին տիրացու Յակոբն մեր» եւն.: — Թղ. 26 ա. «Յաղագս չուման վարժապետաց ի քաղաքէն Կուտինայ ի Թուին Հայոց ՌՄԻԷ. (1778) եւ ի 23 Փետրվար ամսոյն... մեք վերոյգրեալ վարժապետս (— հմմտ. քիչ մը վերը» ... կոչեաց զվարժապետս, այսինքն զմահտեսի Սահակն, զտիրացու Յարութիւնն եւ զՏէր Աստուածատուրն եւս» եւն.—) ելաք ի ճանապարհ գնալ ի քաղաքն Կոստանդնուպոլիս վասն մեծի հալածման եւն.: — Թղ. 33 ա. «Յաղագս ազատութեան մերոյ»: — Թղ. 35 բ. «Յաղագս մատնութեան ուղղափառաց ի ձեռս մոլորեալին, որոյ անունն կոչիւր Եէյէն Ալի բաշա»: — Թղ. 38 ա. «Յաղագս յետ ելանելոյ վարժապետաց ի քաղաքէն Կուտինայի՝ եղեալ մեծի հալածանաց պատմութիւնն բացայայտէ»: — Ուրիշ գրով են յաւելուածոյ մասերս՝ Թղ. 45 ա. «Հրաշքս այս որ եղեւ ի խաչելութենէն Քրիստոսի». եւ Թղ. 47 ա. մահ Տէր Աստուածատուրի եւ Տաւութեանց Տէր Դաւթի «Յընթացս պատմութեան

հալածանաց կուտինայի յիշեցաք զոմն Տէր Աստուածատուր Քահանայ» եւն.: Տէր Դաւթի համար կ'ըսուի թէ «զրեթէ կիսամեռ հազիւ ուրեմն եկն եհաս ի Կոստանդնուպոլիս ի 15 Ապրիլի 1785 ամին» եւ մեռաւ «ի 30երորդ աւուր նոյն ամսոյ» եւն.: Վերջ՝ Թղ. 49 բ:

Պատմութիւնս զրուած է 1785էն քիչ մ'ետքն, ինչպէս յայտնի է նաեւ կողին ներսի կողմը զրուած սա յիշատակագրութենէն (նոր ձեռքէ). «1788 Մարտի մէկին մահտեսի Գէորգն մտաւ ի պարտէզն Սանճակտումի»: — Հեղինակն է կուտինայի զպրոցին վերայիշեալ վարժապետն մահտեսի Սահակ, ինչպէս յայտնի է բոլոր պատմութեան տետրակէն, ի միջի այլոց սա տեղէն ալ (Թղ. 21 ա) «Վարդապետս այս եկն յամի Փրկչին 1766, իսկ ի Հայոց թուին, ՌՄԺԵ. եկայ ինն ամ, ութ եւ պիշեր աշխատեցաւ առ ի հաստատել զպրատուն...: Զկնի աւարտման զործոյն՝ զձեռնատուն աշակերտն իւր յաջորդեաց ի տեղի իւր, որոյ անունն կոչիւր տիրացու Յարութիւն. ինքն չուեաց աստի ի Կոստանդնուպոլիս ի թուին 1775, եւ անդ կացեալ իբրեւ ամս երկուս վախճանեցաւ եւ թաղեցաւ ի գերեզմանատունս որ կոչի Պալուխլու եւ է մինչեւ ցայսօր: Իսկ աշակերտ նորա տիրացու Յարութիւնն իբրեւ ամ մի կառավարեաց զննորհալի զպրատունն, եւ յապա ես մեզապարտ ամենանուաստս մահտեսի Սահակ աւագ սարկաւագ նստայ յամի Տեառն 1776 իբրեւ ամս երկուս. ի յայնմ մէջոցի սկսաւ մեծապոյն հալածանքն, զոր եհան ամենաչար Զաքարիայ Պատրիարքն» եւն.: — Հմմտ. Փիլիպպոս Թաթարէ հաւաքմունքն Թ. 111, Հատ. 11 (Տաշեան Մայր ցուցակ էջ 991):

Տաշեան՝ անդ էջ 844–5 ներսէս Շնորհալւոյ ողբ եղեսիոյ ձեռագրին 68 ա. «Երդ ասացեալ ի տիրացու Յարութենէն ի վերայ հալածանաց կուտինոյ եւ ի վերայ կործանման զպրատան ի հակառակորդաց: կոգկոդպին ձայնիւ ըմմեզ ողբացէք, իմաստութեան տիրոջն վառեալ թէ լոյէք» եւն.:

Զորս էջնոյ բան մը կցուած է ներսէս Շնորհալիի եղեսիոյ ողբին: Յիշատ. «Գրեցաւ յամի Տեառն 1778 եւ Ապրիլ ամսոյն 17. Գաղատիա, ի վառս Աստուծոյ եւ ի պատիւ մօր նորա»:

Բ. ՔԷՕԹԱՀԻՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐՈՒՆ ՆՈՒԻՐՈՒԱԾ ՁԵՌԱԳԻՐՆԵՐ

1. ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ԿԱԹՈՂԻԿԵԱՑ ՍԱՐԳՍԻ ՇՆՈՐՀԱԼԻՈՑ (ԺԴ. դար)

Ունէր երկու յիշատակարան:

Գրիչ՝ *Վահրամ*. տեղ՝ *անյայտ*. ժամանակ՝ *չկայ*: *Բ. յիշա-*

տակարանէն կը հասկցուի, թէ Անեցի Ռուպակ՝ որդի Մկրտիչի, Քաւթի (Քէօթահիոյ) եկեղեցին յիշատակ կուտայ եւ վերակացու կը կարգէ Աբրահամ Քհն. Հայոց Պխ. (1391) թուին (Ազաւնունի, Բիւզանդիոն, թ. 350–1):

2. ԱԽԵՏԱՐԱՆ (1223)

Գրիչ՝ *Գրիգոր Քհ.* տեղ՝ *Խլկան.* թուական՝ *ՈՀԲ.* (1223):

Այս ձեռագիրը Անտոն Քհ. նուիրած է Քէօթահիոյ Ս. Թորոս եկեղեցին, ծնողացն եւ ազգատոհմին յիշատակ, ՌՃԺ. (1661)*ին* (*Ազաւնունի*, ձոյն):

3. ԱԽԵՏԱՐԱՆ 1383

Գրիչ՝ *անյայտ.* տեղ՝ *Նոյնպէս.* թուական՝ *ՊԼԲ.* (1383): *Կաթողիկոս Քհ. իր հալալ արդիւնքովը գնած է եւ նուիրած է եկեղեցիին, իր զարմին ի յիշատակ* (*Ազաւնունի*, ձոյն):

4. ՄԱՇՏՈՑ (1632)

Ունի երկու յիշատակարան.

Ա. յիշատակարան. Գրիչներ՝ *Պարսամ եւ Պլպուլ.* տեղ՝ *Թումարզա գիւղի Պետրոս եւ Պօղոս Առաքելոց եկեղեցին.* ժամանակ՝ *ՌՉԳ.* (1632).

Բ. յիշատակարան. Կիլիկեցի Աջապահ Սարգիս Վրդպ. ի յիշատակ իր հօր՝ հանդուցեալ Սուքիաս Քահանայի (72 *տարի քահանայութիւն ըրեր է*) *յիշատակ տուած է այս Մաշտոցը Քէօթահիոյ Ս. Աստուածածին եկեղեցիին, Հայոց ՌՄՉԳ.* (1834)*ին:*

Ծան. *Պարսամի ուսուցիչն է Գրիգոր Եպս.* (*Ազաւնունի*, ձոյն):

Գ. ՔԷՕԹԱՀԻԱ ԳՏՆՈՒԱԾ ԱՅԼ ՁԵՌԱԳԻՐՆԵՐ

Վերը նշանակուած ձեռագիրներէն անոնք՝ որոնք որ Ազաւնունի Արքեպս.ի «Քէօթահիոյ հին ձեռագիրները» յօդուածէն առնուած են, կը գտնուէին ամէնքն ալ Քէօթահիա՝ զանազաններէ նուիրուելով կուտիւնայի եկեղեցիներու. իսկ հետեւեալ ձեռագիրները, որոնք նոյնպէս յուցակագրած է Ազաւնունի Արքեպս. վերոգրեալներուն հետ, յայտնի չէ թէ ի՞նչպէս եկեղեցիին սեփականութիւնը եղած են:

1. ԱՒԵՏԱՐԱՆ (1114)

Գրիչ՝ *Կարապետ*. տեղ՝ *Եզնկայ Ս. Քառասնից եկեղեցին՝ Թակուճկան Թաղին մէջ*. թուական՝ *Հայոց ՇԿԳ.* (1114) *Թուին Գրիգոր Գ. Պահլաւունի կաթողիկոսի եւ Սարգիս Առաջնորդի ատեն*:

2. ԸՆԹԵՐՑՈՒԱԾՔ Ս. ԳՐՈՑ ԵՒ ԹՈՒՂԹՔ ՊՕՂՈՍԻ (1220)

Ունէր ընդարձակ յիշատակարան:

Գրիչ՝ *Ներսէս Քհ.* տեղ՝ *Մղնակն գղեակ*. թուական՝ *ՈԿԹ.* (1220), *Յովհաննէս Է. կաթողիկոսի ժամանակ*:

3. ԱՒԵՏԱՐԱՆ (1237)

Գրիչ՝ *Առաքել Քհ.* տեղ՝ *անծանօթ*. թուական՝ *ՈՁՁ.* (1237): *Սորոյ եւ ընտիր օրինակէ գաղափարուած*:

4. ՍԱՂՄՈՍ ՄԱԳԱՂԱԹԵԱՑ

Առանց յիշատակարանի. լուսանցքի մը ծանօթագրութեան համաձայն Ստեփանոս կաթողիկոս Հայոց ՋԻԵ. (1476) *թիւին Խաչեր անուն երէց մը կը ձեռնադրէ Ս. Նշանի վանուց վրայ*:

5. ԿԱՆՈՆԱԳԻՐՔ (1611)

Ունէր ընդարձակ յիշատակարան:

Գրիչ՝ *Ասլան դպիր*. ստացող՝ *Յակոբ Եպս. Քէօթահիացի*. տեղ՝ *Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին*. թուական՝ *ՌԿ.* (1611):

Կը պարունակէ նաեւ Մխիթար Գօշի դատաստանագիրքը:

(*Այս ձեռագիրին մասին Մկրտիչ Եպս. Աղաւնունի գրած է նաեւ* Բիւզանդիոնի *Թ.* 24*ին* մէջ):

6. ՄԱՇՏՈՑ (1627)

Գրիչ՝ *Յովսէփ Եպս. Ղարաճաչարցի*. տեղ՝ *անյայտ*. ժամանակ՝ *ՌՀԶ.* (1627) *Մայիս ԺԶ.ին*:

7. ՅԱՅՍՄԱՒՈՒՐՔ (1650)

Գրիչ՝ *Ալեքսան*. տեղ՝ *Կ. Պոլիս Ս. Աստուածածին Նորընծայ տաճար*. թուական՝ *ՌՂԹ.* (1650) *Օգոստոս ԺԵ.ին, ի Հայրապետութեան Փիլիպպոս կաթողիկոսին*:

Բ. յիշ. ՌՁԳ. (1634) *թիւին ծռազատիկ կը պատահի եւ Մինաս Քհ. կը սպաննուի*:

8· ԱԻԵՏԱՐԱՆ

Գրիչ՝ Սահակ Ք՛հ. տեղ՝ Առանայի Ս. Աստուածածին եւ Ս. Ստեփանոս եկեղեցիներուն մէջ. ժամանակ՝ Մատթէոս եւ Յովհաննէս կաթողիկոսներու առեն (1694–5)։

9· ԽՈՐՀՐԴԱՏԵՏՐ

Շատ հին ըլլալ կը թուի, սակայն յիշատակարան չունի։

10· ՄԱՇՏՈՑ

Յիշատակարան չունի։ Ժամանակով մօտ յիշատակարան մը կը վկայէ, թէ Աստուածատուր եւ իր կողակիցը նուէր տուած են Ապանայ գիւղին Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյն։

11· ՄԱՇՏՈՑ

Առանց յիշատակարանի։

12· ՄԱՇՏՈՑ

Առանց յիշատակարանի։

13· ՄԱՇՏՈՑ

Առանց յիշատակարանի։

14· ՇԱՐԱԿԱՆ

Առանց յիշատակարանի։

15· ՏԱՂԱՐԱՆ

Առանց յիշատակարանի։

Դ. ԱՅԼՈՒՐ ԳՐՈՒԱԾ ԵՒ ԺԱՄԱՆԱԿԱԻՈՐԱՊԷՍ ՔԷՕԹԱՀԻԱ ԳՏՆՈՒԱԾ ՁԵՌԱԳԻՐՆԵՐ

1· ՓԱՀԱՆԱՅԱԹԱՂ — ՄԱՇՏՈՑ ԵՐԿԱԹԱԳԻՐ (1214)

«Հին Մաշտոց, որ պրեալ է ի Թուին Հայոց ՈԿԳ. (1214), զոր բերել եաւ ի Կուտինայ Հ. Ղուկաս Սիմոնեան միջնորդութեամբ Ուզուն Օղլու Թորոսին վասն Մխիթարեան վանաց՝ Թրխեսաեան, յամի Տեառն 1788»։

Գրիչ՝ Գրիգոր. ծաղկող՝ նոյն. տեղ՝ «ի Նահանգս Ուռհայոյ, ի գաւառս Շպղթան, ի... գիւղս Ուռեթիլ». Տէր՝ Կիրակոս Քհ.:

Յիշատակ. «Սկսայ եւ ողորմութեամբ նորին կատարեցի զաստուածապատում տառ Մաշտոցիս, ի թուաբերութեանս Հայոց ի ՈԿԳ. (1214)... յոգնախումբ եւ բազմավայելուչ ծաղկաւք եւ անուշութեամբ, զոր բազմերջանիկ եւ երանելի հայրն մեր մականուն սուրբն սուրբ կոտկիս Մաշտոց, որ յիւր անուն կոչեմք զանուն սորայ, որ բազում աշխատութեամբ ընթացեալ յոլորտս աստուածային պատուիրանաց... կազմեաց բուրաստան ցանկալի եւ ճեմարան սրբազանից եւ հանգիստ եւ յուղարկող վախճանելոց: ... Բ. Յիշատ. յիշեսջիք ի մաքրափայլ աղաւթս ձեր զՄկրտիչ սուտանուն Քահանայ, որ եգիտ յիշատակ զգիրքս իւր եւ իւր ծնողաց, զայս ի սուրբ Աստուածածին, թվ. ՊԽԶ. (1387) (Մայր Ցուցակ Վենետիկի, էջ 704):

2. ՄԱՇՏՈՑ ԵՐԿԱԹԱԳԻՐ

«Հին Մաշտոց, զոր բերել ետ ի Կոստինայ Հ. Ղուկաս Սիմոնեան, միջնորդութեամբ Ուզուն Օղլու Թորոսին, վասն Մխիթարեան վանացս Թրիեստեան, յամի Տեառն 1788:

Յիշատակագրութիւնք... «ԶԳրիգոր մեղապարտ եւ անարժան դպիր եւ զծնողսն իմ հաւասարակաց յիշել ի Քրիստոս սուրբ եւ յարժանաւոր աղաւթս ձեր եւ Աստուած ձեզ եւ մեզ ողորմեսցի ամէն»:

Ժամանակ. իբր ԺԱ.–ԺԲ. դար, հնագոյն ալ կրնայ ըլլալ, դժուարաւ՝ կրտսերագոյն: Տեղ՝ անծանօթ. տէր՝ անշուշտ գրիչը. Գրիչ՝ Գրիգոր դպիր:

3. ՄԱՐԴԱԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆ ԱՊՈՒՍԱՅԻՏԻ (1617)

Գրիչ՝ Սարգիս Քէօթահիացի. տեղ՝ Իլով քաղաք. թուական՝ 1617:

Ա. Յիշատակարան. «Ի թվին ՌԿԶ. (1066+551=1617) գրեցի այս ի խուցն ողայներուն ի քաղաքն Իլով, Հոկտեմբեր Լ. (30) սուտանուն բռ. 1. եռ. աբ իս ըզգործ»: (Այս ծածկագրութիւնն կուտայ Սարգիս անունը. բռ=2000=Ս 1=Ա. եռ=5000=ր աբ=1+2=3=գ, աւելցուր իս, կ'ըլլայ Սարգիս):

Բ. Յիշատակարան. «Ով ընթերցող, երես անկեալ կ'աղաչեմ զգաղափարող որ անմեղադիր լինիք զրէս, զի ծերացեալ անձամբ: ԻԵ. ամեա զոլով ձեռնարկեցի ի սմայ Աստուծոյ ողորմութեամբն յաւարտացի եւ փափաք սրտիս կատարեցի, եւ զիղձս իմ լցուցի: Հառաջմամբ, սրտիւ կ'աղաչեմ զընթերցողքդ որ աննախանձ զաստուածողորմին չի խնայէք, եւ Աստուած զձեզ յիշէ յիւր միւս անգամ

դալուստն ամէն: Ես մեղօքս Քոռեցի (իմա Քէօթահացի) սուտ անուն Սարգիս»:

[*Ընդօրինակութեան ձեռնարկած հաւանօրէն* 1570–90 *թուականներուն*]:

Գ. Յիշատակարան. *«Ով եղբայր Քօթահիացի տիրացու Սարգիս, երբ օգտիս ի սմանէ գյողնամեղ Ասար Սեբաստացիս յիշեայ միով Հայր մեղայիւ ի Տէր եւ բարերար Տէրն մեզ եւ ձեզ առ հասարակ ողորմեսցի ամէն»:*

(*Ս. Ղազար վանքի Ձեռագրատան թիւ* 968): [*Տօքթ. Վահրամ Թորգոմեան*] (*Հայ. բժշկական ձեռագիրք*, Բազմավէպ 1929 *էջ* 356–8: *Տես նաեւ Ալիշանին* Կամենից *էջ* 173):

ԳԹԱՍԻՐՏ ԹՈՒՐՔ ԿՈՒՍԱԿԱԼԸ

•

Թէ Հայ եւ թէ օտար ականատեսներէն գրուած ատուար գրականութիւն մը կայ Հայկական մեծ եղեռնի մասին:

Բայց դեռ որչափ ալ գրուի, նորէն կարելի չէ լրիւ պատկերացնել Հայկական այդ քաոմննեցուցիչ մարտիրոսապրութիւնը իր բիւրապիսի վայրագութիւններով եւ ոճրաձեւերու իր ամենաբարբարոս յղացումներով:

Ճիշդ է ասիկա:

Բայց միեւնոյն ատեն ճիշդ է նաեւ թէ չենք կրնար ամբողջ Թուրք ժողովուրդը, անբացառ, ամբաստանել իբր մասնակից եւ մեղսակից, կամ նոյնիսկ իբր համամիտ այդ հրէշային սպանդին:

Պէտք է արդար ըլլանք խոստովանելու համար թէ՝ գտնուեցան նաեւ Թուրքեր, թէեւ ցանցառ թիւով, որոնք ոչ միայն համաձայն չէին կատարուող այդ անլուր ցեղասպանութեան, այլեւ ջանացին փրկել Հայեր, իրենց կարելի միջոցներով, եւ կամ մեղմել տարաղրութեան ճամբուն վրայ, անոնց դժոխային տառապանքները:

Ուրիշ ի՞նչ կրնային ընել մարդկային սիրտ ու խիղճ ունեցող այդ Թուրքերը, երբ տեղահանութեան եւ հայաջնջումի հրամանը տրուած էր միահեծան կառավարութենէն, ան ալ երբ երկիրը կը գտնուէր պատերազմական վիճակի մէջ:

Ո՞վ կրնար համարձակիլ, մանաւանդ պետական պատասխանատու պաշտօնատարներէն, այդպիսի ժամանակի մը մէջ, դէմ արտայայտուիլ կառավարութեան ձեռք առած միջոցներուն, կամ ընդդիմանալ անկէ եկած հրահանգներուն:

Եւ սակայն գտնուեցաւ կուսակալ մը, ամբողջ Թուրքիոյ մէջ միակը, որ Հայերու տեղահանութեան հարցին մէջ չարժեցաւ մարդկայնօրէն, բառին ամենալայն իմաստով, եւ կորովի կերպով ծառացաւ կեդրոնէն իրեն տրուած հրահանգներուն դէմ, յանձն առնելով մինչեւ իսկ կորսնցնել իր պաշտօնը եւ վտանգել իր դիրքը:

Այդ ազնիւ, վեհանձն եւ անվեհեր պաշտօնատարն էր Քէօթահիա Սանճագին միւթէսարըֆ Ֆայիզ Ալի Պէյ, որուն անունը կ'արժէ որ ոսկետառ արձանագրուի մեր արիւնապիր եղեռնապատումին մէջ:

Այդ տարուան 1915 Ապրիլ 11–24 Ատա Բազարէն ալ ձերբակալեցին եւ աքսորեցին տասներեք Հայեր, որոնց մէջ էի նաեւ ես:

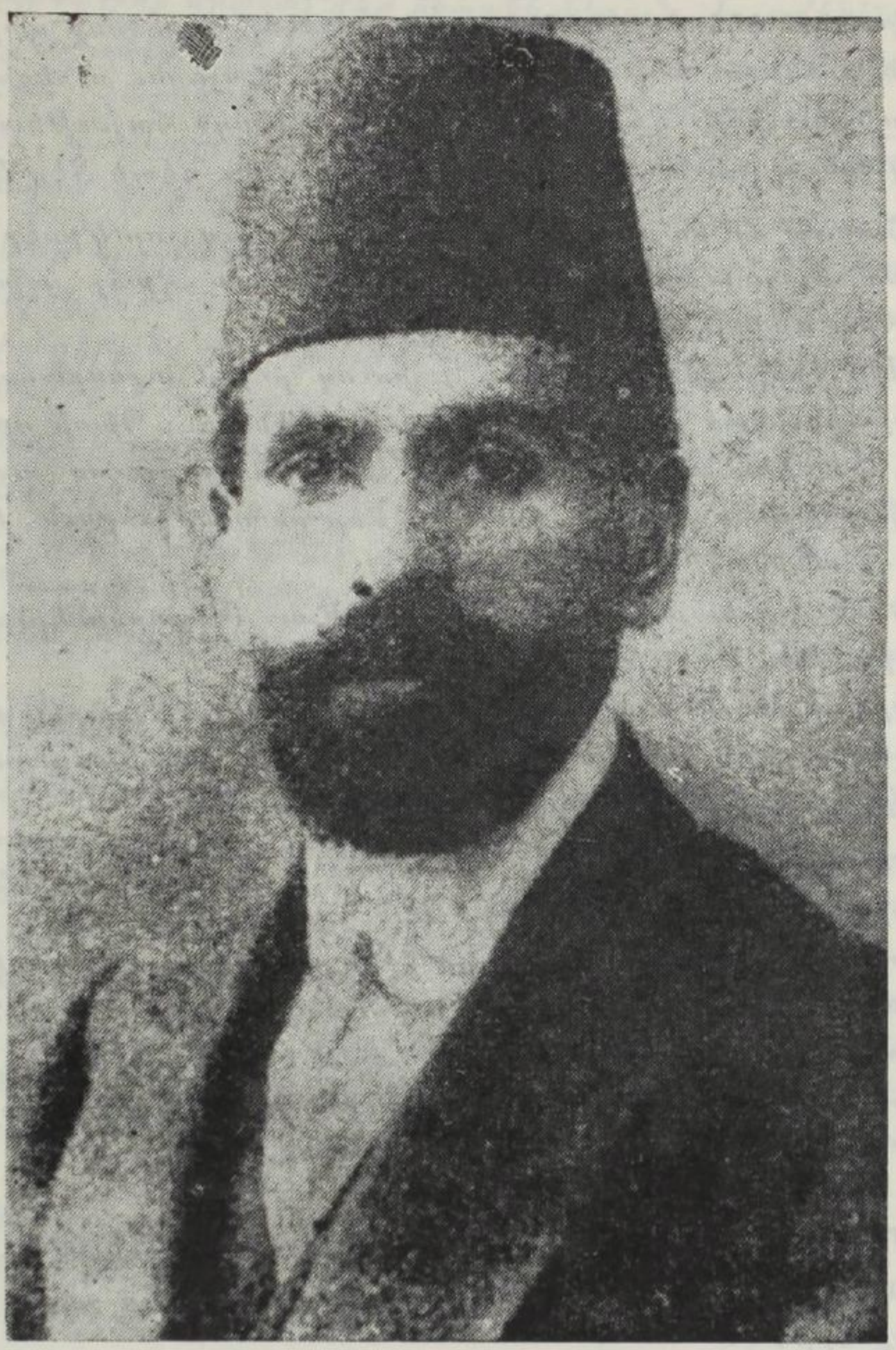

ԱԼԻ ՖԱՅԻԳ բանաստեղծը, որ եղած է Ֆէօթահիոյ կառավարիչ եւ տեղւոյն Հայութեան ազատարարը 1915ի եղեռնէն:

Մեզ տանող չոգեկառքին մէջ պատանք մեզի պէս աքսորուող ուրիշ երկու խումբեր եւս, մէկը Նիկոմիդիայէն եւ միւսը Պարտիզակէն:

Բարեբախտ էինք որ մեզ տարին ոչ թէ Անգարայի կողմը, ուրկէ այլեւս վերադառնալ չկար, ինչպէս տեսնուեցաւ յետոյ, այլ դէպի Գօնիա, եւ անկէ ալ երկու օր ներս, Սուլթանիէ կոչուած դիւղաքաղաքը, որ արեւմտեան Փոքր Ասիոյ հայ աքսորականներուն համար կեդրոնացումի վայր ընտրուած էր:

Օգոստոսի սկիզբներէն տունէն ինծի դրկուած ծածկապիր նամակէ մը իմացանք թէ Պոլիսէն Ատա Բազար դրկուած Զէթէ Իպրա-

հիմ անունով հրէշ մը քաղաքին բոլոր աչքի պարնող Հայերը Ս. Հըրեշտակապետ եկեղեցին մէջ արդելափակելէ, զանոնք սարսափելի խոշտանգումներու ենթարկելէ եւ այդպէս Հայերու ունեցած բոլոր գէնքերը հաւաքելէ վերջ հրամայած է ամբողջ հայութեան պատրաստ պահուիլ, քանի մը օրէն ճամբայ ելլելու դէպի Տէր Զօր:

Շաբաթ մը եաք առաջուայ հեռագիր մը եւս, որ կ'ըսէր թէ արդէն Ատա Բազարէն մեկնած են, եւ ճամբուն վրայ յաջողած են Քէօթահիա մտնել, ուր կը մնան առ այժմ:

Այդ օրերուն Սուլթանիէ պտնուող բոլոր աքսորականներուս յանձնարարուեցաւ պատրաստ պահուիլ մեկնելու: Պիտի գրկուէինք էրէյլի, խառնուելու համար դէպի Միջագետք քշուող տարագիրներու կարաւաններուն եւ մխանալու մեր ընտանիքներուն, եթէ սակայն... հանդիպէինք անոնց:

Երկու օր եաք ճամբայ հանեցին Ատա Բազարցիներուս երկու խումբերը, 20–21 հոգի:

Էրէյլի հասնելուս, առանց քաղաք մտնելու, տարին մեզ ուղղակի չոգեկառքի կայարանը, եկող առաջին կառախումբով դէպի վեր գրկելու համար անշուշտ հսկողութեան տակ:

Կայարանին չրջակայքը վերածուած էր վրանաքաղաքի մը: Ընդհանրապէս Ատաբազարցիներ էին, քաղաքէն առաջին մեկնողները, որոնք հոն թափուած՝ չորս հինգ օրէ ի վեր կ'սպասէին պատրաստ թրէնի, որպէսզի կարենան շարունակել իրենց ճամբան: Խըղճալի էր վիճակնին: Տիզանթէրին սկսած էր արդէն անոնց մէջ աւեր գործել: Ի՞նչ պիտի ըլլար վիճակնին, եթէ անձրեւ մըն ալ տեղար: Ի՞նչ էր արդէն տեղահան ընողներու նպատակը.— կարմիր ջարդէն առաջ՝ ճերմակ ջարդը:

Մենէ ոչ մէկուն ընտանիքը կը պտնուէր անոնց մէջ: Եւ եթէ մեզ առանձին ճամբայ հանէին, դուցէ այլեւս երբեք չպտնէինք մեր ընտանիքները:

Հոս զանոց կ'առնեմ մանրամասնութիւնները թէ ինչպէս յաջողեցայ, իբր թէ հեռագիր մը քաշելու համար, քաղաք մտնելու արտօնութիւն առանալ մեր պահակներու պետէն, անշուշտ գաղտնօրէն տրուած կաշառքի մը փոխարէն, եւ թէ ինչպէս ուղղակի կառավարչատուն երթալով, գայմագամէն առացայ «մինչեւ մեր ընտանիքներուն գալը քաղաքին մէջ բնակելու» արտօնագիրները թէ ինծի եւ թէ բոլոր ընկերներուս համար:

Կարելի չէ ուրախութիւնը նկարագրել յուսահատութեան տակ ընկճուած ընկերներուս, երբ այն արտօնագիրները ձեռքս զարձայ կայարան:

Պզտիկ բախտաւորութիւն չէր ատիկա նախ կ'ազատէինք չեզ դիտեր քանի օր, հսկողութեան տակ, բացօթեայ սպասելէ, յետոյ

պիտի կրնայինք մնալ մեր ընտանիքներուն, եւ ամէնէն կարեւորը՝ այլեւս զերծ հսկողութենէ, պիտի կրնայինք մեր ընտանիքներուն հետ, կաշառքի շնորհիւ, երկարել բնակութիւննիս քաղաքին մէջ: Եւ, տարագրութեան ճամբուն վրայ, օր մը իսկ դանդաղիլը շատ անգամ փրկութիւն կը նշանակէր:

Մեր պահակներն ալ գոհ մնացին բերուած արտօնութեան թուղթերէն, որովհետեւ իրենք ալ կ՚ազատէին թէ մեզի հետ բացօթեայ գիշերելէ եւ թէ մինչեւ Պօզանթի մեզի ընկերանալու տաղտուկէն:

Առինք դոյքերնիս եւ ազատ գացինք պանդոկ մը:

Այդ գիշեր իսկ հեռագրեցի խմբիններուս, որպէսզի շուտով ճամբայ ելլեն դէպի Էրէյլի, ուր պիտի սպասէի իրենց:

Պատասխանը, նամակով, չուշացաւ:

Ահա՛ այդ նամակով է որ պիտի սկսինք ճանչնալ Ֆայիզ Ալի Պէյը:

Պիտի տամ այդ նամակին վերջին մասը միայն:

Հեռագիրս առնելնուն պէս, կը գրէր Տիկ. Ստեփանեան, երկրորդ անգամ ըլլալով գացեր ներկայացեր են միւթէսարըֆին, որ զարգացած եւ շատ ազնիւ երիտասարդ մըն է եղեր: Յայտներ են իմ պարագաս եւ հեռագիրս, իրմէ խորհուրդ ուզելու համար: — Մի՛ հեռանաք ասկէ, ըսեր է միւթէսարըֆը, որովհետեւ դէպի վեր Հայերուն համար թշուառութիւն է եւ մահ: Գալով ձեր ամուսինին, դժբաղդաբար չեմ կրնար զանի ետ բերել տալ պաշտօնապէս: Բայց գրեցէք իրեն որ փախչելով գայ հոս, եւ անկէ ետք այլեւս չմտահոգուի:

Եւ այս առիթով անգամ մը եւս հաւաստիացուցեր է որ թէ տեղացի եւ թէ եկուոր Հայերը կրնան ինքզինքնին ապահով զգալ, որչափ ատեն որ կը մնայ Քէօթահիայի միւթէսարըֆ:

Եթէ այս տողերը գրուած չըլլային Տիկ. Ստեփանեանին կողմէ, երբեք պիտի չկրնայի հաւատալ թէ՝ այդ օրերուն, կրնայ գտնուիլ Հայերու հանդէպ այդքան բարեացակամ եւ մարդասիրական զգացումներով տոգորուած Թուրք բարձրաստիճան պաշտօնատար մը, որ մինչեւ իսկ խորհուրդ տայ մասնակիօրէն աքսորուած, այսինքն կառավարութեան կողմէ վտանգաւոր նկատուած Հայու մը, փախչիլ եւ գալ իր թեւին տակ ապաստանիլ:

Սուլթանիէի եւ Էրէյլիի մէջ տեսածներէս ետք, կրնա՞յի համամիտ չգտնուիլ Քէօթահիայի միւթէսարըֆին կողմէ տրուած խորհուրդին: Ուստի կրկին հեռագրեցի մերիններուն որպէսզի ըսպասեն պատասխանիս, եւ վեցօրեայ արկածալից ոդիսականէ մը ետք, վերջապէս յաջողեցայ ես ինքս տանիլ այդ պատասխանը, անձամբ անձին:

Այդ յաջողութեանս մէջ իրենց դերը ունէին ոչ միայն ճարտարիկութիւնն եւ յանդգնութիւնը, այլեւ կառախումբերու եւ կայարաններու հայ պաշտօնեաները:

Այդ առտու Ալայունտի կայարանէն, ուր հասեր էի կէս գիշերին, խոհեմութեան համար, ճամբայ ելեր էի հետիոտն եւ հասիւղ որպէսզի քաղաք հասնիմ դեռ չլուսցած: Չէի ուզեր ոչ ոքէ տեսնուիլ ինքզինքս կառավարչապէս ապահով զգալէ առաջ: Դիպուածը, սակայն, առջեւս հանեց Առաքելարջի տղայ մը, աշակերտներէս, որ գիս առաջնորդեց մերիններուն տունը:

Հարկ կա՞յ նկարագրել հոս այն անպատում ուրախութիւնը, որ ունեցան մերիները անակնկալ ժամանումիս:

Անոնց հետ տարաբախտաբար էր նաեւ Օր. Շուշանիկ Սօլաքեան, (Պոլսեցի, այժմ Տիկ. Թէրզեան, Գահիրէ) որ երկու տարիէ ի վեր իբր ուսուցչուհի կը պաշտօնավարէր մեր անհատական վարժարանին մէջ, եւ կ'ապրէր մեզի հետ իբր մեր ընտանիքին մէկ անդամը:

Միւթէաարըֆը՝ այս պարագան իմանալուն, տուեր էր անոր Պոլիս դառնալու անցագիրը: Երբ ես Քէօթահիա հասայ, արդէն պատրաստուած էր քանի մ'օրէն մեկնելու:

Պատշաճ նկատեցինք անմիջապէս այցելել միւթէաարըֆին եւ իմ գալուստս իմացնել:

Ես, Տիկ. Ստեփանեան եւ Օր. Շուշանիկ կէսօրուան մօտ գացինք իր պաշտօնատեղին: Երբ լուր տուին որ հայ վարժուհիները եկած են, ինք ընդառաջ եկաւ մինչեւ դրասենեակին դուռը եւ մեզ ընդունեց խիստ կենցաղապիտօրէն: Ներկայացուցին զիս եւ ըսին թէ քանի մը ժամ առաջ եկած եմ:

Շատ ուրախ եմ որ յաջղեր էք գալ, ըսաւ եւ առաջարկեց որ նստինք: Սիկառ հրամցուց եւ սուրճ յանձնարարեց:

Հարցուց թէ ի՞նչպէս կրցայ, առանց օձիքս ձեռք տալու կըրնալ հանել փախուստս:

Համառօտակի պատմեցի այդ ոդիսականս:

Ժպտեցաւ եւ չնորհաւորեց ճարպիկութիւնս:

Հարցուց նաեւ թէ՝ ճամբուս վրայ, կայարաններուն մէջ, հանդիպեցա՞յ հայ տարագիրներու եւ ի՞նչ վիճակի մէջ:

— Էրէյլիէն մինչեւ Ալայունտ, ըսի, ամէն կայարան լեցուն է հայ գաղթականներով, որոնք կը գտնուին ողբալի վիճակի մէջ:

Կատարուածը մարդկային խիղճի դէմ է, ըսաւ, բայց ի՛նչ կրնանք ընել...

Ցետոյ կարճ լռութենէ մը ետք.

Դուք այստեղ այլեւս բանէ մը վախնալու պատճառ չունիք աւելցուց, ոչ ոք պիտի կրնայ ձեզ անհանդիստ ընել: Այդ մասին բնաւ մի մտահոգուիք:

Հայերու հանդէպ ընդհանրապէս եւ մեզի հանդէպ մասնաւորապէս ցոյց տուած իր հոգածու վերաբերումին համար չնորհակալութիւններ յայտնելէ ետք ոտքի ելանք:

Մինչեւ դուռը ընկերացաւ մեզի եւ՝

— Եթէ ոեւէ կերպով ձեզի նեղութիւն պատճառողներ ըլլան, ըսաւ, երբեք մի քաշուիք ինծի դիմելէ ըլլայ պաշտօնատեղիս, ըլլայ բնակարանս:

Ֆայիզ Ալի Պէյ եղբայրն է եղեր Թուրք ծանօթ գրագէտ եւ պետական չրջանակներուն մէջ խիստ յարգուած Սիւլէյման Նազիֆի, ինքն ալ ըլլալով Թուրք գրականութեան տաղանդաւոր բանաստեղծներէն մէկը: Այն ատեն հազիւ 38–40 տարեկան կար:

Այդ առաջին տեսակցութեան իսկ Ֆայիզ Ալի Պէյ իմ վրաս Թողուց զարդացած, բարեկիրթ եւ բարեխիղճ անձնաւորութեան մը տպաւորութիւնը, նոյն ատեն՝ ազատախոհ եւ վճռական: Յետագային այդ տպաւորութիւնը աւելի հիմնաւորուեցաւ, երբ առիթ ունեցայ մօտէն ճանչնալու դինքը եւ տեսնելու Թէ այդ արհաւիրքի օրերուն, ի'նչ սիրտցաւ վերաբերում ունեցաւ հայերուս հանդէպ եւ ինչպէս կրցաւ փրկել անոնցմէ չուրջ հազար ընտանիք: 450ը տեղացիներ, իսկ միւսները իր Թոյլատուութիւնով Քէօթահիա ապաստանած, Ատաբազարցի, Նիկոմիդիացի, Էսքիշէհիրցի, Պրուսացի տեղահանուածներ: Այս վերջիններէն բաւական Թիւով ընտանիքներ, աշխատաւոր եւ արհեստաւոր դասակարգէն, իր Թելադրութեան վրայ եւ կամաւորապէս գացին հաստատուեցան չրջակայ գիւղերն եւ քաղաքները: Այս հեռատես կարգադրութիւնը անոր համար որ Թէ անոնք ապրուստի դիւրութիւններ ունենան եւ Թէ աչքի չի պարնէ Հայերու հոծ բազմութիւնը քաղաքին մէջ:

Ցանձնարարուած էր նոյն ատեն գայմագամներուն եւ գիւղացիներուն լաւ աչքով նայիլ այդ դժբախտ Հայերուն եւ ապահովել անոնց հանգիստը:

Ասիկա դեռ ոչինչ: Իր մասին անհատատալի Թուղ բաներ ունիմ պատմելիք:

Ֆայիզ Ալի Պէյի հետ կապուած յուշերուս ահաւասիկ ամէնէն յատկանշական դրուագը, որ աւելի ցայտուն կերպով կը յայտնաբերէ անոր ազատախոհութիւնն ու հոգիի մեծութիւնը:

Ան, այդ օրերուն, Քէօթահիայէն աքսորեց տեղացի հայ ընտանիք մը միայն, եւ ինչո՞ւ, դիտէք, որովհետեւ այդ ընտանիքին պետը, հակառակ իր յորդորներուն եւ ապառնալիքին ընդունեց իսլամութիւնը:

Դէպքը տեղի ունեցաւ հետեւեալ պարագաներուն տակ:

Տարուան վերջերը (1915), ինք Պոլիս էր մեկնած ուխտ-տաղը օրուան համար, իրեն փոխանորդ ձգելով Քէմալ Պէյը:

Ասիկանութեան անօրէնը, հայատեաց չէրքէզ մը, մխիթարըֆին այս բացակայութենէն օգտուելով, ցանկով մը կը հրաւիրէր տասը-տասնեակ Հայեր քանչորս ժամուան մէջ ներկայանալ ասիկանատուն: Ես ալ մէջն էի այդ ցանկին:

Իմացանք որ այդ հրաւէրը եղած է մեզ առանձին աքսորելու համար, իբր կասկածելի եւ անբաղձալի անձեր:

Այդ պիչեր ամէնքս ժողովեցանք մենէ մէկուն տունը, խորհրդակցելու համար թէ՝ ի՞նչ միջոցներով կրնանք փրկուիլ մեղի սպառնացող այդ դժբախտութենէն:

Ամէնուն կարծիքն էր անմիջապէս դիմում կատարել խալամանալու համար:

Ես համաձայն չէի նոյեայ առաջ, եւ դիտել տուի որ՝ եթէ կը բացակայի մխիթարըֆը, անոր կը փոխանորդէ Քէմալ Պէյը, նոյնքան ազնիւ եւ հայասէր: Սակայն անոր հաւանութիւնը ստանալու, ասիկանութեան անօրէնը չի կրնար ոեւէ մէկը աքսորել: Իսկ Քէմալ Պէյ կարելի չէ որ այդ մասին տայ իր հաւանութիւնը: Նոյնիսկ, հակառակ պարագային, ըսի· չէ՞ մի որ առանձին, եւ ոչ թէ ընտանիքով, պիտի աքսորուինք: Դիւրին պիտի ըլլայ իւրաքանչիւրիս համար ճամբան տեղ մը կառչիլ մնալ, եւ նոյնիսկ փախչելով ետ գալ: Սակայն փորձառութիւնը ունիմ ես: Բայց եթէ մեռնիմ իսկ, պոռնէ մարդ պիտի չկրնայ զաւակներուս համար ըսել· «Թրքացողին տղաքը»:

Չհաւատացան: Եւ ես ստիպուեցայ հեռանալ ժողովէն:

Յաջորդ առաւօտ ամէնքն ալ տուին խալամանալու իրենց խընդրագիրները:

Քէմալ Պէյ իր ցաւը յայտնեց ինծի եղածին համար, ասիկա նկատելով անվստահութիւն իր մասին:

Զեւակերպութիւնները կատարուած էին եւ կը մնային անուանափոխութիւնները եւ թլփատութիւնները:

Բարեբախտաբար օր մը առաջ վերադարձաւ Ֆայիզ Ալի Պէյ:

Քէմալ Պէյի առաջին գործը եղեր էր անոր հաղորդել տասնեակ մը հայերու խալամանալու խնդիրը իր բոլոր պարագաներով:

Յաջորդ օրը խալամութեան թեկնածուները կառավարչատուն կ'երթան վերջին անգամ ներկայանալու համար Մէճլիսը Իտարէին:

Ժողովը սկսելէ առաջ, Ֆայիզ Ալի Պէյ ժողովականներուն կը հարցնէ թէ՝ ինչո՞ւ եկած են դուրսը սպասող Հայերը:

— Իրենց յօժար կամքով խալամանալու դիմում կատարած են եւ իրենց դիմումները ընդունուած են, կը պատասխանէ Մխիթին:

— Հայը երբեք ինքնայօժար դիմում չի կատարեր խալամութիւնը ընդունելու համար, դիտել կուտայ Ֆայիզ Ալի Պէյ, այլ՝

ստիպուած կամ ճնշումի տակ: Անոնք, ինչպէս տեղեկացած եմ, այդ դիմումը կատարած են աքսորուելու իրենց վախէն: Եւ ասիկա արդա մը պիտի մնայ այս ժողովին:

Ժողովականները կը պնդեն թէ երբեք այդպիսի ճնշում ի գործ դրուած չէ անոնց վրայ:

— Հիմա պիտի տեսնէք, կ'ըսէ Ֆայիզ Ալի Պէյ, եւ կանչել տալով ոստիկանութեան տնօրէնը կը հարցնէ անոր.

— Քանի մը օր առաջ կարդ մը Հայերու հրաւէր տուեր էք որ ձեզի ներկայանան. ի՞նչ ընելու համար արդեօք:

Ոստիկանութեան տնօրէնը այլ այլմէ եղած՝

— Պէյ իմ, կ'ըսէ, պիտի հարցնէի թէ՝ ի՞նչ գործ կ'ընեն...

Հոս նախատական բառ մը նետելով անոր երեսին.

— Մի՛թէ անոնց դրամագլո՞ւխ պիտի տայիք, կը հեգնէ Ֆայիզ Ալին, եւ կ'աւելցնէ.

— Պատրաստուեցէ՛ք, առ առաւելն տասը– տասնը հինգ օրէն պիտի մեկնիք այստեղէն:

— Գթութի՛ւն, պէյիմ, կ'աղերսէ ոստիկանութեան տնօրէնը, նկատի ունեցէք որ ձիւն ձմեռ է, ինչպէ՞ս վտխադրուիմ ընտանիքով:

— Ձիւն ձմեռ չէ՞ր այդ խեղճ Հայերուն համար: Ինչո՛ւ գութ չունեցաք անոնց մասին: Գացէք եւ պատրաստուեցէք, կ'ըլլայ Ֆայիզ Ալի Պէյի վճռական յանձնարարութիւնը:

Ցետոյ դառնալով ժողովականներուն.

— Այդ խնդրագիրները, կ'ըսէ պէտք է որ պատուէրն այս ժողովին մէջ իսկ: Հայերու հանդէպ գործուած խժդժութեան մէջ Քէօթահիայի Թուրքերը անմասն մնացին մինչեւ այսօր: Պէտք է որ այդպէս ալ մնան:

Համաձայն կը գտնուին բոլոր ժողովականները, Մուֆթին ալ միասին:

Ֆայիզ Ալի Պէյ նեղս կանչել կուտայ դուրսը սպասող Հայերը եւ կ'ըսէ անոնց.

— Գիտենք թէ ինչ բան ստիպած է ձեզ իսլամանալու դիմում կատարել: Ոչ ոք անարտութիւնը պիտի ունենայ ձեզ աքսորելու, հետեւաբար առէք ձեր խնդրագիրները եւ ձեր ձեռքերով պատռեցէք զանոնք հոս, այս ժողովին առջեւ:

Ամէնքն ալ կ'առնեն իրենց խնդրագիրները եւ կը պատռեն, բայց մէկէն որ կը յայտարարէ թէ ինք համոզումով կատարած է իր դիմումը եւ հաստատ կը մնայ անոր վրայ:

Ֆայիզ Ալի Պէյ, կ'ըսէ անոր. «Եթէ իսլամութիւնը ընդունիս, իբր օրինակ ուրիշներու, քեզ միայն, ամբողջ ընտանիքովդ, պիտի աքսորեմ Քէօթահիայէն»: Բայց ան կատակի կ'առնէ այս

սպառնալիքը, եւ առօք փառօք կատարել կուտայ մնացեալ ձեւակերպութիւնները ու պործողութիւնները:

Մէճլիսը Իտարէին մէջ տեղի ունեցած մանրամասնութիւնները ինծի պատմեց Ֆէմալ Պէյ, երբ Ուրբաթ օր դպրոց եկաւ:

Տասնըհինգ օր չանցած, կեդրոնէն եկաւ ոստիկանութեան անօրէնին այլուր փոխադրութեան հրամանը եւ ան մեկնեցաւ:

Ֆայիզ Ալի Պէյ պործադրեց նոյնպէս անխորհուրդ եւ վախկոտ խլամանալ պնդող Հայուն ըրած իր սպառնալիքը, եւ զանի աքսորեց ընտանիքով:

Ան յաջողեր էր մնալ Հալէ՞պ թէ Շամ, լաւ չեմ յիշեր:

Զինադադարէն ետք վերադարձեր էր ողջ առողջ եւ նորէն... Հայ դարձած:

Կրնայի՞ք երեւակայել թուրք մը, որ Հայու մը խլամանալը աններելի յանցանք նկատէ եւ պինք ենթարկէ պատիժներու խստագոյնին:

Երբ ես Ֆէօթահէիա հասայ, եկուոր Հայերը, որոնց մէջ քիչ չատ ունեւորներ կային, կառավարութիւնը ողոքելու եւ իրենց հոն մնալը ապահովելու նպատակաւ, հանդանակեր էին 500 հնչուն ոսկի, նուիրելու համար Հիլալը Ահմէրին (Թրք. կարմիր Խաչը):

Պատուիրակութիւն մը այդ դրամը տարաւ միւթէսարըֆին:

Ֆայիզ Ալի Պէյ, անշուշտ հասկնալով այդ նուիրատուութեան իսկական դրդապատճառը, կ'ըսէ դրամը տանողներուն.

— Այս միջոցին «զավալլը» հայերը չեն որ պիտի օգնեն Հիլալը Ահմէրին, այլ Հիլալը Ահմէրի պարտականութիւնն է օգնութեան հասնիլ անոնց: Ես քանի քանի անգամ գացի եւ աչքերովս տեսայ Ալայունտի կայարանը թափուած տարագիր Հայերու ողբալի վիճակը: Այժմէն իսկ անոնց մէջ կան որբեր, որբեւայրիներ եւ հացակարօտ ընտանիքներ: Տարէք այդ դրամը բաժնեցէք անոնց:

Պատուիրակութիւնը, առանց պնդելով նպատակի մասին, կը մեկնի առանց դրամը միասին առնելու:

Կը կարծէք որ Ֆայիզ Ալի Պէյ, ատիպուած, Հիլալը Ահմէրի՞ն յանձնեց այդ կարեւոր դումարը, ինչ որ ընել պարտաւոր էր: Երբեք: Այլ ամէն պատասխանատուութիւն իր վրայ առնելով, ինք անձամբ Ալայունտ իջաւ եւ 500 ոսկիին մէկ մասը ձեռքովը բաժնեց չքաւոր ընտանիքներուն, եւ մէկ մասն ալ մինչեւ յետին տասնոցը, յատկացուց անոնց տաք կերակուր բաժնելու, տեղին վրայ կազմակերպել տալով խոհանոց մը:

Այդ ատիճան, պիտի զարմանան անշուշտ ընթերցողները: Այո՛, այդ ատիճան: Բացարձակ իրողութիւնն է որ կը գրեմ:

Բայց չարունակենք:

Ինչպէս քանի քանի անգամներ, Սեպտեմբերի սկիզբները օր մը նորէն գացեր էի Ֆայիզ Ալի Պէյի մօտ, որպէսզի իրմէ ստանամ արտօնութեան թուղթ այսինչ ընտանիքը, որ անպայման «մօտաւոր ազգականս» կ'ըլլար, Ալայունտէն քաղաք փոխադրելու համար: Երբ թուղթը առնելով պիտի մեկնէի,

— Ի՞նչպէս կ'անցընէք ժամանակնիդ, հարցուց:

— Տունէն սրճարան, սրճարանէն տուն, քանի որ գործ մը չունիմ, պատասխանեցի:

— Ինչո՞ւ Հայերը գպրոցնին չեն բանար եւ դուք ալ հոն պաշտօն մը չէք ստանձներ, հետաքրքրուեցաւ:

— Տեղացի Հայերը այս պահուն գպրոցի մասին չեն մտածեր, որովհետեւ վստահ չեն որ իրենք տեղերնին պիտի մնան բացատրեցի:

— Վայ, այդպէ՞ս, ըսաւ, թեթեւ քմծիծաղով մը:

Երկու օր ետք Առաջնորդական Փոխանորդին ուղղուած պաշտօնագիրով մը յանձնարարեր էր հայ վարժարանը բանալ եւ զիս ալ տնօրէն նշանակել:

Հարկ կա՞յ ըսելու որ մխիթէսաբցին կողմէ վարժարանները բանալու այդ պաշտօնական հրահանգը մեծ ուրախութիւն պատճառեց թէ տեղացի եւ թէ տարագիր Հայերուն, որովհետեւ կը նշանակէր թէ Ֆայիզ Ալի Պէյ հաստատ կը մնար իր սանճագի Հայերը տեղահան չընելու մտադրութեան մէջ:

Անմիջապէս բացուեցան գպրոցները, մանչերու, աղջիկներու եւ մանկապարտէզ: Երկու օրուան մէջ լեցուեցան չէնքերը: Տեղացիներուն չափ ալ ունեցանք գաղթականի զաւակներ:

Հասկնալի նպատակով, չաբաթական չորս պահ՝ բարձրագոյն երկու դասարաններուն համար, եւ լաւ վճարումով, թուրքերէնի դասախօսութիւն առաջարկեցի Թահրիրաթ մխուխրի Քէմալ Պէյին, որ սիրով ընդունեց: Քէմալ Պէյ մխիթէսաբցին բացարձակ վստահութիւնը կը վայելէր: Շատ մտերմացանք իրարու հետ: Ինքն ալ կը գատապարտէր կառավարութեանը վայրագ ծրագիրը Հայերու մասին:

— Օր մը այդ բոլոր ոճրագործները հաշիւ պիտի տան աշխարհի խիղճին առջեւ, կ'ըսէր:

Մենք ալ այդպէս կը հաւատայինք: Բայց տեսնուեցաւ որ աշխարհէն անհետացած է խիղճ ըսուած բանը:

Քէօթահիայի հայութիւնը, ամբողջ պատերազմի ընթացքին, ունեցաւ իր կանոնաւոր վարժարանները այս տողերը գրողին տնօրէնութեան տակ:

Ֆայիզ Ալի Պէյ, առաջին անգամ ըլլալով, բանալ տուաւ

նաեւ Թուրք մանկապարտէզ մը, որուն տնօրէնութիւնը յանձնեց Տիկ. Ստեփանեանի, անոր օգնական տալով երեք Թուրք եւ մէկ հայ վարժուհիներ, վերջինը Ատաբազարցի:

Մանկապարտէզի մեր բոլոր երգերը, արտասանութիւնները, տրամախօսութիւնները, Փրէօպէլեան դասերը թարգմանեցի թուրքերէնի: Հանդէսներու մէջ, որ տեղի կ'ունենային յաճախակի եւ բացօթեայ, բոլոր վարժարաններու մասնակցութիւնով, մանկապարտէզը մասնաւոր հիացումի առարկայ կը դառնար:

Ֆայիզ Ալի Պէյ Թուրք աղջիկներու վարժարանին մէջ ալ պաշտօնի կոչել տուած էր երեք գաղթական հայ օրիորդներ, երկուքը՝ Պրուսացի, եւ մէկը՝ Ատաբազարցի, Օր. Հայկանոյշ Թորոսեան (այժմ երգչուհի — Բարիզ):

Քէմալ Պէյ ինծի պատմած էր արդէն հետեւեալը.

Հայերու ընդհանուր տեղահանութեան հարցը դեռ կառավարութեան մօտ գաղտնի ծրագիր, Սիւլէյման Նազիֆ այդ մասին գրեր է իր եղբօր եւ յանձնարարեր որ չըլլայ թէ, իբր միւթէսարըֆ Քէօթահիայի, նոյնիսկ կրաւորապէս մասնակցութիւն ունենայ կատարուելիք այդ բարբարոսութեան մէջ եւ արատ բերէ իրենց ընտանեկան պատիւին:

Ֆայիզ Ալի Պէյ որքան զգացումի, նոյնքան եւս գործնական մտքի տէր մարդ, հեռատեսօրէն իր մօտ հրաւիրեր է քաղաքին Թուրք մեծամեծները, որոնց մէջ նաեւ Իթթիհատի տեղւոյն ղեկավարները, եւ Քէօթահիայի Հայերու մասին ուզեր է անոնց կարծիքը:

Ամէնքն ալ, նպատակէն անտեղեակ, կուտան շատ լաւ վկայութիւններ:

Ֆայիզ Ալի Պէյ գրի առնելով այդ վկայութիւնները, ամէնուն ստորագրել տալէ ետք, կը նետէ գզրոցը:

Տարագրութիւնները սկսելէ ետք, Քէօթահիայի Իթթիհատականները տեսնելով որ ամէն տեղ Թուրքերը հսկայ հարստութիւններու տէր դարձած են Հայերու ապրանքներն ու կարասիները գնելով գրեթէ ձրի, կը դիմեն միւթէսարըֆին եւ կ'առաջարկեն որ Քէօթահիայի Հայերն ալ տեղահանուին իբր նոյն դաւաճան ազգին մէկ մասը:

— Հիմա՞կ է որ դաւաճան եղան Քէօթահիայի Հայերը, որոնց պարկեշտ քաղաքացիներ եւ պետութեան հաւատարիմ հպատակներ ըլլալը դուք ալ հաստատած էք, ասկէ քանի մը ամիս առաջ, ձեր ստորագրութիւններով, դիտել կուտայ Ֆայիզ Ալի Պէյ, գզրոցէն հանելով պահուած թուղթը եւ անոնց ցոյց տալով իրենց ստորագրութիւնները:

— Եթէ այն ատեն խաբեցիք կառավարութիւնը, յանցաւոր էք, իսկ եթէ հիմա կը զրպարտէք անմեղները, բացարձակ անխըղ-

ճուքիւն է ըրածնիդ, կ'աւելցնէ եւ ճամբու կը դնէ Իթթիհատի ակումբին կողմէ եկող պատուիրակութիւնը:

Առնք, սակայն, վոխանակ՝ իրենց տրուած դասէն ամօթահար՝ լռելու, նոյն առաջարկը կը տանին Թալեաթին, ամբաստանելով նոյն ատեն Ֆայիզ Ալի Պէյը իբր հայասէր եւ հակակառավարական:

Նոյեմբերի կէսերուն, ուրբաթ կէսօրէ մը ետք, Տիկ. Սոեփհանեանի հետ, այցելութեան գացեր էի Ֆայիզ Ալի Պէյի, իր բնակարանը, չեմ յիշեր ինչ խնդիրի համար:

Ֆայիզ Ալի Պէյ դուրս ելլելու պատրաստուած էր:

— Մոխպուած եմ, ըսաւ, հեռագրատուն երթալ, Թալեաթ Պէյը կանչած է պիս: Հարցը կարծեմ թէ Հայերու տեղահանութիւնն է: Տեղի պիտի ունենայ այդ մասին վճռական գօտեմարտութիւնը: Սպասեցէք դարձիս, որպէսզի լմանաք արդիւնքը: Աղօթեցէք որ յաղթական վերադառնամ:

Իր բացակայութեան, հանըմը, որ նոյնքան ազնիւ թրքուհի մըն էր, կը ջանար մեզ յուսադրել:

Անձկութեան մէջ, սպասեցինք երկար, կամ գուցէ մեզի երկար թուեցաւ այդ միջոցը:

Վերջապէս եկաւ Ֆայիզ Ալի Պէյ: Ուրախութենէն դէմքը կը ճառագայթէր:

— Աչքերնիդ լո՛յս, ըսաւ, փրկուեցան Քէօթահիա դտնուող բոլոր Հայերը:

Եւ համառօտակի պատմեց իրենց տեսակցութիւնը:

Թալեաթ իրեն ըսեր է որ, ինչպէս ամէն տեղ, նոյնպէս Քէօթահիայի Հայերը պէտք է տեղահանուին եւ ղրկուին Միջագեաք:

Ֆայիզ Ալի Պէյ անոր նկատառութեանը յանձներ է բոլոր այն փաստերը, որոնց վրայ հիմնուած՝ ինք խղճի դէմ կը նկատէ այդպիսի կարգադրութիւն մը Քէօթահիայի Հայերուն համար:

Թալեաթ, անդրդուելի, ըսեր է թէ այդ կարգադրութիւնը բոլոր Հայերուն համար է եւ Քէօթահիան չի կրնար բացառութիւն կազմել:

Ատոր վրայ Ֆայիզ Ալի Պէյ ոտիպուեր է իր վերջին փամփուչտը նետել եւ ըսել (բառ առ բառ կը գրեմ իր խօսքը).

— Քանի որ այդպէս է, ես իմ ձեռքովս չեմ կրնար գործել այդ ոճիրը: Այս պահուս իսկ ընդունեցէք հրաժարականս եւ նշանակեցէք յաջորդս, որպէսզի ան գործադրէ ձեր հրամանը:

Ո՛չ, ո՛չ, պատասխաներ է վերջապէս Թալեաթ: կեցի՛ր տեղդ եւ Հայերդ առ նամէ:

Ահա՛ թէ ինչպէս կրցաւ փրկել Ֆայիզ Ալի Պէյ Քէօթահիայի հայութիւնը (տեղացի եւ եկուոր) տարագրութենէ:

Ինծի անծանօթ կը մնայ այն ոյժը, որուն կռթնած էր Ֆայիգ Ալի Պէյ, եւ որուն առջեւ տեղի տալ ստիպուեցաւ Թալեաթ։

Քէօթահիայի Իթթիհատականները, կաղած Ֆայիգ Ալի Պէյի այս յաղթանակէն, ուրիշ բան չկրցան ընել եթէ ոչ, երբ ան չուկայ ելլէր, ետեւէն ստահակներու պոռալ տալ. «կեավուր միւթէսարըֆը»։

Յուշերուս այս մասը չեմ կրնար վերջացնել առանց պատմելու հետեւեալն ալ։

Անբաղձալի նկատուած Հայերու Պոլիսէն աքսորումը շարունակուեցաւ բաւական ատեն։

1916 Մարտին սկիզբները տոմսակ մը ստացայ բանտէն, տասը—տասներկու Հայերէ ստորագրուած։ Ոչ մէկը ծանօթ էր ինծի։

Անշուշտ իմ մասիս տեղեկացեր էին բանտապահներէն եւ դիմեր էին ինծի օգնութիւն հասցնելու թախանձագին խնդրանքով։

Անձամբ գացի բանտը զիրենք տեսնելու։

Յետին ծայր խղճալի վիճակ մ'ունէին։ Մինչեւ Նիկոմիդիա նաւով բերուեր էին, իսկ անկէ ասդին քալելով, բանտէ բանտ։ Այդ 15–20 օրուան ճամբորդութեան ընթացքին ոչ միայն սպառեր էր ունեցած դրամնին, այլեւ ֆիզիքական ոյժերնին։ Գրեթէ ամէնուն ոտքերը ուռած էին, իսկ մէկ երկուքը ծանրօրէն հիւանդ, պառկած էին գետինը փաթթուած վերարկուներուն մէջ եւ բարձ ըրած իրենց պատռուած կօշիկները։

Այդ վիճակնուն մէջ եթէ ճամբայ հանուէին, առաջին օրէն իսկ պիտի սկսէին թափիլ մէկիկ մէկիկ։

Սիրտս չդիմացաւ։ Անմիջապէս գացի Ֆայիգ Ալի Պէյին, եւ սրտաշարժ իրողութիւնը հաղորդելէ ետք, խնդրեցի որ գոնէ քանի մը օր յետաձգել տայ անոնց առաքումը, որպէսզի քիչ մը կ'ազդուրուին։

Շատ զգացուեցաւ։

— «Զավալլըլար» ըսաւ, չէի գիտեր ատոնց հոս բերուած ըլլալը։ Հիմա պէտք եղած հրահանգը կուտամ որ զանոնք այլեւս ասկէ անդին չղրկեն։

Քիչ մը մտածելէ յետոյ՝

— Բայց այլեւս բանտը չեն կրնար մնալ։ Գէթ ժամանակ մը զանոնք պատսպարելու յարմար տեղ մը կրնա՞ք ճարել, հարցուց։

Միտքս ինկաւ եւ ըսի որ դպրոցին գետնայարկը պարապ է։

Յարմար գտաւ եւ ժանտարմա գօմանտանին կանչելով տղոց ազատ արձակումի մասին տուաւ անոր իր հրամանը։ Յետոյ ոստիկան մըն ալ կանչելով յանձնարարեց որ երկու կառքեր բերէ բանտին առջեւ հիւանդներու փոխադրութեան համար։

— Քաղաքապետութեան բժիշկին ալ կը պատուիրեմ որ գայ եւ

հիւանդները դարմանէ, որչափ ատեն որ պէտք ըլլայ, աւելցուց:

Տղոց վրայ լոյս իջաւ երբ գացի գիրենք առնելու:

Ջանանք դպրոցին գետնայարկը փոխադրելէ ետք, կանչել տուի քանի մը Ատաբազարցի կիներ եւ տղոց անհրաժեշտ պէտքերու եւ ամէնօրեայ սնունդի հոգը առաջարկեցի անոնց: Սիրով յանձն առին: Ատաբազարցի կնոջ բարեսիրութիւնը ծանօթ է արդէն: Անմիջապէս տաք ապուր պատրաստելով բերին, ինչպէս նաեւ անկողիններ, վերմակներ, բարձեր եւ ձերմակեղէններ, Ատաբազարցիներու տուներէն հաւաքելով:

Բժշկական քննութիւնը երեւան բերաւ որ երկու հիւանդները վարակուած են թիֆօէ:

Բժիշկը դեղագիրները գրելէ եւ պատուէրները տալէ ետք, յանձնարարեց ինծի որ ներս չմտնեմ, եւ կարելի եղածին չափ զգուշանամ:

Բայց կարելի՞ էր միթէ: Կրնա՞յի օրը գէթ մէկ-երկու անգամ ներս չի մտնել վիճակնին հարցնելու համար:

Շաբաթ մը ետք ես ալ ինկայ անկողին, թիֆօէ վարակուած էի:

Քառասուն օր մնացի անկողին եւ մազապուրծ ազատեցայ մահէն, շնորհիւ ընտանեկան եւ բժշկական լաւագոյնս տարուած խնամքներու:

Ֆայիգ Ալի Պէյի յանձնարարութեան վրայ, բժիշկը կ՚այցելէր ամէն օր. նոյնիսկ երբեմն օրը երկու անգամ:

Ապաքինումի շրջանիս էր որ ինծի ըսին թէ երկու երեք օր տարուբերուեր եմ կեանքի եւ մահուան միջեւ:

Երբ նորէն դպրոց գացի, գետնայարկը ոչ ոք մնացած էր: Լաւանալէ ետք մեր երիտասարդները իրենց ընտանիքներէն դրամ բերել տալով, յաջողեր էին մէկով, երկուքով Պոլիս փախչիլ: Անոնցմէ մէկը միայն կարելի չէր եղեր փրկել: Մեռեր էր, բայց ոչ տարագրութեան ճամբաներուն վրայ, այլ հանգիստ անկողինի մէջ, բժշկական խնամք եւ հայ մայրերու եւ քոյրերու հոգածութիւնը վայելելով, եւ թաղուեր էր հայ գերեզմանատուն մը, հայ քահանայի ձեռքով:

Իր սիրելիներուն համար, այդ օրերուն, պզտիկ մխիթարանք չէր ասիկա:

Ես ներկայացուցի Ֆայիգ Ալի Պէյն ու անոր կատարած հայասիրական, կամ աւելի ճիշդ պիտի ըլլար ըսել՝ մարդասիրական գործը, քիչ մը երկար մանրամասնելով կարդ մը դրուագներ: Այդպէս ընել ինծի համար խղճի պարտք մըն էր, յամեցած խղճի պարտականութիւն մը, երբ կը գրեմ յուշերս մաս առ մաս:

Ջինադադարէն ետք մենք ազգովին պարտաւոր էինք արժա-

նավայել կերպով յայտնել անոր մեր երախտապիտութիւնը: Թերացանք մեր այդ պարտականութեանը մէջ:

Իրաւունք ունէի երբ կը գրէի թէ Ջայիլ Ալի Պէյ, իբր թուրք պաշտօնատար, միակը եղաւ որ մաքուր պահեց իր խիղճը Հայերու հանդէպ գործուած մեծ ոճիրին մէջ եւ կրցաւ ցոյց տալ հոգիի եւ կամքի այնքան մեծութիւն՝ փրկելու համար Հայեր որչափ որ կրնար, մինչեւ իսկ բացայայտօրէն ծառանալով ամենազօր կառավարութեան մը վայրագ քաղաքականութեան դէմ:

Թող չըսուի ինծի թէ Ջայիլ Ալի Պէյի նման դանուեցաւ ուրիշ մըն ալ, Իզմիրի կուսակալ Բահմի Պէյը, որ նոյնպէս չտարբերեց Իզմիրի հայութիւնը:

Կարելի չէ իրարու զուգորդել այդ երկու անունները:

Մինչ Ջայիլ Ալի Պէյ գործեց դաղափարականէ առաջնորդուած եւ անսալով իր խղճին, Բահմի Պէյ, ինչպէս դիտենք ամէնքս ալ, չտեղահանեց Իզմիրի Հայերը փոխարէն մեծագումար կաշառքի մը: Տեղին հայ հարուստները յաջողած էին ոսկիով գնել անոր ապրեցութիւնը ի նպաստ իրենց:

ՍՏԵՓԱՆ ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ

ՎԵՐՋ

ՎՐԻՊԱԿ

Էջ	Տող	Սխալ	Շիտակ
16	22	Ջաբալ	Ջաթալ

ՆԿԱՐՆԵՐՈՒ ՑՈՒՑԱԿ

	Էջ
Հեղինակը	5
Միջնաբերդը	8
Բէօթահիոյ շրջակայ վայրերը	12
Կառավարչատուն	17
Գէորգ Շամգուլեան	19
Յախճապակեայ տապակ կամ սալիկ ԺԷ.–ԺԸ. դար	41
Երուսաղէմի Ս. Յակոբայ տաճարին մէջ	
Բէօթահիայի հին յախճապակներէն	44
Նոյն	45
Նոյն	46
Յախճապակեայ ջրաման Կուտինացի Աբրահամի	
յիշատակարանով 1510էն	52
Յախճապակեայ բաժակ ԺԸ. դար	53
Յախճապակեայ խնկաման ԺԸ. դար	58
Յախճապակեայ կանթեղի գունդ ԺԷ. դար	60
Յախճապակեայ կանթեղի գունդ ԺԸ. դար	60
Նշան Դպիրեան՝ Տճօրէն Ս. Էջմիածին վարժարանի	82
Նշան Դպիրեան իր ընտանիքով	83
Տճօրէն՝ Նշան Դպիրեան, ուսուցիչներ եւ աշակերտներ	85
Ս. Էջմիածին վարժարանի ուսուցիչներ եւ աշակերտներ	86
Ս. Էջմիածին վարժարանի ուսուցիչ մը իր աշակերտներով	87
Գառնիկ Փապուճեան	88
Տճօրէն՝ Լեւոն Երամեան, ուսուցիչ՝ Գ. Փապուճեան	
եւ աշակերտներ	89
Ս. Էջմիածին վարժարանի տղայոց մարզանք	90
Աղջիկ մը կը նկարագարդէ յախճապակիի անօթի վրայ	92
Դաւիթ Յովհաննիսեան	94
Կուտինայի Հայ Երիտասարդաց Միութիւն	96
Երիտասարդաց Միութեան նուագախումբը	97
Մկրտիչ Գարագաշեան	102
Ս. Աստուածածին եկեղեցին եւ գանգակատունը	105
Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ խորանը՝ սարկաւագներով	106
Տէր Պետրոս Քհ. Փիլահեանի յուղարկաւորութիւնը	108
Կուտինայի Քահանաներ	109
Ժողովրդային քողոքագիր Պատրիարքարանի ուղղուած	135
Նոյն	136
Նոյն	137
Նոյն	138

	Էջ
Պօղոս Ծ. Վրդպ. Խօլտամեան	141
Մկրտիչ Եպսկ. Աղաւնունի	142
Տէր Սահակ Ծի. Վարպետեան	145
Կուտինայի մօտակայ Ձամլըճա կոչուող անտառներ	148
Ըլըճա վրաններով	149
Ըլըճայի ջերմուկին դէպի աւազան մուտքը	150
Ըլըճայի բաղնիքին հանուելու եւ հանգչելու տեղը	150
Ըլըճայի հրապարակը որուն ներքեւ կը գտնուի մեծ բաղնիքին աւազանը	151
Ըլըճայի Հասլաս կոչուող աւազանները	152
Կոմիտաս Վրդ. Սողոմոնեան	179
Կոմիտաս Վրդ.ի մակագրութիւնը	180
Կոմիտաս Վրդ. Սողոմոնեան	181
Անգլիական հրամանատարներու ընդունելութիւն	182
Ալի Ֆայիզ բանաստեղծը	215

ՆԻՒԹԵՐՈՒ ՑԱՆԿ

էջ

Յառաջաբան 5

ԳԼՈՒԽ Ա. Քաղաքը եւ իր Անցեալը 7

ԳԼՈՒԽ Բ. Կուտինայի մէջ Հայերու Հաստատութիւնը 28

ԳԼՈՒԽ Գ. Հայ Գաղութին Բարգաւաճումը 43

ԳԼՈՒԽ Դ. Հայ Գաղութին Ոսկեդարը ԺԶ. եւ ԺԷ. դարերուն 57

ԳԼՈՒԽ Ե. Գաղութին ԺԸ. Դարու Կեանքը 68

ԳԼՈՒԽ Զ. ԺԹ. Դարուն Կուտինայի Գաղութին մէջ Կրթական ու Մշակութային Շարժումը 73

ԳԼՈՒԽ Է. Կուտինայի Հայ Գաղութը ԺԹ. Դարուն եւ իր Վախճանը 91

ԳԼՈՒԽ Ը. Հայ Եկեղեցիները 103

ԳԼՈՒԽ Թ. Կուտինայի Առաջնորդութեան Հաստատութիւնը եւ Թեմագրութիւնը 113

ԳԼՈՒԽ Ժ. Առաջնորդներու Գաւազանը 122

ԳԼՈՒԽ ԺԱ. Կուտինայի Հայոց Ազգագրութեան վրայ Ակնարկ 147

ԳԼՈՒԽ ԺԲ. Կուտինահայոց Լեզուն 166

ԳԼՈՒԽ ԺԳ. Կուտինացիներ Համաշխարհային Համբաւով 178

ԳԼՈՒԽ ԺԴ. Կուտինացիք Կուտինայէ Դուրս 184

ՑԱՒԵԼՈՒԱԾՆԵՐ

Ա. Ս. Աստուածածին Եկեղեցիին Պատմական Յիշատակարանը կամ Քիւթիւկը 185

Բ. Քէօթահիա Գրուած Ձեռագիրներ 197

Գ. Քէօթահիա Գտնուած Այլ Ձեռագիրներ 209

Դ. Այլուր Գրուած եւ Ժամանակաւորապէս Քէօթահիա Գտնուած Ձեռագիրներ 211

Գթասիրտ Թուրք Կուսակալը 214

ԳԻՆ՝ ԹՂԹԱԿԱՋՄ 4.50 ՏՈԼԱՐ
ԼԱԹԱԿԱՋՄ 5.50 »

Դիմել՝
Rev. Père IGNACE AKIAN
Mechitharistengasse 4
Vienne (Autriche)

PRINTED BY DONIKIAN PRESS - NAHR STREET, BEIRUT - LEBANON